

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 5.

Hétköznapiak a honfoglalás korában

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 5.

Hétköznapiak a honfoglalás korában

Szerkesztette:

PETKES ZSOLT – SUDÁR BALÁZS

HELIKON

© Szerzők, 2017

© Petkes Zsolt, Sudár Balázs, 2017

© Helikon Kiadó, 2017

© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2017

Illusztrációk © Boldog Zoltán, Barta Balázs, Nagy Béla, Sabján Tibor, Sáfrány Andrásné, 2017

Fényképek:

Barta Balázs, Bolodár Zoltán, Csáji László Koppány, Endrődi Anna, Füredi Ágnes, Gömöri János, Hapák József,
Képešsy Bence, Kiss Béla, Pusztai Sándor, Sabján Tibor, Siller Irén, Somfai Kara Dávid, Mukesh Srivastava,
Szőke Balázs, Szöllősy Gábor, Turcsányi Gábor, Véninger Péter, Wolf Mária

Grafika:

Boldog Zoltán, Barta Balázs, Sabján Tibor, Sáfrány Andrásné

Térképek:

Nagy Béla

Köszönettel tartozunk az alábbi személyeknek és intézményeknek:

Szabolcs online; Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár; Magyar Nemzeti Múzeum; Soproni Múzeum;
Kürti Béla, régész (Móra Ferenc Múzeum, Szeged); Madaras László, régész (Damjanich János Múzeum, Szolnok)

www.helikon.hu

www.btk.mta.hu

TARTALOM

Előszó (Sudár Balázs)	7
------------------------------------	---

A nomadizmus (Csáji László Koppány)	10
--	----

A nomadizmus fogalma	10
----------------------------	----

A vándorlás szempontjai.	14
-------------------------------	----

A nomád társadalom és gazdaság	18
--------------------------------------	----

A nomádok vagyona	24
-------------------------	----

A lovak	26
----------------------	----

Ló és ember (Kiss Attila)	26
---------------------------------	----

A honfoglalás kori lovak régészeti emlékei (Vörös István)	32
---	----

A fajta kérdése (Szöllősy Gábor)	33
--	----

Avar lovak, magyar lovak: genetikai tanulságok (Priskin Katalin) ..	36
---	----

Lószerszámok (Petkes Zsolt)	41
-----------------------------------	----

A zabla	43
---------------	----

A kengyel	45
-----------------	----

Szíjzawat	46
-----------------	----

Nyereg	47
--------------	----

Egyebek	49
---------------	----

Szekér (Sudár Balázs)	50
-----------------------------	----

Állattartás	52
--------------------------	----

A honfoglalás és kora Árpád-kori állattartás régészeti emlékei (Bartosiewicz László)	52
---	----

Sertés- és szárnyacsontok, tojások (Kovács László)	59
--	----

Az állattenyésztés eszközei és építményei (Szigeti Judit)	62
---	----

Nomád állattartás – a mai Mongólia példája (Daubner György) ..	67
--	----

Mivel táplálkoznak a nomád mongolok?	78
--	----

Növénytermesztés	82
-------------------------------	----

A honfoglaló magyarság növényeiről (Gyulai Ferenc)	82
--	----

Az életmód kérdése	82
--------------------------	----

A honfoglalók növénytermesztésének emlékei	84
--	----

A honfoglalók táplálékairól (Gyulai Ferenc)	90
A növénytermesztés eszközei (Szigeti Judit)	93

Vadászat	98
Vadászat a középkori Kárpát-medencében (Vörös István)	98
Kutyák (Bárány Annamária)	102
Vadászmadarak (Sudár Balázs – Krekács Zoltán)	104

Lakóhelyek, települések	108
A nemezház (Somfai Kara Dávid)	108
A falu (Wolf Mária)	119
Házak (Wolf Mária)	126
A közép- és kelet-európai várépítés kezdetei (Mordovin Maxim) ..	132
Római utak a Dunántúlon a honfoglalás korában (Szilágyi Magdolna)	140
Római és Karoling-örökség (Buzás Gergely)	145

Mesterségek	152
Fazekasság	152
A fazekasság régészeti emlékei (Wolf Mária)	152
A 10. századi kerámiák készítésének problémái (Véninger Péter) ..	158
Vasművesség	163
A Kárpát-medence 10. századi vasipara (Gömöri János)	163
A gypvasérctől a vasbucáig (Thiele Ádám)	168
Kovácsolás egy nomád műhelyben (Füspök Zoltán)	171
Ötvösség	174
A honfoglalók ékszerei (Mesterházy Károly)	174
A honfoglalók ötvössége (Barta Balázs)	183
Kismesterségek	189
Csontművesség (Wolf Mária)	189
Faművesség (Gömöri János – Petkes Zsolt)	193

Kötetünk szerzői	195
-------------------------------	-----

Rövidítések

B. G. = Búzás Gergely	G. J. = Gömöri János
B. L. = Bartosiewicz László	Gy. F. = Gyulai Ferenc
B. Z. = Boldog Zoltán	L. P. = Langó Péter
Cs. L. K. = Csáji László Koppány	R. L. = Révész László
D. Gy. = Daubner György	S. B. = Sudár Balázs
F. Á. = Füredi Ágnes	W. M. = Wolf Mária

ELŐSZÓ

Sorozatunk ötödik kötetében a honfoglalók életének hétköznapijaival, azon belül is az anyagi kultúrával szeretnénk megismertetni az olvasót. Mit tudunk elődeink gazdálkodásáról, az állattartásról vagy a növénytermelésről? Mit ehettek a honfoglalók? Milyen körülmények között éltek, milyen lehetett a lakóhelyük? S mintegy László Gyula előtt tisztelve: milyen mesterségeket űzhettek? Néhány idevágó kérdést azonban mellőztünk, hiszen korábbi kötetekben esett már róluk szó, az olvasó ott találja meg őket. Ilyen például a viselet bemutatása, amely első kötetünkben szerepelt (*A honfoglalók viselete*), vagy az íjkészítés, amelyről a harmadik kötetben szoltunk részletesen (*Honfoglalók fegyverben*). Nem tettünk kísérletet arra sem, hogy olyan jelenségeket – például mesterségeket – próbáljunk rekonstruálni, amelyek ugyan biztosan léteztek, de nyomuk nem maradt. Szinte semmit nem tudunk például a szövésről vagy a fafaragásról: eleink minden bizonnyal foglalkoztak velük, de legfeljebb párhuzamok felvillantásával tudtunk volna e mesterségekről valamit közölni. Ettől most eltekintettünk. Kötetünk ezért nem adhatja az egykori gyakorlati élet minden területének bemutatását, forrásaink mennyiségéből és minőségéből adódóan az általunk nyújtható kép egészen biztosan féloldalas.

A bemutatásra kerülő témákat elsősorban ténylegesen meglévő ismereteink szerint rendeztük, s az egyes információmorzsákat próbáltuk körüljárni. Nem éreztük feladatunknak, hogy belebojnyolódjunk például a magyarok egykori életmódjáról folyó vitába, nem foglalunk állást a nomád vagy félnomád életmód, illetve a földművelés szerepének a kérdésében. Egyfelől azért, mert úgy látjuk, hogy a rendelkezésünkre álló források nem jogosítanak fel erre: számos hipotézis mellett és ellen is találhatunk érveket. Másrészt pedig azért, mert a honfoglaló magyarság biztosan életmódváltáson esett át: nem ugyanolyan körülmények között éltek az Urál környékéről elindulók, mint az etelközi vagy a Kárpát-medenceiek. Lehetséges, hogy a 10. század végén már nem vándoroltak nomád

nagyállattartók Magyarországon nyájaikkal és méneseikkel, de azt nehéz volna kizárni, hogy Etelközben voltak ilyen csoportok, hiszen írott források is megemlékeznek róluk. A nomád életmód tehát valamilyen formában a korai magyarok történetének a része, még akkor is, ha a feltételek megváltozásával a Kárpát-medencében rövid idő alatt felhagytak vele. Harmadrészt ne feledjük azt sem, hogy a 10. század viszonyait nemcsak az érkezők, hanem a helyben talált népek szokásai is alakították. Sajnos sok esetben még nincs mód arra, hogy elválaszthassuk egymástól az érkező és a tovább élő csoportok hagyatékát, s általánosságban beszélünk 10. századi anyagi kultúráról. Pedig minden bizonnyal több különböző életforma is létezhetett egymás mellett egyszerre: a túlélő avarok vagy a magyarok közé betagozódó morvák egészen biztosan intenzív földművelést folytattak, míg a honfoglalók esetében valószínűleg az állattartás volt a meghatározó. Éppen ezért nem társadalmi vagy etnikai csoportok szerint tárgyaljuk a mindennapi élet jelenségeit, hanem témánként, nyitva hagyva annak kérdését, hogy melyik jelenség milyen mértékben jellemezhetette az egyes csoportokat.

KIRGIZ NEMEZHÁZ.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Ebben a kötetünkben is igyekeztünk a felmerülő kérdéseket több oldalról bemutatni. A honfoglalók nomád életmódjáról például az írott források megemlékeznek, de a részletekről keveset árulnak el. Ráadásul be kell látnunk, hogy egy 21. századi európai ember kevéssé tudja elképzelni a nomád gazdálkodási rendszer mikéntjét, összefüggéseit. Hogy egy kicsit jobban beleláthassunk ebbe a világba, viszonylag sokáig elidőzünk a mai Mongólia példájánál. Az egyes mesterségek esetében pedig a régészeti emlékek ismertetése után a mesterségbeli, szakmai tapasztalatok leírása következik, így a „milyen volt?” mellett a „hogyan készült?” kérdésre is válaszokat keresünk kötetünk lapjain. Reméljük, ily módon a honfoglalók hétköznapijait egy kicsit közelebb hozzuk a mai érdeklődőkhöz, s talán sikerül megragadni valamit egy rég letűnt világ mindennapjainak szépségeiből.

ÁTTÖRT HAJFONATKORONG SÁROSPATAKRÓL

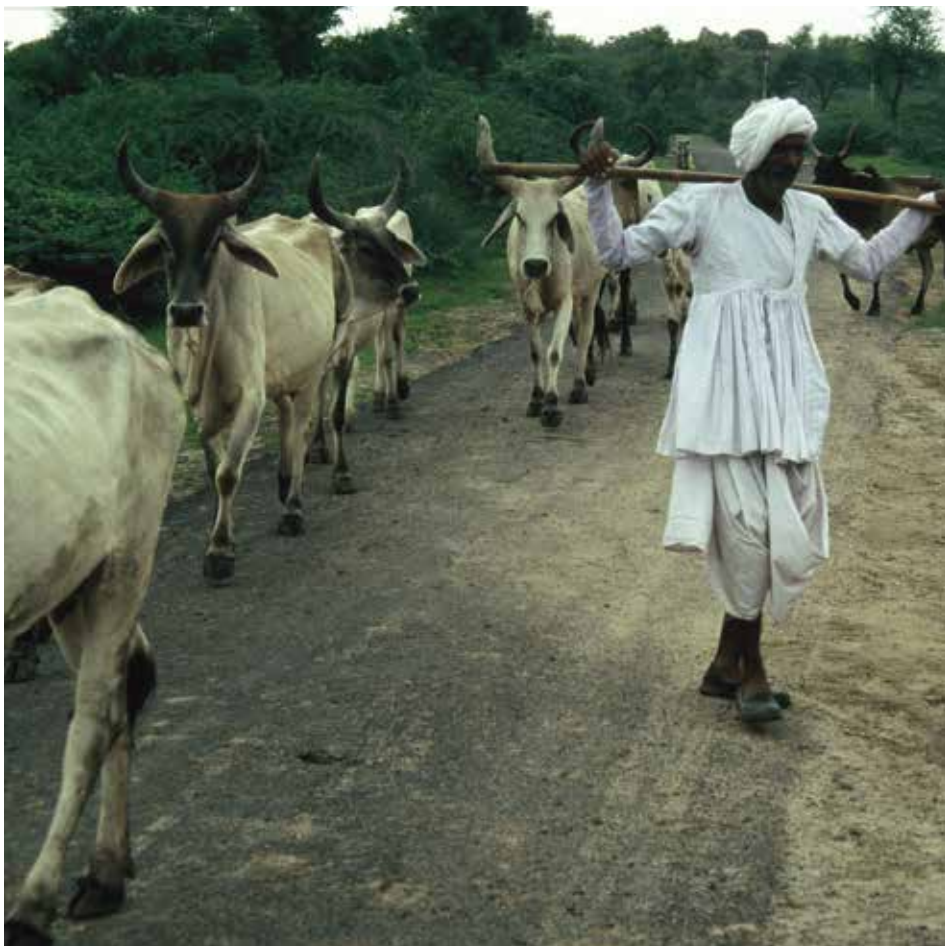
A NOMADIZMUS

A nomadizmus fogalma

Az angol szakirodalomban a vadászó-gyűjtögető népeket és az úgynevezett hordatársadalmakat is nomádnak nevezik, sőt a tengeri nomád is ismert fogalom a hajón közlekedő, szálláshelyeik között vándorló halászosokra, és a házaló vagy kézművességből élő vándorló csoportokat is gyakran így nevezik. A közép-európai és orosz szakirodalom szűkebb értelemben használja a fogalmat. Eszerint a lábon hajtható állatállománnyal (lábasszék) történő, egész éven át tartó rideg szállásváltó állattartást, tehát döntően a nagyállattartásra épülő gazdálkodást folytató társadalmakat vagy társadalmi csoportokat tekintik nomádnak. Minket most elsősorban az eurázsiai nagyállattartó nomadizmus érdekel. Ennek főbb alaptípusai: a tevére, juhra és kecskére épülő elő-ázsiai; a szarvasmarhára, juhra, kecskére és tevére épülő indiai; a juhot, lovat és régebben sokszor szarvasmarhát is tartó belső-ázsiai; a tibeti jak- és lótarló; továbbá az észak-eurázsiai rénszarvastartó nomadizmus.

A nagyállattartó nomadizmusról nem lehet egységes jelenségeként beszélni, mint ahogyan az ezzel szembeállított „földművesekről” vagy „letelepedettekről” sem. Térben és időben egymástól nagyon eltérő kultúrákra és társadalmakra használjuk a „nomád” gyűjtőfogalmat. A nomád népek szerepe a világtörténelem alakulásában megkerülhetetlen: többek között sokféle állatfaj háziasítása, tudatos tenyésztése, sajátos eszközök (például a lószerszámok közül a zabla, a nyereg, majd a kengyel) feltalálása, fegyverek (például a reflexív) kifejlesztése, hadászati újítások, a távolsági kereskedelem alakítása és a környező letelepedett népekkel való (korántsem csupán háborúban megnyilvánuló) sokrétű és egymást alakító kapcsolataik által beleszóltak környezetük történelmének alakulásába.

A nagyállattartó nomád társadalmi csoportok egésze, de legalábbis zöme – ahogyan nevük is mutatja – az állatállománnyal együtt vándorol. Az állatállomány extenzív (rideg-) tartása során a jószágot lábon hajtják legelőről legelőre, és nem ritka a nyári és téli

végpontok között több közbenső szálláshely beiktatása sem. A téli és nyári szállásterületek egymástól igen nagy távolságra, sok száz, akár ezer kilométerre is lehetnek. A nomádok – gyakran kényszerűségből – bizonyos földművelést is folytathatnak. A halászat és a vadászat pedig – ha ezt a körülmények igénylik és lehetővé teszik – szintén jelentőségre tehet szert. Népvándorlások esetén a vetőmag, a földművelési lehetőségek beszűkülése miatt általában a félnomádok körében is felerősödik a nagyállattartás szerepe.

NOMÁD RABARI PÁSZTOR
(INDIA, GUDZSARÁT).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Eurázián belül nagyon sokféle nagyállattartó nomád társadalom élt, és néhányuk a mai napig kisebb-nagyobb mértékben megtartotta hagyományos életmódját (például a kirgizek, a mongóliai kazakok és a mongolok egy része, az iráni türkmének, sahszevenek, az indiai rabarik, a közel-keleti beduinok vagy a szaharai tuaregek egy része). A mai nomádokról szóló etnológiai adatok azonban – egyrészt a modern államokba történt politikai integrációjuk, másrészt a környezet gazdaságának gyökeres átalakulása és így saját nomád életmódjuk elszegényedése miatt – nem alkalmasak arra, hogy pusztán a jelenlegi állapotból visszakövetkeztethessünk a hajdani nomádokra vagy akár az eurázsiai sztyeppe lovasnomád világára. Ennek a ténynek figyelmen kívül hagyása vezethetett olyan – a szakirodalomban sokáig uralkodó – megállapításokra, mint Owen Lattimore (1900–1989) elhíresült és azóta sokat kritizált kijelentése: „a szegény nomád a valódi nomád”. Komoly kritikával illetik újabban azokat a régebbi (evolucionista vagy marxista társadalomszemléletre épülő) általánosító elképzeléseket is, hogy a nomád társadalmak „fejlődésre képtelen”, önellátó (értsd: termelőgazdálkodást nem folytató), sőt némelyek szerint önellátásra is képtelen, ezért rablógazdálkodást folytató, szinte változatlan gazdasági és kulturális formációt jelentettek a történelem során. (Mára az ilyen értékelő fogalmak létjogosultsága is

FELMÁLHÁZOTT LOVAKKAL
VONUL HAZA A NOMÁD
CSALÁD A KÖZELI VÁSÁR-
BÓL A NYÁRI SZÁLLÁSRA
A MUSZTAG-ÁTA TÖVÉBEN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

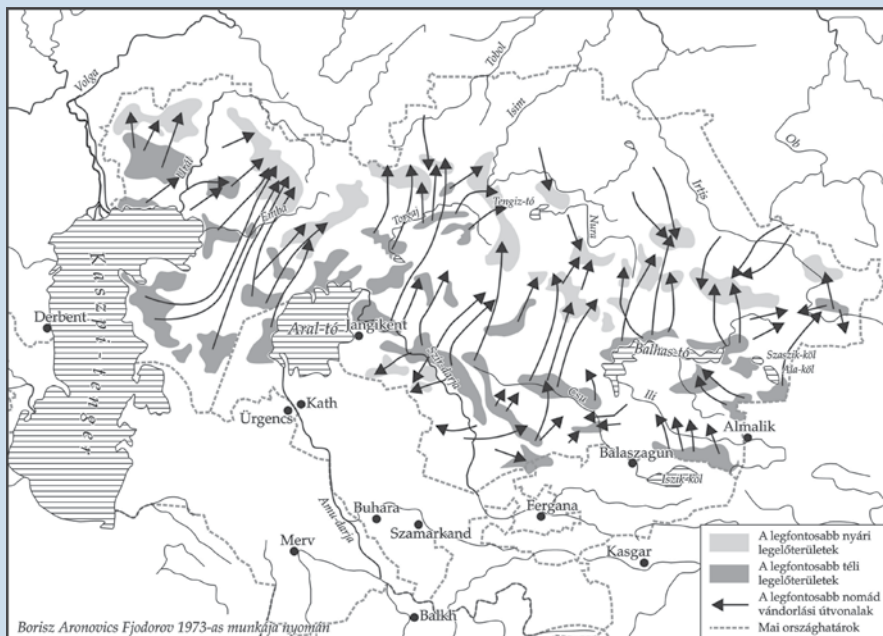

megkérdőjeleződött.) Csak különböző tudományterületek (például régészet, történettudomány, folklorisztika, etnológia, ökológia, nyelvészet stb.) eredményeinek összevetésével lehet viszonylag árnyalt képet alkotni a hajdani nomád társadalmakról, bár a forráshiány miatt ismereteink valószínűleg sohasem lesznek teljesen kielégítők.

Nomád vándorlási útvonalak

A téli és nyári szállások közötti távolságokra és ezek elhelyezkedésére, a vándorlási útvonalakra (alföld – hegyi legelők vagy észak–dél) jó példa a kazak nomádok 19–20. század fordulóján megfigyelt és jól dokumentált vándorlása. A 19. század végén kiépülő orosz adminisztráció által adóztatási célból leírt vándorlási útvonalak mindkét változatra és ezek átmeneteire is mutatnak példát. A Szirdarja folyótól délre eső csoportok vagy a Kaszpi-tenger keleti mellékén telelők nem ritkán a nyarat az Urál folyó térségében töltötték (így télen türkmennel és özbeggel, míg nyáron baskirokkal és oroszokkal álltak szomszédi viszonyban). A vándorlási útvonalak a néhány száz kilométertől a több ezer kilométeres éves vándorlási ciklusokig terjedtek.

Cs. L. K.

A vándorlás szempontjai

A vándorláshoz mindig praktikus szempontokat kell figyelembe venni. A természeti és társadalmi környezet mindig nagyban befolyásolta a víz- és legelőterületekhez való hozzáférést. Környezeti adottságok lehetnek például a nemzetségek és törzsek közötti erőviszonyok, a klimatikus változások, az extrém időjárás (például kirívóan száraz vagy hideg évek, földcsuszamlások, tűzvészek), aktuális védelmi szempontok (mind az időjárási viszonyokkal, mind pedig az ellenséges támadásokkal szemben), állatbetegségek és más járványok, háborúskodások és népvándorlások. A nomád állattartók nem csupán a jószágaikról rendelkeztek beható ismeretekkel, hanem a növényekről, az éghajlati és domborzati viszonyokról, a térség mikroklímájáról, a lehetséges útvonalakról, a szomszédos csoportokról, a politikai erőviszonyokról és a ki nem apadó vízforrásokról is komoly, döntéseiket befolyásoló tudás birtokában voltak.

ÉPÜLETEK ÉS JURTÁK
EGY IDŐSZAKI SZÁLLÁSON
(KUNLUN-HEGYSÉG, KÍNA).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A vándorlásokat ugyanis nemcsak a szokások határozták meg, hanem az aktuális körülményekhez is igazodtak. Az egyes nomád családok, nemzetségek nagyon jól kellett hogy ismerjék a saját legelőiket, itatóhelyeiket, így téli és nyári szállásaik – ha a körülmények mást nem indokoltak – előre meghatározott térségekben voltak, vándorlásuk tehát éves ciklusokba rendeződött.

A nomádok mentális térképe az utak nehézségein (akadályokon) és az adott időszak alatt megtehető távolságokon (napi járóföldeken) túl a természeti és szociális környezetre vonatkozóan rengeteg tudást kellett, hogy átfogjon. A területiségképzeléseket főleg ezek a források (legelő, víz, védelem) és környezeti viszonyok határozták meg. A nomádok általában nagyon tudatosan ügyeltek a legelő- és vízforrások lehetőség szerinti megtartására és bővítésére. Az egymás rovására történő legelőhöz vagy vízlelőhelyhez jutás a háborúskodás egyik fő oka volt. A törzsek és nemzetségek területei mindig magukban foglalták a legelők melletti útvonalakat is, amelyek azonban gyakran nagyobb társadalmi csoportok (szövetséges népek, törzsek) közös használatában voltak, és letelepedett népek területébe ékelődtek.

KIRGIZ JURTA A
TASKURGÁNI-FENNÍKSON
(KÍNA, HSZINCSIANG).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A nomád gazdálkodás alapja a jólinformáltság: nemcsak az időjárásról, hatalmas területek földrajzi viszonyairól, hanem a környezet politikai erőviszonyairól és akár távoli eseményekről is tudniuk kellett a döntéshozóknak (családfőeknek, ágazatok, nemzetségek vezetőinek) ahhoz, hogy jó döntéseket hozhassanak. Ezekhez az információkhoz nagyon sokféle módon lehetett hozzájutni: a családtagok és szövetséges csoportok közötti látogatások, a kereskedelmi kapcsolatok, a hadjáratok, a vallási és világi fesztiválok, a halotti torok, esküvők, névadó rítusok és sok más egyéb alkalom révén. Meglepően gyakran nyílt alkalom arra, hogy egyébként egymástól távol élők információt cserélhessenek.

A számi réntartó nomadizmus útvonalváltása

A nomád állattartás sok száz év alatt kialakított vándorlási útvonalai néha nagyon rövid idő alatt megváltozhatnak. Erre jó példa a skandináviai réntartó számik (lappok) útvonalválttatása az 1852-es határszigorítás miatt. Akik addig a mai Finnország területéről az északi tengerpartra és hófoltokkal tarkított szigetekre hajtották (és úsztatták) a réneket, egyik napról a másikra meg kellett hogy változtassák nyári szállásaik helyét, mert a határokat lezárták előttük (Finnország akkor Oroszországhoz tartozott). A szúnyogok és az élelemhiány miatt a jószág nem maradhatott a téli szállásokon, ezért azokat a mai Észak-Finnországban található, néhány száz méter magas tarhegyekre (úgynevezett tunturikra) kezdték hajtani, ahol maradtak nyáron is hófoltok, és a növénytakaró a magasság miatt a tengerparti tundrára emlékeztetett. Másképp fogalmazva: a „vízszintes” vándorlást a „függőleges” váltotta fel. Erre a váltásra nem minden réntartó volt képes, a társadalom nagy csoportjai telepedtek le, és jórészt beolvadtak a finn népbe. A határ norvég (svéd) oldalán rekedt számik azonban továbbra is a tengerpartra és a szigetekre hajtották a réneket, és a kontinens belsejében (norvég területen) teleltek. Számukra a réntartás továbbra sem ütközött olyan nehézségekbe, mint a finn területen, ahol a tunturik száma szűkös volt. Ez az egyik oka, hogy a mai Norvégiában él a számik (lappok) többsége.

Cs. L. K.

„A hely, ahol fehér hordám megszállt.
 A hely, ahova apánk, Szűjünüs
 vejként ment.
 Ahová anyánk, Boztugan
 menyként ment.
 A hely, ahol varjú termetű Kaztugan született:
 ott vágta el a köldökzsinóromat.
 A hely, amelynek vizében ruhámat mostam.
 Erdeinek fájából készítettem íjamat,
 tegezemet nyíllal itt töltöttem meg,
 s az ellenségtől így menekültem meg.
 Három hosszú folyója mentén
 itt szállt meg az én jó népem.
 Ahol a legelésző apró tevecsikó
 nagy hímtévéné vált.
 Ahol ha egy bárány feküdt,
 abból ezer juh lett.
 Ahol szegény és gazdag egyenrangú,
 ahol a ló és a csikó egyenértékű,
 ahol az orom és a völgy egy szinten volt.
 Paszternákja nagy, mint a borjú,
 fehér pontya, mint a bárány.
 Hala kiugrik a vízből, mint a csikó,
 békái zajosok, akár a juhok,
 füve olyan sűrű, a teve le sem térdel,
 hala olyan sok, hogy a ló bele se lép a vízbe.
 Békáinak, rákjainak hangjától
 – aki a partján élt –
 nem tudott aludni.
 Ó, én édes Etilem!
 Nem én szálllok a partjára,
 most ti telepedtek oda.
 Hozzon nektek szerencsét ez a hely,
 az Etil, amelyet én hátra hagyok!”

*Kasztugan kazak énekmondó megemlékezése a korábbi,
 Volga menti szállásterületről, ahonnan a kazakoknak távozniuk kellett*

SZARIKOL JURTA
A PAMÍR-FENNSÍK
PUZTASÁGÁBAN
(KÍNA, HSZINC SIANG,
TASKURGÁN MEGYE).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A nomád társadalom és gazdaság

A nomád társadalmat elsősorban – egymástól nagyon eltérő – rokonsági rendszereik alapján szokás ismertetni. A rokonság nem csupán a közösségi szerveződés, a leszármazás, az öröklés és a hatalomgyakorlás alapját képezte, hanem a rokonsági csoportok (ágazatok, nemzetségek, törzsek, törzsszövetségek) tagjaként felmenői és rokonai felsorolásával – mintegy „verbális személyigazolvánnyal” – mutatkozott be egy-egy személy, ha idegen közegbe került. A rokonsági csoportoktól meg kell különböztetnünk a politikai szerveződéseket, ahol a hatalmi viszonyok addig elkülönülő egységeket (törzseket, nemzetségeket) vontak hatalmuk alá. A nomád államalakulatok általában többnyelvű, multikulturális egységek voltak. A meghódítottak sokszor felvették e szövetség vagy politikai formáció (állam, birodalom) nevét is. Ezt a jelenséget nevezzük „sztyeppe mimikriának”. A külső források gyakran keverik az etnikai egységek (népek), a rokonsági csoportok és a politikai egységek neveit. Az egyének rokonsági viszonyait (és etnikai csoportidentitásukat) rendszerint a nomád birodalmakba, államokba tagolódva sem adták fel. Akkor is a rokonsági csoportjuk tagjai maradtak, ha adott esetben egyenként (például harcosként, hírvivőként) a központi hatalom közvetlen irányítása alá kerültek, de találunk példát arra is, hogy új rokonsági keretekbe integrálódnak a továbbra is fennálló ágazatok, nemzetségek.

A földművelés, a halászat vagy a vadászat változó mértékben, de általában kisebb súllyal volt jelen a nomádok életében. Az előbbi vagy specializált kisebb csoportok, vagy területileg szakosodott rész társadalmak végezték. A sztyeppeön északi peremvidékét és sokszor hátszágát (menekülő útvonalait) is jelentette az erdős sztyeppe, az erdő- és északabbra a tajgazóna. E területek déli részén már jóval a nomadizmus kialakulása előtt ismerték a földművelést. A sztyeppezónában a neolitikori és bronzkori földművelést fokozatosan felváltó nagyállattartáshoz képest az északi peremterületeken (erdős sztyeppe és erdőzóna) komplexebb gazdasági és életmódbeli viszonyok maradtak fenn, amire nyilvánvalóan hatással volt a tőlük délre elterjedt lovasnomadizmus, de a halászati és földműveléstudásukat, -gyakorlatukat ez sohasem szorította ki teljesen.

NOMÁDOK TARTANAK A VÁSÁRBÓL HAZAFELÉ
A KUNLUNBAN. FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A KASGÁRI LÓ- ÉS SZAMÁRVÁSÁR (KÍNA, HSZINCSEANG).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Az eurázsiai nomádok gyakran nem csupán állatállományuk nevelésével és eladásával, hanem távolsági árucikkek kereskedelmével is foglalkoztak. Az athéni Kerameikosz temetőben található kínai selymek (Európa talán legrégebbi ilyen leletei) jól nyomon követhető útvonalon, a sztyeppei lovasnomádok révén jutottak el a Földközi-tenger térségébe a klasszikus selyemút kialakulása előtt. A nomádok a világkereskedelemben főleg állatok, rabszolgák és luxuscikkek piacra juttatása révén kapcsolódtak be. A hajdani nagyállattartó nomád társadalmak általában ismerték a szolgaság (rabszolgaság) intézményét, gyakran kereskedelmi kapcsolataik zömét is a fogságba ejtett rabszolgák kereskedelméből alkotta, de gazdaságuk nem a szolgákra, hanem a nagy létszámú szabadra és a rokoni, illetve szövetségi kapcsolatok rendszerére épült.

NOMÁD KIRGIZEK, KAZAKOK, TADZSIKOK ÉS LETELEPEDETT UJGUROK A KASGÁRI VÁSÁRBAN (KÍNA, HSZINCSEANG).

FOTÓ: CSAJTI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A luxuscikkek beszerzésének fő módja a kereskedelem mellett korábban a háborúskodás volt, de ennek jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk. A háborúknak csak egyik oka volt a rablás, sokszor azért került rájuk sor, mert a kereskedelmi kapcsolatokat a letelepült szomszéd állam megszüntette vagy korlátozta. A hírszerzés is gyakran portyák keretében történt. Háborús ok lehetett a zsákmányszerzés mellett valamilyen ígéret (szerződés) megszegése a másik fél által, vérbosszú vagy földszerzési vágy (amelyet sokszor „földvisszaszerzésként” kívántak legitimálni, és ehhez leszármazási narratívát alkalmaztak). A nomád társadalom nagy része értett a fegyverforgatáshoz (hiszen az állatállomány védelme is igényelte ezt), és viszonylag sokan tudtak az állatállomány körüli teendőktől elszakadva hosszabb időt katonáskodással tölteni, ami – az archaikus földműveléshez képest – a nagyállattartás viszonylag kis munkaerő-igényének tudható be.

KIRGIZEK ÉS SZARIKOL TADZSIKOK HÁTALÁSÁLLATAI PIHENNEK A KARAKOL-TÓ MELLETTI VÁSÁR SZÉLÉN
(Kína, Hszincsiang). Fotó: Csáji László Koppány

Félnomád társadalmak

A nomád gazdaságban a földművelés jelentősége általában csak kényszerű körülmények hatására nő meg. A félnomád társadalmak – vagy legalábbis egyes csoportjaik – a rideg nagyállattartás mellett egy-egy tartósabb szálláshelyen földművelést is folytatnak. E népeknél a komplex gazdálkodás formáinak széles skáláját figyelhetjük meg. Sokszor a társadalom a nomadizálás–félnomadizálás–transzhumansz állattartás terén viszonylag gyors átmeneteket élhet meg – akár egy-két generáció alatt megtörténhet a váltás –, attól függően, hogy a természeti környezet, a kényszerű vagy önkéntes elvándorlás adta új körülmények, illetve a társadalmi és kulturális közeg milyen változásokon megy át, milyen új adottságokkal bír. Természeti és társadalmi környezetük ugyanis folyamatos alkalmazkodásra készteti a nomádokat, aminek egyik formája a földművelés.

Cs. L. K.

FÉLNOMÁD KIRGIZEK SZÁLLÁSHELYE A KUNLUN-HEGYSÉGBEN (KÍNA, HSZINCSEANG).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Transzhumansz állattartás

Az úgynevezett transzhumansz állattartás esetén a nomadizmushoz hasonlóan szintén legelőváltó, rideg állattartás folyik egész éven át, de a nomadizmussal szemben itt nem az egész társadalom vagy annak nagy része, hanem csupán specialista csoportok (pásztorok, akár családjaik, szervezeteik) terelik és vigyázzák az állatállományt. A legnagyobb transzhumáló útvonalak Spanyolországban vannak (ezek az úgynevezett Cañada Reales), ahol akár 800 kilométer messze is elhajthatják a juhokat, de Erdélytől Olaszországig a specialisták által külterjesen végzett legelőváltó állattartás ma is jól ismert kulturális jelenség. A havasi pásztorkodást – amikor a völgyekből, síkságokról nyári hegyi legelőre hajtják a lábasjószágot (főleg juhot, ritkábban szarvasmarhát), és ott ridegen tartva tejeltetik – csak akkor tekinthetjük valódi transzhumansz állattartásnak, ha télen is rideg állattartás folyik az alacsonyabb területeken. A félideg állattartás esetén a falvakból, istállókból hajtják fel a jószágot nyárra a hegyi legelőkre.

Cs. L. K.

JAKOK A NYÁRI LEGELŐKÖN (KARAKORUM, PAKISZTÁN).

FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A nomádok vagyona

A nagyállattartó nomádok vagyonának négy fő formája létezik: 1. az állatállomány, 2. a földterület (legelők, vizek), 3. a luxuscikkek (ezek lehetnek ékszerek, selyem-, porcelán-, arany- és ezüstdíszek, prémek, fűszerek stb.), 4. a gyakran mesteri fokon előállított kézművestermékek (nemezok, hímzések, ruhák, jurták, kisebb eszközök stb.). Ez utóbbiak egy részét maguk készítik, más részét vándor kézművesektől vagy specialista csoportoktól szerzik be (például fegyverek, lószerszámok). A nomádok lakóhelye elsődlegesen a sátor, az eurázsiai sztyeppe lovastartók azonban kifejlesztették a szélsőségesen kontinentális éghajlati körülmények között is kitűnően alkalmazható nemezokot, a jurtát. Sokfelé találunk állandó, épített szállásokat is, amelyeket a nomádok csak az év bizonyos időszakában laknak, egyébként üresen állnak.

A nomádok megélhetésének alapját az állatállomány létszáma és minősége jelenti. Ezért létkérdés volt annak megakadályozása, hogy az állatállományt vagy annak egy részét mások elhajtsák. Máskor azonban éppen ilyen eszközökkel lehetett pótolni az elvesztett (vagy elhullott) állatokat. Sokszor a felnőtté válás egyik alapját is olyan, a bátorságról és leleménnyel való bizonyoságtétel jelentette, amelynek során az ifjúnak állatokat kellett szereznie. A támadó vagy védekező akciókat egyrészt az adott csoportnak saját magának kellett

NOMÁD KÁVÉZÓ
NYUGAT-KÍNÁBAN
(PAMÍR-FENNSIK).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

megoldania, másrészt szövetségi rendszerek keretében, egyedül ugyanis bármely csoport hamar felőrlődhetett.

A szövetségek és más stratégiai fontos kapcsolatok között kiemelkedő jelentőségűek voltak az általában szakrális rítusokkal is megerősített tartós vagy eseti jellegű szerződések és a házassági kapcsolatok. (A rabolt feleség, az alacsonyabb rangúval kötött házasság vagy az ágyasok nem jelentettek ilyen köteléket.) A rokonság kötelékének fontosságát mutatják a fogadott testvérség, az örökbe-fogadás és más, fiktív rokonságot jelentő csoportos intézmények (új etnikai csoportidentitás létrejötte, de bizonyos szempontból ilyen a törzssé vagy klánná szerveződés is).

A szövetségek a pillanatnyi erőviszonyok függvényében meglehetősen képlékenyek voltak, alig találunk az európai feudalizmus hűbéri láncához hasonló, tartós és szilárd intézményeket. A nomádok túlélése tehát legalább annyira függött vezetőik eredményes politizálásától, mint a letelepült társadalomban élőké. A kataklizmaszerű változások, népvándorlások, háborús vereségek során főleg a nemzetségek jelentettek tartós társadalmi egységeket: gyakran fennmaradtak akkor is, amikor a törzsi keretek már szétestek.

MODERN SZÁLLÍTÓ-
ESZKÖZ A JURTA MELLETT
A KUNLUN-HEGYSÉGBEN
(Kína, Hszincsiang,
KARAKOL JÁRÁS).
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KÖPPÁNY

A LOVAK

Ló és ember

A ló és az ember viszonyát több tényező is alakította a ló házasítása óta: főképpen az adott társadalmi forma és a történelmi helyzet. A nagyállattartó nomád társadalomban, ahol a közösség nagyobb lóállománnyal rendelkezett, egészen más az ember kapcsolata a lovával, mint a kisparaszti gazdaságra alapuló közösségekben, annak ellenére, hogy a ló mindkét esetben a megélhetés egyik alappillére. A 21. századi, egyre inkább városiasodó világban pedig a ló helye gyökeresen megváltozott az emberek életében.

A nomád és a kisparaszti gazdaság esetében a ló tartási körülményei azok, amelyek jelentősen eltérnek: a szilajon tartott ló kevésbé szorul rá az emberre, mint az istállózó állattartás keretei között, hiszen táplálékát maga keresi meg, a ménes által adott közösség pedig többé-kevésbé megfelel a házasítás előtti állapotnak.

A ló és az ember közötti viszony jóval szorosabb egy olyan történelmi helyzetben, amelyben a ló mint hátasállat egyúttal az ember

HEGYI LEGELŐ
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

harci eszköze is: szorult helyzetekben alakulhatnak ki sajátos lelki kötődések a „bajtársak” között. Nem nehéz elképzelni a csatát végigharcoló lovas ragaszkodását hátasához, amely mindvégig vele küzdött. Az ütközetbe induló harcos talán elképzelhette, hogy élete utolsó pillanataiban lóva nyakára borul, sörényét markolja, mielőtt tudatát végleg elveszítve a földre fordulna. Nem csoda, hogy a túlvilágra költözve kísérőként valamelyik hátasát is megkapta.

LÓ ÉS EMBER: HALÁL A
NYEREGBEN. 14. SZÁZADI
MUSZLIM MINIATÚRA

„Lovaikon szoktak járni, gondolkodni, álldogálni és beszélgetni.”

Regino prümi apát a magyarokról, 908

„Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett. Nem ütnek körülárkolt tábornak, mint a rómaiak [azaz a bizánciak], hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve, télen-nyáron folyvást legeltetik a lovaikat; háború idején pedig a szükséges lovakat maguk mellett tartva és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében [...] lóról le nem szállnak, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel.”

*Bölcs Leó bizánci császár leírása a magyarokról
Maurikiosz 6. századi, türkökről szóló műve nyomán*

„Türk ellenfeleinknek hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát.”

Bölcs Leó: Taktika, 10. század eleje

„Voltak neki szelidítetlen lovai is, olvasatlan sokaságban, ezeken kívül olyanok, amelyeket a pásztorok istállóban (in domibus) őriztek.”

Szent Gellért nagyobbik legendája Ajtony vagyonáról

LÓ ÉS EMBER: ÚTITÁRS
A TŰLVILÁGON. A RELIEF
TANG TAJ-CUNG KÍNAI
CSÁSZÁR (626–649) EGYIK
KEDVENC LOVÁT ÁBRÁZOL-
JA, AMELYNEK NYERGÉBEN
BIRODALOMEGYÉSÍTŐ
CSATÁIT VÍVTA

A nomád világban az élet szinte minden területén jelen van a ló: az egyik helyről a másikra való eljutás viszonylag kényelmes eszköze, az emberek egyik üdítőitalát (a kumiszt) vagy húst szolgáltató háziállat, háborús bajtárs vagy éppen a túlvilági kísérő rangjáig felmagasztosult jószág, amely fő helyet kaphatott a mesékben, dalokban, hőseposzokban. Egy táncos járású, tüzes tekintetű, büszke tartású paripa státuszszimbólum volt, s különleges rangot adott gazdájának.

A füves pusztákon élő embernek a vágta jelentette az abszolút sebességet: a lovával szinte összenőtt lovas számára a ragadozómadár röptéhez hasonlatos suhanás, a földhöz kötött cammogás legyőzése a végtelen szabadság érzését kölcsönözhetette. Egy csepp a halhatatlanságból a halandónak.

Az évezrednyi távolság ugyanakkor elhomályosíthatja, esetleg túlságosan is idealizálhatja az eleink lóval való bánásmódjáról kialakult képet. Annak ellenére, hogy sajátos kötődés alakulhatott ki harcos és hátasa között, Mao-tun – Kr. e. 3. századi hszüingnu vezér – gondolkodás nélkül lenyilaztatta egyik legjobb lovát katonáival, hogy feltétlen engedelmességükről megbizonyosodjon. A mindennapokban pedig a kedvenc hátas akár fél napig is ácsorgott egy karóhoz kötve egy jurta vagy egy kunyhó előtt, míg gazdája odabent vendégeskedett, esetleg néhány arasznyi béklyóba vert mellső lábakkal toporgott, miközben félvad társai látótávolságon belül legelésztek.

Néhány évtizede még azt mondták: „Ha lovat veszel, testes legyen, mert ha valami baja lesz, és vágóhídra kell küldeni, több pénzt kapsz érte!” Hasonlóképpen gondolkodtak a nomádok is. Ha a féltve őrzött, értékes paripát nem is, de a ménes kevésbé ígéretes tagjait, esetleg sérült egyedeit előszeretettel vágták le, majd minden porciáját felhasználták, feldolgozták. A mai hobbilovasok elszörnyülködnének, ha valaki véglegesen lesántult lovát nem akarná évekig etetni, hanem négy lábát összekötve földre döntené, s néhány percnyi szenvedést okozva neki elvágná nyaki ereit, és átsegítené a túlvilágra.

Ugyancsak megütközést váltana ki, ha az állat halála után nem megkönnyezve vitetné el egykori hátasát, hanem kellő tisztelettel – a ló és az ember helyét a világrendben tudomásul véve – megnyúzná, majd kibelezné. Pedig a nomádok így tettek: a beleket megtisztítva félrerakták, hogy ijhúrt lehessen sodorni belőle, az értékes belső részek bográcsba kerültek, a fej és a végtagok eltávolítása után a törzsről lefejtették a húst, amit talán szétosztottak a rokonok és a barátok között, a maradékot lesütötték, esetleg besózták, felfüstölték, megszáritották. A bőrt kikészítették, és például kabátot varrtak belőle, vagy szőrtelenítve, nyersbőrként kantár, kötőfék, lóelfogó árkány – pánya – készítésére használták.

„...Váltott lovon lovagoltam,
hatszáz lovam mind fehér volt...
fegyvereim, méneim,
feláldozott fehér lovam,
lándzsám, harci zsákmányim,
tőletek ím elváltam....
Hatvan lovon lovagoltam,
nyeregnek bélését, bölcső lepedőjét
magamhoz vettem...”

Jenyiszeji kirgiz sírfelirat, 7–8. század

*A hortobágyi puszta
2. 1846. évi kiadás*

CSIKÓS A HORTOBÁGYON
(MAGYARFÖLD ÉS NÉPEI EREDETI
KÉPEKBEN. PEST, 1846)

Egy tsikós egy
Vad lovon.

Ein Tsikar auf einem
Wildung.

„EGY TSIKÓS EGY VAD LOVON”.
LÓBETÖRÉS – NEM TÚLSÁGOSAN
SZELÍD MÓDSZEREKKEL.

HEINBUCHER JÓZSEF SZÍNEZETT RÉZMETSZETE, 1816

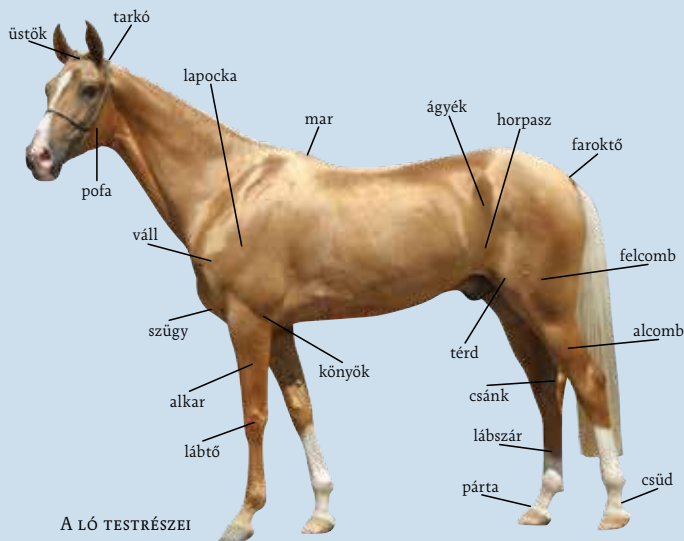
Végezetül idézzük fel John Paget 19. századi angol utazó sorait: „A magyarok lovaglótudományát (huszáraik hosszú ideje híresek róla) leginkább a csikósok között lehet megfigyelni. [...] a csikósok azonban jóformán születésüktől kezdve lóra termettek, talán még olyan is akad, aki előbb tanult meg lovagolni, mint járni. Láttam egyszer két apró gyereket, az egyik nyereg és kantár nélkül ülte meg a lovat, kötőféknek egy zsineget dobott a ló orrára, nyeregként egy bunda szolgált, átvette az állat hátán, a másik vágatott a betöretlen csikók után, utolérte, visszafordította őket, majd benyargalt a ménés közepébe, s kiválasztotta a kiszemelt lovakat, mindezt láthatólag a legkisebb félelem nélkül. Bár lovastudományuk felülmúlhatatlan, mégis gyalázatosan rosszul bánnak a lóval. Gyakran hallottam, ha egy lovász felül a lóra, örökre tönkreteszi a száját, s ez kétségki-

vül így igaz: rendkívül durvák és kegyetlenek szegény jószágokkal. A Magyarországon átutazó idegen figyelmét aligha kerüli el, mennyi itt a félszemű ló, s a magyarázatot is könnyen megtalálja, ha látja, hogy veri a feldühödött csikós agyba-főbe a rábízott állatot.” Nincs ez másként ma sem a hagyományos módon lovat tartó népeknél. A török dzsirit nevű játék például a hajdani lovasnomád virtust idézi: száguldó arab telivérek hátáról a lovasok tompa végű dárdával próbálják eltalálni egymást. A versenyekre szánt lovakat gazdáik a tenyerükön hordozzák, mindent megadnak nekik, amire szükségük lehet, a mérkőzés végén azonban a lovak oldala csupa vérző seb a kengyelek tájékán. Ahogy egy török mondás tartja: barátként etesd, de ellenségként üld meg! A lovasnomádok viszonyát legfontosabb háziállatukhoz ez az ellentmondás jellemezte: harcostársnak tekintették, mitikus beszélő lényé emelték, ugyanakkor vágóállatként kezelték a lovat.

Hogyan hívhatták? A ló a magyar nyelvben

Maga a *ló* régi jövevényszó, amely legközelebbi rokon nyelveinkben, a vogulban és az osztjákbán is megtalálható, eredete azonban ismeretlen, talán a kelet-iráni tohárbán keresendő. Úgyszintén régi, rokontalan szavunk a *mén*, amelynek származékát, a *ménest* már 1138-ban feljegyezték. Hasonlóan rejtélyes a ló himjét jelölő másik szavunk, a *csődör* is: valójában egyetlen, rokontalan török párhuzama létezik. A viszonylag későn felbukkanó *kanca* (1435) bizonyosan szláv eredetű (*kony* 'ló'), a *csikó* (1213) viszont magyar fejleménynek tűnik, amely egyes vélemények szerint a ló hívogatására szolgáló *csi* vagy *csit* szócskából eredhet. A *paripa* ('herélt mén') nemzetközi vándorszó, végső soron a görögből (*parippion*) terjedt el Európában. Érdekes, hogy a patások lábának alsó részét jelölő *csüd* is ismeretlen eredetű, de régi szó, csakúgy, mint a *szügy*. Az ugor nyelvekkel való kapcsolatra utal a *másodfű*, *harmadfű* ló kifejezés. Sajátos, állatokra vonatkozó színnevünk, a *pej* azonban ismeretlen eredetű. Összefoglalva a fentieket: a lovakra vonatkozó szavak egy részének legközelebbi rokonait az obi-ugor nyelvekben találjuk meg, ezek azonban máshol hiányoznak a finnugor nyelvekben. Mindez az ugor népek és a sztyeppei nomádok – más területeken is tapasztalható – kapcsolatára utal. Különös, hogy a szavak jelentős része ismeretlen eredetű, ami egyrészt arra utal, hogy meglehetősen régiek nyelveinkben, másrészt azt bizonyítják, hogy a magyarul beszélő közösség régi, önállóan fejlődő kapcsolatban állt a lovakkal.

S. B.

A LÓ TESTRÉSZEI

A honfoglalás kori lovak régészeti emlékei

A honfoglalás kori lovak elsősorban a sírokba helyezett állatok alapján vizsgálhatók. A magyar előkelők mellé többnyire egyetlen lovat, illetve annak is csak egy részét helyezték el. Ritkán két ló került az elhunyt mellé, de lócsontváz mellső része, „félcsontváz” is előfordul. Több helyen megfigyelték, hogy a sírokban a lónak csak három patacsontja volt: az egyik láb pártá- és patarészét – a szarvasmarhához hasonlóan – csonkolták. A honfoglalás kori lovassírokat is tartalmazó temetőkben a lovas temetkezések aránya 15–20%. Jelenleg 156 ló maradványa tanulmányozható, a fogazat alapján ezek közül 119 mén, 7 pedig kanca volt, 30 egyed neme pedig nem volt meghatározható. Az eltemetett lovak több mint egynegyede háromévesnél fiatalabb volt.

HONFOGLALÁS KORI RÉSZLEGES
LOVAS TEMETKEZÉS KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSAI

Bodó Z.
2013

A honfoglaló magyarok lóállományában a boreális típusú (keleti) pónilovak, és az – arab ló jelleget mutató – mediterrán típusú lovak egyformán jelen voltak. A „trapezoid fejformájú” boreális pónikhoz tartoztak az alacsony és a kisközepes – 128–140 cm – marmagasságú, zömök csontozatú lovak. Az arab lóra emlékeztető, „elkeskenyedő fejformájú”, nemesebb, mediterrán típusúak a nagyközepes és magas – 140–152 cm – marmagasságú, vékonyabb csontozatú lovak közé sorolhatóak. Magyarországon 122 honfoglalás kori ló marmagassága ismert, ezek átlaga 138,2 cm.

A lovak 95%-ának (116 egyednek) a marmagassága 128 és 144 cm között változik. Testmagassági kategóriák szerint: 28,6%-a (35 egyed) alacsony, az átlag 133,1 cm (128,5–135,8 cm); 66,4%-a (81 egyed) közepes testmagasságú, az átlag 139,7 cm (136–143,6 cm). Jelenleg 6 egyed (5%) tartozik a magas marmagassági tartományba, az átlag 146,7 cm (144,2–150 cm).

Az ásatási dokumentációkból pontosan rekonstruálható, hogy az áldozati ló milyen formában került a sírba. Ezek alapján a honfoglalás kori részleges lovas temetkezések két csoportra oszthatók, az úgynevezett „nyúzott lóbőrös” és a „lóbőr nélküli” temetkezésekre. Ez utóbbi esetben a ló levágott feje (a koponyája és az állkapocs párja) és a négy láb vége – egyes esetekben a levágott farok egy részével együtt – került a sírba. A nyúzott lóbőrös temetkezéseknél a ló bőrért „összehajtott”, „összegöngyölt” (ritkán kitömött állapotban) vagy „kiterített” formában helyezték el a sírban. Egy közepes testmértű ló lenyúzott bőre a benne lévő koponyával és a négy lábvéggel együtt egy 60×40×60 cm-es tömbbe, „bőrkofterbe” volt összehajtható. A 60 cm-es magassági méret alsó felét az összehajtott lóbőr, felső részét a ráhelyezett, körülbelül 30 cm magas lófej alkotta.

A fajta kérdése

Mind a történészek, mind a laikusok részéről gyakran felvetődik a kérdés, hogy milyen fajta volt a honfoglaló magyarok lova? Ezt azonban a 9–11. századi viszonyok közt eléggé nehéz értelmezni, így megfelelő választ adni is szinte lehetetlen. Először is: mi a fajta?

Horn Artúr meghatározása szerint: „A fajta olyan, többé-kevésbé egységes jellegű állatok csoportja, amelyek meghatározott alaki, színbeli, szervműködési tulajdonságok és bélyegek alapján jól elkülöníthetők a faj többi egyedétől, illetve fajtájától. Ezen állatok a jellemző tulajdonságaikat azonos környezeti viszonyok mellett átörökítik ivadékaikra. A fajtára általában jellemző

- a közös származás
- a céltudatos tenyésztőmunka
- az a viszonylag állandó környezet, ami a fajta jellemző tulajdonságainak kialakulását és fennmaradását támogatja.”

KÖZÖNSÉGES ÉS JAVÍTOTT
MAGYAR PARASZTLÓ
(ALFRED BREHM:
AZ ÁLLATOK VILÁGA)

Az első két kritérium a honfoglaló magyarság esetében nem áll fenn, de legalábbis nem bizonyítható, hogy fennáll, ezért itt nem beszélhetünk fajtáról, legfeljebb ökotípusról vagy használati típusról. Ez azt jelenti, hogy legelőre alapozott tartás mellett a ló testalkatára elsősorban a természeti környezet, a „rög”, másodsorban pedig a használat van hatással. A genetikai háttér legfeljebb a ló színét befolyásolja. Az 1970-es években például Magyarországról, a Kiskunsági Állami Gazdaság apajpusztai méneséből kivittek a Szovjetunióba mintegy 20 darab mezőhegyesi félvér kancát és egy törzsmént. Ezt az állományt törzsellományként tenyésztették tovább a Sztavropoli Ménesben. Az ottani, lényegesen gyengébb minőségű legelők következtében a kint

született fajtatiszta törzskancák kifejlett kori marmagassága mintegy 10 cm-rel elmaradt a Magyarországon születettekétől.

A forrásokban fajtanévnek tűnő „erdélyi ló” vagy „moldvai ló” elnevezések valójában egy-egy terület legjellemzőbb ökotípusát jelentik.

MAGYAR PARLAGI LÓ.
EMIL VOLKERS LITOGRFÁJÁ

A 18. század végétől az állami tenyésztésirányítás alig száz év alatt gyakorlatilag eltűntette, illetve a katonai igényeknek megfelelően átalakította az ugyancsak ökotípusnak tekinthető „ősi magyar” parlagi lovat. Szerencsére a 19. századból szép számban maradtak ránk ábrázolások, amelyeken magyar parlagi lovak láthatók, így képet alkothatunk annak testalkatáról és a leggyakoribb színekről:

- Pej (barna fedőszőrök, fekete sörény és farok)
- Egérfakó (ólomszürke fedőszőrök, fekete sörény és farok, a gerinc mentén keskeny fekete sáv, „szíjaltság”)
- Közönséges fakó (homokszínű, tejeskávés színű fedőszőrök, fekete sörény és farok, a gerinc mentén keskeny fekete sáv, „szíjaltság”)
- Mosott sárga, kendersörényű sárga (barna fedőszőrök, világossárga vagy „platinaszőke” sörény és farok)

MAGYAR PARLAGI LÓ
REKONSTRUKCIÓJA.
NAGY SÁNDOR SZOBRASZMŰVÉSZ
ALKOTÁSA SZÖLLŐSY GÁBOR
TERVEI ALAPJÁN

Ezek az alacsony, szikár lovakon nagyon gyakoriak voltak a parlagi fajtákra jellemző küllemi hibák: a „deszkanyak”, a „szarvasnyak”, az ormos és/vagy fedeles far, a gacsos csánk, de a fejük száraz és nemes, tekintetük élénk, ízületeik tiszták, szárazak, inaik acélosak voltak. A felsorolt hibák ellenére jó megjelenésű, sőt szép lovak voltak, és nem utolsósorban nagy munkabírásúak, elnyűhetetlenek.

Avar lovak, magyar lovak: genetikai tanulságok

Az avarok és a magyarok kapcsolatai régóta vita tárgyát képezik, és újabban ismét előtérbe kerültek. A kérdés azonban feltehető e két nép lovai – és természetesen a népek tágabb kapcsolatai – szempontjából is. E kérdésfelvetésnek három előnye is van. Először is az etnikai változások mindig ott hagyják nyomaikat a kultúrában, a genetikai állományban és természetesen az állatállományban is. Tehát egy esetleges népességváltást akár a lóállományon keresztül is vizsgálhatunk. Továbbá az erre a fajra tervezett specifikus DNS-markerek használatával kiküszöbölhető a külső DNS-szennyezés, amely

az archaikus DNS-vizsgálatokat rendkívül megnehezíti. Ha ugyanis emberi maradványokból származó DNS-t vizsgálunk, a kutató személy saját DNS-ével beszennyezheti a mintát, ami a lovak mintái esetében valószínűtlen. Végül az sem elhanyagolható szempont, hogy mindkét népcsoport szellemi kultúrájában kiemelkedő szerepet játszott a ló, amely a sírba is követte a gazdáját, így nagy számban állnak rendelkezésre a munkához szükséges maradványok a két történelmi korból.

Kisszótár

Faj: a faj olyan származási közösség, amelynek populációit hasonló alaki, élettani és genetikai tulajdonságok kombinációja jellemzi, amely meghatározott génáramlási folyamat eredménye

Fajta: mesterségesen létrehozott eltérések az adott fajtól

Fajtajelleg: a fajtára jellemző tulajdonságok és bélyegek összessége

Fenotípus: egy egyed alaktani, működésbeli, viselkedési tulajdonságainak összessége

Genetikai távolság: a mitokondriális DNS (mtDNS) esetében a különbségek számát jelenti két vizsgált mtDNS mintázata (nukleotidsorrendje) között

Haplotípus: egy vizsgált egyed mtDNS mintázata a leggyakoribb (referenciaként kezelt) típus-hoz hasonlítva

Morfológiai elemzés: külső, látható jegyek alapján történő jellemzés

Palacknyakhatás: egy populáció létszámában bekövetkező drasztikus csökkenés, amely ugyan nem eredményezi annak megszűnését, de a genetikai sokféleség jelentősen csökken

Szekvencia: sorrend, DNS esetén a nukleotidsorrend

Az eddigi morfológiai elemzések alapján a két népcsoport loátlománya sok szempontból nagy hasonlóságot mutat, azonban míg az avarok lovaira a morfológiai egyöntetűség jellemző, a honfoglalás kori lovak esetén nagymértékben eltérő korú és marmagasságú egyedek találhatók a sírokban.

A fajon belüli változatok (a későbbi korokban a fajták) meghatározása meglehetősen bizonytalan a csontmaradványok alapján. Az eddigi kutatások, amelyek a honfoglaló magyarok lovaival kapcsolatban próbáltak fajtaszintű meghatározást adni, az akhal tekét és a hucult említik.

Az akhal teke a mai Türkmenisztán, Özbegisztán és Kazaksztán területéről származik. A nomád törzsek évszázadokon át lovagolták ezeket a lovakat, s olyan példányokat tenyésztettek, amelyek az összesztyepppei nép számára kívánatosak lettek, drága és fejedelmi ajándékként szolgáltak. Tüzes vérmérsékletű, igazi egygazdás lovak, amelyek mindvégig hűségesek a gazdájukhoz. Az akhal teke ma is rendkívüli értéket képviselő, tiszta fajta, amely mentes az arab vértől.

AKHAL TEKE

A hucul ló egészen másféle, teljesen egyedülálló megjelenésű. Jellemző rá a tipikus, primitív fajtajelleg, mint az alacsony termet, nehéz, csontos fej, széles, húsos pofa és rendkívüli ellenálló képesség. Ma az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban, illetve Lengyelországban tenyésztik a fajtát, de genetikailag legértékesebb állományai ma is a Kárpátokban találhatók.

Hucul Ló

Egy adott korszak a régészeti leleteken megfigyelhető jegyekkel jellemezhető, nincs ez másként a DNS-sel sem. A leletek esetében legkönnyebben és legnagyobb mennyiségben a mitokondriális DNS-hez juthatunk hozzá. Ennek segítségével hosszú időre visszavezethető az anyai vonal, több populáció mitokondriális DNS-mintázatának összehasonlítása során pedig genetikai hálózat készíthető, genetikai változatosság és távolságok elemezhetők.

Az avar és a honfoglalás kori lóállomány genetikai változatosságát és rokonsági viszonyait egy 17 avar kori, valamint 14 honfoglalás kori lómaradvány mitokondriális DNS-vizsgálatát magában foglaló kutatásban dolgozták fel. A tanulmány továbbá összevetette az eredményeket 70 hucul és 24 akhal teke ló DNS-mintázatával, illetve a szakirodalomból eddig közlésre került közel 900 mitokondriális lószekvenciával, amelyek 76, túlnyomó többségében jelenkori lófajtához tartoznak.

Az avar és a honfoglalás kori lovak vizsgálata azt mutatta, hogy a két mintacsoport származástaniilag különböző vonalon található. Az avar lovak korban nem alkotnak olyan homogén csoportot, mint a honfoglalás koriak, hiszen az avar minták között egyaránt található a korai (6–7. század) és a késő avar korból (8–9. század) származó

lelet is. A genetikai diverzitás mégis kissé alacsonyabb, mint a honfoglalók esetében, ahol valamennyi minta 10. századi, s klasszikus honfoglaló-leletanyag mellől került elő. Bár mindkét csoportra nagy genetikai variabilitás jellemző, mind a genetikaitávolság-számítás, mind a haplotípus-hálózat az eltérő származást támogatja. Az avarok és a honfoglaló magyarok lovai között leírt fenotípusban megfigyelt morfológiai különbség ezáltal genetikailag is megerősíthető.

Az a megfigyelés, hogy az avar és a honfoglalás kori lovak hasonlósága csekély, nem támasztja alá az avar–magyar kontinuitás elméletét, legalábbis a lótartható terén. Hiszen ezen adatok fényében ha az avarok tovább éltek volna a magyar népességben, akkor többek között gazdaságot is kellett volna váltaniuk. Emellett a fenti eredmények nem támogatják az avar és a honfoglaló népesség rokonságát sem, hiszen ha a magyarok ugyanannak a népnek a később idekerült tagjai lennének, mint a késő avarok, akkor a lóállományok között nagyobb genetikai hasonlóságot kellene tapasztalnunk. Természetesen az sem zárható ki, hogy a két mintacsoport között észlelt különbség a két nép által a temetéshez kiválasztott lovak jellemzőinek különbségéből fakad. Azonban az avarok és a honfoglaló magyarok kulturális szokásai sok szempontból nagyon hasonlóak. Tudjuk, hogy az avarok legtöbb esetben 4–7 éves, tehát a legértékesebb lovakat helyezték a sírokba, míg a honfoglalósírokban a 2 évestől a 15 évesig minden korosztály megtalálható. A régészeti minták elemzése során azonban mindig figyelembe kell venni, hogy ami a vizsgálat tárgyát képezheti, már soklépcsős „szelekció” átesett mintacsoport. Az előkerült minták ugyanis csak töredékei a korabeli állománynak. Ebben az esetben, bár az avarok és magyarok lovait szerettük volna megismerni, csak azt láthatjuk, hogy a feltárt sírokba milyen lovakat temettek. A különböző társadalmi rétegek más-más típusú lovakat helyezhettek a sírba. Maga a tény, hogy a mintául szolgáló leletek lovas temetkezésekből kerültek elő, meghatároz egy társadalmi kört.

Az akhal teke lovak az avar lovaktól nagy genetikai távolságra helyezkednek el, a honfoglalás kori lovakkal viszont az összehasonlításban részt vett fajták közül a legkisebb távolságot mutatják. Bár teljes szekvenciaegyeztetés az avar lovakkal négy esetben, a honfoglalókkal csak két esetben fordul elő, a hálózatanalízis alapján a honfoglaló és

az akhal teke lovak között több közeli rokon szekvencia van. Azok a honfoglalás kori és akhal teke minták, amelyek egyedi, eddig más lófajtákban nem azonosított DNS-mintázattal rendelkeznek, a há-lózatban szomszédos pozícióban helyezkednek el.

A magyarok vándorlásuk során az állományuk feljavítására vagy a vezető réteg ellátására zsákmányolhattak lovakat az akkoriban nagyra tartott és közkedvelt turáni lovakból, az akhal teke korabeli megfelelőjéből. A honfoglaló magyarok lóállományában tapasztalt nagy változatosság, amely mind a morfológiában, mind a genetikai állományban megfigyelhető, azt sugallja, hogy őseink társadalmi helyzetüknek megfelelő, kedvenc lovaikat helyezték sírjukba, mely akár zsákmány vagy ajándék is lehetett egy távoli helyről. Mivel a vizsgálatba magas rangú katonák lovai kerültek bele, nem meglepő, hogy ezek éppen a harcászatban használt, elit lovakkal, az akhal tekével mutatnak némi rokonságot.

A hucul fajta vizsgálatába bevont 22 kancacsalád az európai huculállomány 4/5-ét jelenti. A hucul lóállomány genetikai felmérése során kiderült, hogy a fajta filogenetikailag nem egységes. Ez a kis létszámú fajta, amely már többször elszenvedte a palacknyakhatást, anyai vonalaiban jelentős diverzitást mutat. A haplotípusok nagy számban fordulnak elő a többi vizsgált csoportban. Az avar lovakkal hét esetben fordul elő egyező haplotípus, amely felveti a genetikai rokonság lehetőségét. A honfoglaló és az akhal teke lovakkal is két, illetve négy esetben találunk közös haplotípusokat. Az eddigi adatok nem támasztják alá a honfoglalás kori lovaknak a hucul lovakkal feltételezett rokonságát.

Lószerszámok

A honfoglalás korának lószerszámai és nyergei viszonylagosan jól ismertek, hála a temetkezési szokásoknak. A lovas temetkezéseknek két formája figyelhető meg: jelképes lovas temetkezés esetén a sírba csak a lószerszámokat helyezték a halott mellé, a „nyúzott lóboros” temetkezésnél pedig a halotti tor során leölt hátsó lenyúzott bőrében benne hagyták a fejet és a négy lábvéget, a szerszámokat pedig

vagy erre a „csomagra” helyezték, vagy az elhunyt lábához kerültek a nyereggel együtt. (Néhány sírban azonban „felszerszámolták” a lovat, azaz a kengyelek a lócsontok két oldalán, a zabla pedig a ló szájába helyezve kerültek elő.) A Kárpát-medencéből megközelítőleg ezer, 9–11. századra keltezhető lovas – vagy legalábbis lószerszámokat tartalmazó – temetkezés ismert, amelyekben többnyire a fémből készült kengyelpár, a zabla és a nyereg rögzítésére szolgáló hevedercsat maradt meg, ritkábban azonban a lószerszámokat díszítő veretek, és néhány esetben a nyereg maradványai is előkerültek.

A zabla

A zabla a ló irányításának elmaradhatatlan eszköze, nem meglepő, hogy számtalan példánya maradt ránk. Ezek minősége, díszítettsége elsősorban a felhasználó személyén, illetve társadalmi helyzetén múlott, de ezen túlmenően is több típusa létezett. A leggyakoribb az egyszerű, két- vagy négykarikás csikózabla. Az előbbi esetben a kéttagú szájvas két oldalához egy-egy zablakarika csatlakozik, ezekhez erősítették a pofaszíjat és a kantárszárat is, éppen úgy, ahogy ma is. A négykarikás változat esetében – amely nem azonos a 19–20. századi négykarikás, fogatos zablával – a szájvasak végén két-két, egymásra merőleges gyűrű található, a két szíj a különálló karikákba fut bele. A csikózabláknál általában a szájvas két tagja különböző hosszúságú – többnyire a bal oldali elem rövidebb –, a jelenség okát nem ismerjük. A honfoglalás kori anyagban igen gyakori a vékony és szögletes kialakítású szájvas, amely a ló számára durva, kímélet-

len megoldás. Ilyen zablák többségében harcosok sírjából kerülnek elő. (Okként elképzelhető, hogy keskeny és vékony – nyersbőr? – kantárszárakat használtak elődeink, éppúgy, mint a mai mongolok. Az ilyen szár azonban nem áll úgy bele az ember markába, mint a maiak, nehezebb vele erőt kifejteni, így élesebb zablára van szükség az azonos hatás eléréséhez.)

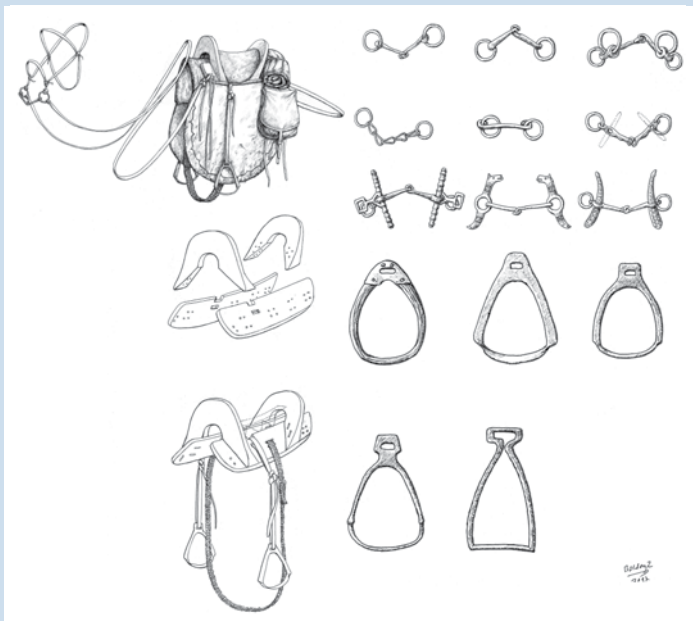
NÉGYKARIKÁS CSIKÓZABLA MUSZKÁRÓL.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Magyar lószerszámok, 9–10. század

A magyar lószerszámok a keleti, nomád típusú lószerszámok közé tartoztak. Nyergeik alakjáról az előkelők sírjaiban talált fém- és csontdíszek, famaradványok, valamint a néprajzi példák alapján alkothatunk képet. A nyereg öt részből állt: két, enyhén ívelt nyeregtalpból, két lekerekített formájú (első és hátsó) kápából, valamint a nyeregpárnából. A nyeregtalpakat és a káákat szíjakkal és facsapolással erősítették össze, a két kápa közötti áthidalást pedig valószínűleg farbőr alkotta, erre került rá a nyeregpárna. A nyeregtalpakhoz középtájon rögzítették a kengyelszíjakat és a hevedert (a rajzon fonott heveder szerepel, nomád néprajzi párhuzamok alapján). A sírokban csak egyetlen hevedercsat fordul elő, a kengyelszíjakat valószínűleg csak csomóval rögzítették. A kengyelek nem feltétlenül voltak egyformák. A nyereghez csatlakozott elől a sügyelő és hátul a farmatring, ezek szerepe a nyereg elcsúszásának megakadályozása lehetett. A nyeregtalpak elején és végén fúrt lyukakon fűzték át a „vérszíjakat”, ezekre különféle terheket (fegyvert, pokrócot, iszákot, vadászszákmányt) köthettek fel. A nyereg alá izzasztó és nyeregalátét (pokróc) került, a nyeregtalp aljához rögzített nagy nyeregszárny pedig a ló oldalát védte a kengyel ütődésétől és a kengyelszíz dörzsölésétől. A zablát a kantár tartotta a ló fején, a rajzon egyszerű, díztelen, csomózott szíjkantár szerepel, csikózáblával.

B. Z.

A másik jellegzetes, ám az előzőeknél ritkábban előkerülő típus az oldalpálcás zabláké, amelyek a csikózabláktól az oldaltag kialakításában térnek el: az egyik zablakarika helyén fémből, ritkábban csontból, esetlegesen fából kialakított pálcát találunk, amelyek megakadályozzák, hogy a szájvas átcsússzon a ló száján. Bár ezeket is szokták vékony szájvassal szerelni, de esetükben sokkal gyakoribb a vastagabb átmetszetű, lekerekített szájvas. Az oldalpálcás zablák leginkább előkelők sírjaiból látnak napvilágot.

A honfoglalás kori sírokból – igen ritkán – egészen durva, dudoros és láncos szájvassal készített zablák is előkerülnek, továbbá az egy tagból kovácsolt szájvassal szerelt rúdzablákból is ismert hét példány. Ezt a típust a régészeti kutatás előszeretettel köti a besenyőkhöz, azonban a Kárpát-medencei példányok esetében ez az elképzelés nehezen igazolható.

OLDALPÁLCÁS ZABLA A NESZMÉNYI TEMETŐBŐL.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A kengyel

A kengyel – amellet, hogy a lóra való felülést megkönnyíti – a láb stabil megtámasztását segíti elő, lehetővé téve a kiemelkedést a nyeregből vagy a lovas felsőtestének elfordítását, ami vadászat vagy harc esetén nagyban növeli a hatékonyságot. A kengyelek kialakítását használóik fizikai adottságai és társadalmi rangjuk befolyásolhatta. Elsősorban nők – és néhány gazdagabb férfi – sírjában az átlagnál kisebb méretű kengyelpár figyelhető meg, de a többség nagy méretű kengyeleket használt. Főként a harcosok sírjaiból származó kengyelpárok esetében enyhe méretbeli eltérés is megfigyelhető a pár két tagja között, amelyet szokás a lóra szállás megkönnyítésével magyarázni, ám ezen elméletet a gyakorlat nem igazolja.

A kengyelek formája is sokféle lehetett, általánosan jellemző azonban az ívelt talpalló, a ritka kivételek talán zsákmányból származhattak. A formai változékonyság nemcsak eltérő ízlésvilágot vagy műhelygyakorlatot takarhat, hanem időrendi eltérésre is utalhat, de megfigyelhető a különböző formák átmenete is. Az egyik leggyakrabban előkerülő típust körte alakú kengyelnek nevezzük, megnyúlt, enyhén körte formájú, trapéz alakú füle enyhén megtörve kapcsolódik a kengyelszárakhoz. Az előző típusnál ritkább, az egyik legarchaikusabb forma az olyan kengyel, amelynek vállába kovácsolt füle megtörés nélkül csatlakozik a kengyelszárakhoz. A régészeti kutatás a 10. század második felére helyezi a trapéz

VÁLLÁBA KOVÁCSOLT FÜLŰ
KENGYELPÁR BEREGSZÁSZRÓL

TRAPÉZ ALAKÚ, TAGOLT SZÁRÚ KENGYELPÁR
A PÜSPÖKLADÁNYI TEMETŐ 200. SÍRJÁBÓL.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

alakú kengyelek megjelenését, amelyeknél a kengyelszíj bújtatója egy összeszűkülő nyak közbeiktatásával kapcsolódik a kengyelszárhoz. A gazdagabb sírok esetében gyakori a niellós vagy a tausírozással, azaz féंबरakással díszített kengyel. A korszakban a könnyen és olcsón előállítható fakengyelek használata sem volt ismeretlen, ezekre a kengyelszíj bújtatóját megerősítő vasalás utal. A kengyeleket – a kantár, a szügyelő és a farhám szíjaival megegyező módon – csomózással rögzíthették, de egyes esetekben feltételezhető a csat használata, vagy a fából, illetve csontból készített pecekkel való fixálás is.

Szíjazat

A honfoglalás kori lovas sírok egy része különböző formájú és méretű hevedercsatokat is tartalmaz (általában csak egyet), ezek pontos szerepe azonban nehezen határozható meg, leggyakrabban valószínűleg a nyereg hevederéhez tartozhattak. A kantár, a szügyelő és a farhám pontos kialakításáról kevés régészeti eredetű megfigyeléssel rendelkezünk, információt elsősorban a különböző fémveretekkel díszített lószerszámok hordozhatnak, ezek száma azonban viszonylag csekély, s kivétel nélkül gazdag, döntően női sírokból kerültek elő. A női sírokhoz köthető a korszak egyik legjellegzetesebb verettípusa, az úgynevezett rozettás lószerszámveret is. A férfisírokból ritkábban kerülnek elő a szíjazat díszítései, ezek azonban több információt hordoznak a szíjak elrendezéséről, mint a női sírok veretei. Részben megegyeznek az övveretek formavilágával, de ismertek levél és pillangó alakúak is. A hagyományos kantárkialakítás mellett (pofaszíj, homlokuszíj, orrszíj) a karosi temetőből ismerünk orrszíj nélküli, valamint homlokkeresztes kantárt is. A gazdag sírokból származó veretek utalnak a szügyelő és a farmatring használatára is: a karosi temetőből előkerültek nagy méretű, levél alakú szügyelőveretek és kerek kantárrózsák is.

TÖBBRÉTEGŰ BÓRSZÍJ RÉSZLETE ÉS EZÜST LÓSZERSZÁM-
VERET A KAROSI III/11. SÍR LÓSZERSZÁMZATÁBÓL

Nyereg

A nyereg feladata, hogy a lovas számára kényelmes és biztonságos ülést biztosítson, s együttal a ló hátán is jobban elossa a ránehezedő terhet. A 9–10. századi nyergek hosszú fejlődés eredményeképpen jöttek létre. A ló hátára a súlyt két talpdeszka vitte át, ezeket az első és a hátsó kápa kötötte össze. Nem tudjuk, hogy a későbbi nyergekhez hasonlóan a két kápa közé kifeszítettek-e egy bőrcsíkot (a farbőrt), amelyre a lovas ült, vagy pedig a két nyeregtalp volt olyan széles, hogy kevés híján összeért. Bármelyik megoldásról volt is szó, a ló gerince szabadon maradt, s nem kellett terhet viselnie. A nyereg alá biztosan került valamiféle izzasztó, s talán felülről is beborították valamivel. Ne gondoljuk, hogy a korabeli nyergek feltétlenül egyszerűek voltak: alig néhány száz évvel később például a sztyeppe túlsó végén a kitanok kifejezetten bonyolultan felépített nyergeket használtak.

EZÜSTLEMEZEKKEL DÍSZÍTETT NYEREG MARADVÁNYAI A KAROSI II. TEMETŐ 49. SÍRJÁBÓL

A honfoglalás kori sírokban az egykori nyereg jelenlétére sok esetben csak a kengyelek és a hevedercsat utalnak, hiszen a szerves anyagok a Kárpát-medence talajviszonyai között hamar elenyésznek. Az előkelők nyergeit azonban fém- vagy csontlemezekkel díszítették, amelyek segítségével fogalmat alkothatunk az egykori ülőalkalmatosságok formájáról és méretéről. Csontlapokkal elsősorban az első nyeregkápa első oldalát és a talpdeszkák elöl kilógó végeit ékesítették (Soltsszentimre, Izsák-Balázspusztá), a fémlemezeket pedig a deszkák peremére erősítették fel (Szakony, Gádoros, Ártánd, Karos). Bár a honfoglalók valószínűleg többféle nyergeset is használtak, a ránk maradt díszítések többé-kevésbé azonos szerkezetre utalnak. A talpdeszkák kilógó vége körülbelül 10 cm széles lehetett, az első kápát közel függőlegesen illesztették fel, formáját tekintve félkörös vagy harang alakú lehetett, s viszonylag magasra emelkedett. Ezzel szemben a hátsó kápát a jelek szerint erősen hátradöntve, laposan erősítették fel. Ez a kép jól megfeleltethető a kortárs sztyeppe-i ábrázolásoknak is.

A SOLTSSZENTIMREI NYEREG ELŐLAPJÁT DÍSZÍTÓ FARAGOTT CSONTLEMEZEK.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Egyebek

A korszak leletanyagából teljesen hiányzik a patkó, honfoglaló eleink nem használták, csak néhány száz évvel később vált általánossá. Szintén nem találunk sarkantyút a 9–10. századi magyar lovasok eszköztárában: a keleti lovaslási stílus nem él vele, a ló ösztökélésére és irányítására inkább a lovaglóostort vagy -korbácsot használták. A magyar leletanyagban egyértelmű nyoma ennek sincs, de nem elképzelhetetlen, hogy a madárfejes botvégek egykor ostornyelet díszítettek.

Hogyan hívhatták? A lószerszámok a magyar nyelvben

A lovagláshoz számos felszerelési tárgyra is szükség van, ezek megnevezésére a magyarban gazdag szóállomány áll rendelkezésre. A *nyereg* párhuzamai a legközelebbi rokon nyelvekben, a vogulban és az osztjakban találhatók meg, és török jövevényszónak látszanak. A *kápa* a latinból került át a magyarba, a *sellicappa* ('nyeregsüveg') részleges fordításaként. A *heveder* ismeretlen eredetű (1395). Szintén az obi-ugor nyelvekben találjuk meg a *félk* párhuzamait. A *kantár* bizonyosan török eredetű, de kései felbukkanása és párhuzamai miatt valószínűleg honfoglalás utáni jövevényszavunk, éppúgy, mint a nyeregtakarót jelentő *csótár* is. Az először 1075-ben feljegyzett *kengyel* magyar szó, amely a 'karika' jelentésű, mára kiveszett *kégy*ből származik. A *zabla* feltehetőleg a szlovénből került a magyarba (első lejegyzése: 1395), és a korábbi magyar *emlőt* szorította ki. A *gyeplő* török jövevényszó, feltehetőleg még a honfoglalás előttről. A ma már nem használt *kentreg* ('szügyelő') és a *mentreg* ('farmatring') a kunból került a magyarba, a *hagymán* ('nyereg alá való izzasztó'; 1395), valamint a *hermec* ('különféle tárgyak felakasztására szolgáló szíj a kápán') pedig ismeretlen eredetű. Az *istálló* korai északolasz jövevényszó (1266), ezzel szemben a *karám* meglepően későn bukkan fel (1620), ráadásul eredete is tisztázatlan. *Ostor* szavunk (1200) ugor kori, a *pányva* bizonyosan régi (1086), de ismeretlen eredetű, a hasonló jelentésű, tájnyelvi *árkány* pedig kun jövevényszó. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

Szekér

Arról, hogy a magyarok szekereket használtak, néhány kortárs forrás is megemlékezik. A szentgalleni kaland (925) alkalmával például Ekkehard ír eleink szekereiről. Regino apát szerint pedig egyenesen a szekereken laktak a honfoglalók. Azt, hogy a magyarok régóta használnak efféle járműveket, maga a szekér szó is bizonyítja: talán a kaukázusi nyelvekből (alán?) került át a magyarba, és egyúttal a vogulba és az osztjákba is. Eleink érdeklődését a jármű iránt annak későbbi fejlődése is bizonyítja: a környező népekétől eltérő, fejlett szekerezőkultúrával rendelkezünk már a középkorban is. Mindez cseppet sem magától értetődő egy nomád nép esetében, számos csoport ugyanis a vándorláshoz csak málhás állatokat használt. Oguz kagán legendájának egy része például éppen a szekér feltalálását meséli el, amely révén egy nép, a kangli ('szekeres') önálló nevet nyert magának.

KÖZÉP-ÁZSIAI –
BUHARAI – KÉTKERES
SZEKÉR (ARBA) EGY KÉPES-
LAPON, 1890 KÖRÜL

Kérdés persze, hogy a régi magyarok szekere milyen lehetett. Akkortájt keleten és nyugaton is ismerték a két nagy keréssel rendelkező szekereket, de léteztek kéttengelyes, négykerékű változatok is. A legkorábbi magyar ábrázolások a *Magyar Anjou Legendárium* (1320/1340) és a *Képes krónika* (1360) lapjain láthatók, és négykerékű járművet mutatnak.

NÉGYKEREKŰ SZEKÉR
RÉSZLETE A MAGYAR
ANJOU LEGENDÁRIUMBÓL,
1320 KÖRÜL

„[...] feleségeiket és gyermekeiket szekereken viszik magukkal, [amelyeket] az eső és a hideg ellen állatbőrökkel befedve házak helyett használnak.”

Regino prűmi apát a magyarokról, 908

„Azok pedig [a magyarok], amilyen gyorsan csak tudták, elfoglalják a mezőket és a síkságot, és a lehetőségekhez mérten felállítják serényen az arcvonalat, s miután a kocsikat és a többi málhát körben elhelyezték, felváltva őrködnek az éjszakán át...”

Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek, 11. század közepe

„A harc után Oguz kagán seregének, kíséretének és népének olyan nagy zsákmány jutott, hogy elszállítására lova, ökre és öszvére nem volt elegendő. Oguz kagán seregében akkoriban volt egy igen ügyes ember, Barmaklig Csoszun Bilig volt a neve. Ez az ügyes ember egy szekeret készített. Az élettelen zsákmányt a szekérre rakta, az élő zsákmányt a szekér elé állította, s így vonultak. A kagán környezete és népe látta mindezt, és megcsodálta. Akkor újabb szekereket készítettek. Mikor a szekerek elindultak, mind ezt kiáltották: Kanga, Kanga! Ezért kangának nevezték őket. Mikor Oguz kagán a szekereket meglátta, nevetett, és ezt mondta: Szekérrel vigye az élő az élettelen! Kangalig legyen ezután a nevetek!”

Oguz kagán legendája, 15. század

ÁLLATTARTÁS

A honfoglalás és kora Árpád-kori állattartás régészeti emlékei

A honfoglalók állattartására vonatkozóan az írott források kevés közvetlen tanulsággal szolgálnak, s sokáig a régészet sem tudott érdemben hozzászólni a kérdéshez. A sírletekből nemhogy az állattartásra, de még a közvetlenebbül tanulmányozható húsfogyasztásra sem következtethetünk: a temetkezések a mindennapi életet csak szűrt, áttételes módon jelenítik meg.

„Sátraik [boltos jurtáik] vannak, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval. Bárhova is mennek, együtt utaznak egész rakományukkal és raktárukkal, [az uralkodó] kíséreeivel és a trónussal, a sátrakkal és az állatokkal.”

Gardízi perzsa történet- és földrajzi író, 1050 körül

Szkitia lakói, akik közé a magyarok is tartoznak, „a földet csak nagyon ritkán művelik meg, otthonuk, házuk vagy lakhelyük nincs, mivel mindig csordáikat és nyájakat legeltetik, és mindig kóborolnak a megműveletlen pusztaságokon”.

Regino prűmi apát, 908

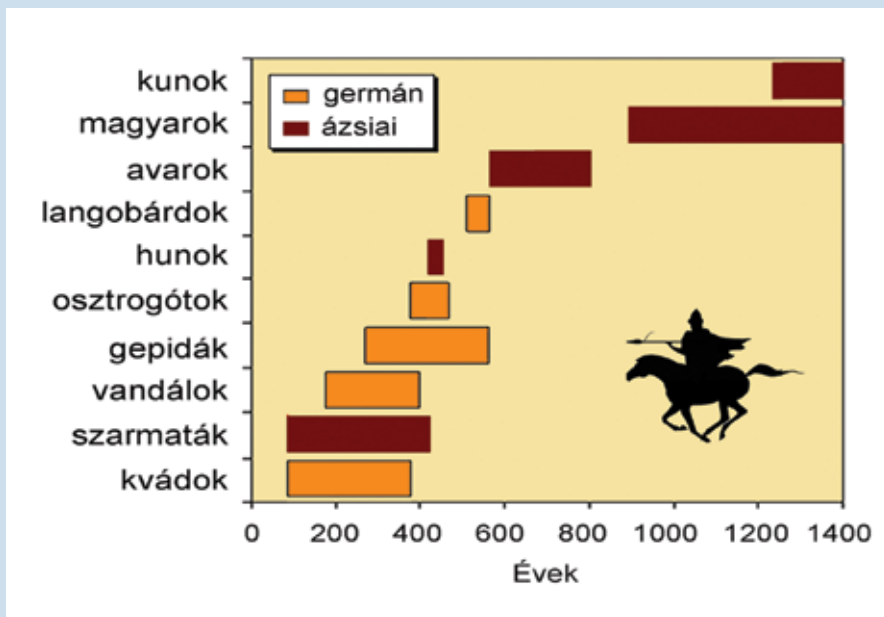
„Szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok.”

Ibn Hajján andalúziai arab történetíró, 11. század közepe

Ha a Kárpát-medencét érintő nagy népmozgások ezeröttszáz esztendejét tekintjük, a hódítók élcsapatai olyan népek esetében is lovasok voltak, amelyek lakossága esetleg nem folytatott teljes mértékben nomád gazdálkodást. A számos kultúrában megbecsült ló jelenléte önmagában még nem e vándorlegeltetésre alapozott életmód bizonyítéka.

A hazánk mai területére kelet felől érkező germán és ázsiai eredetű – régészetiileg ismert – „nomád” bevándorlások intenzitása jól kirajzolódó vonulatot mutat. E népek hagyatékában megbízható nagyságú állattani leletegyütteseket csak szarmata és avar

településekről ismerünk. Az Árpád-kor falvainak leletanyaga ugyan őriz a vándorlegeltető életmódra utaló vonásokat, de nem különíthető el benne a szerveződő keresztény állam letelepedett gazdálkodásának hatása.

„Nomád” bevándorlások a Kárpát-medencébe

A grafikon legzsúfoltabb szakasza a népvándorláskorra esik: ekkor számos csoport fordult meg rövid idő alatt a Kárpát-medencében, gyakran egymással versengve. Feltűnő a magyarság eredete szempontjából mítikus hunok igen csekély jelenléte, amihez képest a Rómát megszorogató Attila aránytalanul nagy nyilvánosságot kapott a korabeli nyugati kútfőkben. A zűrzavaros helyzet fokozottan alábbhagyott, amikor az Avar Birodalom politikailag egyesítette a Kárpát-medencét. A honfoglalás után megtelepedett magyarokat pedig már csak a nagyállattartó kunok követték nagyobb számban.

B. L.

A THURÓCZY-KRÓNIKA
BRÜNNI KIADÁSÁNAK
ÁLLATÁBRÁZOLÁSAI

Anonymus *Gesta Hungarorum*a negyed évezreddel a honfoglalás után keletkezett. Ő a magyarokat, valószínűleg egy korabeli nyugati közhely alapján, Szkítiából származtatja. Állataikat azonban nem tárgyalja. Az idevágó képi források is anakronisztikusak, mint például a Thuróczy-krónika (*Chronica Hungarorum*) 1488-as brünni kiadásának hét vezért ábrázoló nyitó fametszetén megjele-

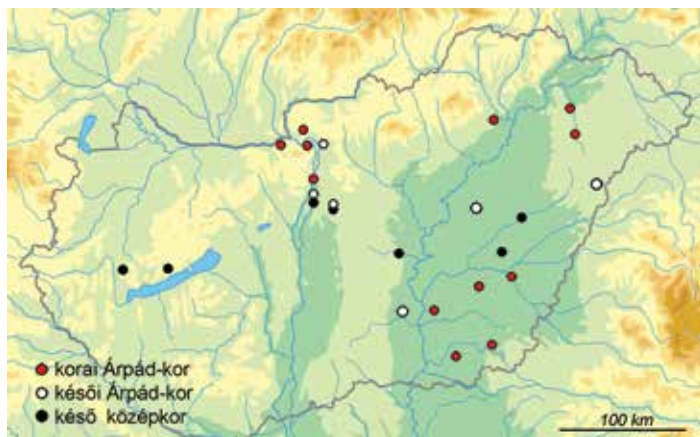
nített állatok. A vezérek előkelő társadalmi állását érzékeltető, szép szemű lovakon kívül a kép előterében alacsony, lantszarvú tehenet, valamint sörtetarajos disznókat terelnek.

Elégedetten nyugtázhatnánk, hogy ezek megfelelnek a honfoglalás korának háziállatairól alkotott elképzeléseinknek, a kép azonban egyértelműen a metsző saját korának állatait ábrázolja, így nem a honfoglalás kori „nomád állattartás”, hanem az arról bő félezer évvel később, Mátyás király korában alkotott elképzelés kultúrtörténeti dokumentuma.

A honfoglalók állattartásának anakronisztikus megközelítése a régészeti állattan adatait is elkerülhetetlenül uralja. Noha Matolcsi János több, a korszakkal kapcsolatos közösség állatcsontanyagát vizsgálta az egykori Szovjetunióban, ezek a csoportok nem tekinthetők a honfoglalók közvetlen elődeinek. E kutatás értéke az általános kép finomításában rejlik.

Ismert állatcsontanyagú hazai telepásatások híján a honfoglalók húsfogyasztása érdemben egyelőre csak a nagyobb számban feltárt Árpád-kori falvak állatcsontanyaga alapján vázolható fel. Azonban még e leletek mennyisége, magyarázó értéke is általában messze áll attól, hogy belőlük a különböző korú és nemű egyedek nyájbeli arányára, a „nomád” állattartás részleteire következtethessünk. Az állatok életmódjának ismeretében a lovak, a juhok és a kecskék maradványainak nagyobb aránya jelezheti a vándorlegeltető hagyomány hatását az ételhulladékban. A sertés- és baromficsontokat ugyanakkor általában a letelepedettebb életmód jeleként értelmezik. A mindenkor gyakori szarvasmarhacsontok ebből a szempontból nem különösebben jellegzetesek. Noha az Árpád-kor településein

olykor nem kis számban találunk sertécsontokat, összességében a korszak húsfogyasztására inkább a szarvasmarha, a juh és a kecske túlsúlya, valamint a lovak jelentősége a jellemző. Ezt mutatja, hogy tizenhárom nagyobb Árpád-kori lelőhelyből kilencen a kiskérődzők csontmaradványainak aránya felülmúlja a sertésekét.

ÁRPÁD-KORI ÉS
KÉSŐ KÖZÉPKORI
TELEPÜLÉSEK, AHOL AZ
ÁLLATMARADVÁNYOK
VIZSGÁLHATÓK

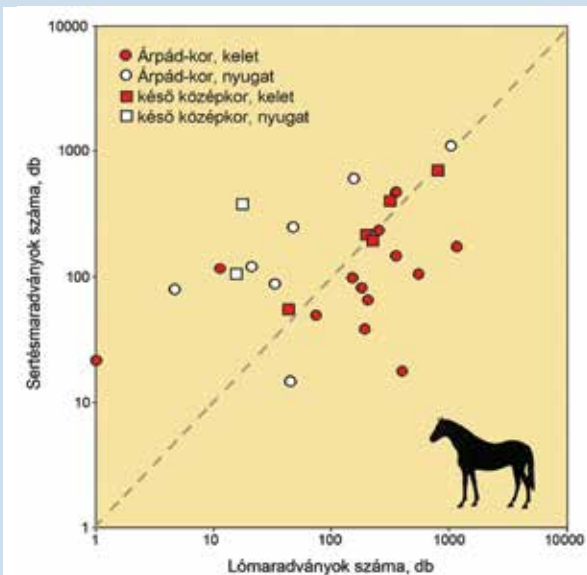
Őseink sertéstartása körül már a 19–20. század fordulóján vita folyt. Tormay Béla szerint elképzelhetetlen, hogy őseink sertéseket tereltek volna magukkal a honfoglalás során. Herman Ottó ugyanakkor nem talált ellentmondást a magyarok feltételezett „nomád” életmódja és a sertéstartás között. A vitának ideológiai felhangot adott az ellentmondás, hogy a millennium idejére megerősödő „lovas nemzet” romantikus képét nehéz volt összeegyeztetni az akkor ismert pásztorhagyomány rangsorának legalján álló disznópásztorkodással. Ugyanakkor a honfoglalók fejlett állattartásáról kialakított elképzelés hiányos lett volna a sertések nélkül. A kérdésre egyértelmű válasz ma sincs, a Kárpát-medence pásztorközösségeinek (szarmaták, avarok) lelőhelyein azonban rendszeresen találunk sertécsontokat.

A ló nem csak a vándorló életforma és a hadviselés része volt. Húsának fogyasztása évszázadokkal élte túl a „nomád” pásztorkodás és a kalandozások korát Magyarországon. Noha a magyar honfoglalás előtt 150 évvel III. Gergely pápa a germán törzsek térítésekor már óva intett ettől a pogány szokástól, az Árpád-kori magyar falvak

táplálkozásában a lóevés szokása jóval a kereszténység felvétele után is, legalább a tatárjárásig fontos maradt. (A 14. századi *Képes krónika* szerint az 1046. évi Vata-féle felkelés lázadói „lőhúst ettek és mindenféle gonosz bűnt cselekedtek”). A Kárpát-medencébe a tatárjárás idején érkező, fokozatosan katolikus hitre térített kunok azonban a csontleletek szerint legalább a 16. századig hódoltak ennek a szokásnak.

Ló- és sertésfogyasztás

A grafikon a ló- (vízszintes tengely) és sertésmaradványok (függőleges tengely) darabszáma szerinti csoportosításban mutatja az Árpád-kor és a késő középkor leletanyagait. A szaggatott

vonal fölé eső lelőhelyeken a sertés, a vonal alatt pedig a lómaradványok száma a nagyobb. Azonban még a vonalra eső településeken is fontosabb volt a lovak húsa a sertésénél, hiszen az utóbbiak lényegesen kisebb testűek, egyedenként kevesebb húst adnak.

B. L.

A SERTÉS- ÉS LÓMARADVÁNYOK ARÁNYA AZ ÁRPÁD-KORBAN ÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A tatárjárás emberi veszteségeinek ellensúlyozására IV. Béla az elnéptelenedett területekre elsősorban német ajkú telepeseket hívott, akik nyugati húsfogyasztási szokásokat hoztak magukkal, s a sertés- és marhahúst részesítették előnyben. A kiskérődzők és sertések aránya az Árpád-kor leletanyagaiban 65%, illetve 35%, míg később megfordul, 44%–56%.

Feltűnő, hogy a falusi lóhúsevésben határozott időrendi különbség nem mutatható ki az Árpád-kor és a késő középkor falvai között. A csontleletek alapján felvázolt kép meglepő pontossággal tükrözi a keleti és a nyugati települések egykori húsfogyasztásának különbségét: lóhúst zömmel az Alföldön letelepült csoportok fogyasztottak. Az alföldi lelőhelyek közül ez alól csak két kivétel van: a Pest megyei Gyal, ahol mindössze egyetlen lócsont került elő, és Szarvas-Rózsás Békés megyében. A nem alföldi Árpád-kori lelőhelyek nyugati csoportjában viszont egyedül Esztergom-Zsidódon haladta meg a lómaradványok száma a sertésekét. A tatárjárás után az ország művelhetőség szempontjából legmostohább alföldi területeire telepített kun menekültek őrizték meg leginkább a vándorlegeltető életmódot.

A honfoglaló magyarok állattartásáról tehát régészeti szempontból nagyon nehéz határozott állításokat megfogalmazni.

Hogyan hívhatták? Háziállatok

A háziállatok esetében a marhákat jelölő szavak zöme török – esetenként nyugati ótörök – eredetű: *barom* (13. század), *ökör* (1181), *tinó* (1219), *bika* (1138), *borjú* (1211), és talán a *tulok* (1291–1294) is az. A *tehén* (1294) vitatott eredetű, finnugor vagy iráni származtatása is felmerült. Ezzel szemben a *marha* (1358) kései, és a németből került hozzánk.

A juhtartás szavai közül a *birka* (1347) vitatott eredetű, belső fejlődésű vagy esetleg szláv jövevény lehet. A *juh* (1198) ismeretlen eredetű, a *kos* (1061), az *űrű* ('herélt kos'; 1395), a nyelvjárási *olló* ('őz, kecske vagy juh kicsinye'; 1395) török, a *bárány* (1206) pedig szláv jövevéyszó.

A *disznó* (1055) török eredetű, az *ártány* ('herélt disznó') esetlegesen török, a magyar *sertés* szó pedig eredendően csak jelzőként szolgált, és csak viszonylag későn kezdték főnévként disznó értelemben használni (1608). A *koca* (1367) eredete ismeretlen, talán a magyarban fejlődött, míg a *malacnak* (1333) szlovén párhuzamai vannak.

A *kecske* (1278) török eredetű, míg a *gida* (1211) belső fejlődésű magyar szó.

A baromfik megnevezései közül a *kakas* (1138) szláv, a *tyúk* (1181) pedig török eredetű, a *csirke* (1322) és a kései *csibe* (1757) magyar fejlemény, hangutánzó szavakból. A *tojás* szintén magyar képzés eredménye, a török eredetű *tojni* szóból, korábban a mára kikopott *mony* volt használatban. A *liba* (1193) magyar képzés egy hangutánzó szóból, a *lúd* (1211) ősi finnugor szó, a *kacsa* (1333) és a *gácsér* (1678) pedig szláv eredetű. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

Lófejes, 9–10. század

Írott források – Bölcs Leó *Taktikája* és Julianus barát leírása – említik, hogy a magyarok ismerték az erjesztett kancatejből készült kumiszt, akárcsak a többi nomád nép az ősidőktől egészen a mai napig. A kép néprajzi adatok alapján készült (az ábrázolt fejőedények például baskír néprajzi tárgyak). A kancafejes a nők munkája, amit a férfiak segítségével végeznek, a többi munkára nem jellemző ez a fajta megosztás. A tavasztól ősziig fejt, igával el nem csigázott fias kancákat akkor fejik meg, amikor legelésből visszatérnek szálláson tartott csikóikhoz. A csikókat fejés alatt visszatartják, ők majd éjjel kárpótolhatják magukat az ekkor elmaradt tejért. A kanca egyik mellső lábát behajlítva felkötik, hogy ne rugdaljon, és bőr- vagy favödörbe fejik a kancánként 2–5 dl tejet, amit azután szitán keresztül fatálba szűrnek, majd bőrtömlőbe vagy köpülőbe öntenek. A kumiszt nagy méretű kumiszkészítő tömlőben készüli, amely mindig a jurta női oldalán áll, ennek köpülése a család női tagjainak munkája. A fejéshez szükséges bőrtömlőket és kumiszos kulacsokat lóborból, lószőrrel vagy ínnaal varrják, homokkal kitömve megszáritják, borókaágakkal füstölve fertőtlenítik, és forró sóval áttörlik. Fejés idején a fejőedényeket hetente kimossák (de fejés során egy csepp víz sem lehet a vödörben, mert ronthat a kumiszt minőségén), a bőrtömlők belsejét pedig időnként lózsírral kenik ki, és tavaszonként egyszer kifüstölik.

B. Z.

Sertés- és szárnyascsontok, tojások

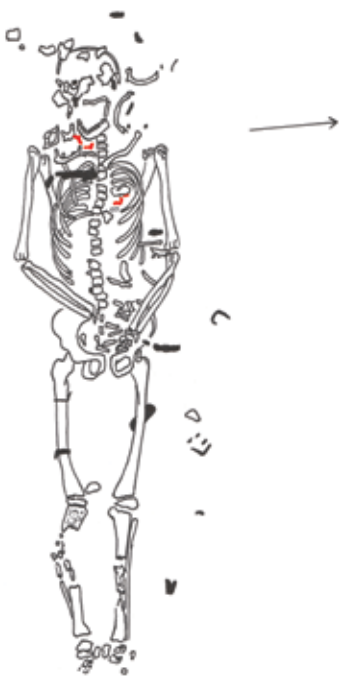
A következőkben a biztosan 10. századi – azaz magyar dénárokat még nem tartalmazó, kisebb sírszámú, mindössze néhány évtizedig használt – szállási temetők és a században mindvégig fenntartott falusi temetők állatmaradványait mutatjuk be. Ez a két temetőtípus egyértelműen a honfoglaló magyarok hagyatéka, előbbieik sírjaiban hagyományozódtak ránk őseink jellegzetes temetkezési szokásai s tárgyi emlékei, utóbbiak mindebből az egyszerűbb választékot őrizték meg. Mindkettő temetkezéseiben, ha ritkán is, de előfordultak sertés-, tyúk- és lúdcsontok, továbbá a szárnyasok tojásai.

A sertéseket illetően jelzésértékű, hogy a szállási temetők mintapéldájában, az északkelet-magyarországi Karos II. temetőjében egy nő feje mellé sertéssonkát tettek, amelyből a jobb lapocka (karcsont és alkarcsonok) maradt meg, de ugyanilyen másvilági útra szánt hústétel maradványa (combsont, karcsont) őrződött meg másutt még két férfi, továbbá egy-egy nő és kisgyermek mellett is. Hasonló leletre bukkantak három falusi temető két férfi- és egy női temetkezésében. Egy másik karosi gyermeksírbán sertésagyar volt, ez bizonyára amulettként szolgált.

Kis méretű szárnyasokat gyakrabban helyeztek az elhunytak mellé. Az eddigiek nyomán nem meglepő, hogy a karosi temető egyik gyermeksírában házi tyúk törzsrészére bukkantak. A szintén szállási algyői temetőben házi tyúk bal szárnyát, illetőleg jobb lábát kapta egy-egy férfi, egy harmadik pedig egy szétdarabolt fél tyúkot: a fejét és a bal szárnyát, valamint a törzse bal felét és combját külön-külön a férfi bal oldala mellé fektették. Az algyői temetőben házi ludaknak is változatos maradványait tárták fel: egy-egy férfi oldalán részleges csontváz, illetőleg láb, egy-egy nő mellett pedig szárny, mell és láb bukkant fel, egy sárrétudvari szállási temetőben pedig egy-egy férfinak lúd mellehúsa és combja, egy másiknak a szárnya jutott.

Az ételként mellékelte szárnyasok alapján nem meglepő, hogy a tojásukból is tettek a sírokba. Ismereteink szerint két szállási temető három sírába, négy falusi temető nyolc sírába, valamint egy

magányos temetkezésbe, azaz három férfi, egy serdülő, két 8–14 éves gyermek, öt 1–7 éves kisgyermek és egy csecsemő mellé összesen tizenkét tojást helyeztek. Az valószínűleg csupán véletlen, hogy mindannyian férfineműek, ugyanis a 11–12. században mindkét nem és minden korosztály képviselői mellé helyeztek tojást. A tojásajándék oka nem egyértelmű. Természetesen lehetett ennivaló, erre utalhatnak olyan későbbi sírok, amelyekben a feltételezetten főtt tojást edényben helyezték a földbe. Ellenpéldának tekinthető négy másik sír, amelybe barnás vagy pirosas festésű tojás került, talán szimbolikus szerepben, mint az újjászületés, az élet vagy a termékenység jelképe. A lényegesen nagyobb számú avar kori, 6–9. századi tojásmellékletek néhány tucatjának vizsgálata során kiderült, hogy csaknem kivétel nélkül már kiköltött tojások héjmaradványaként tették őket a halott mellé, azaz ételként már aligha szerepelhettek, így valószínűleg valamilyen hiedelemmel kapcsolatos szimbólumot sejtethetünk bennük.

A fenti példák a sertés- és szárnyastartás bizonyítékai akkor is, ha húszakat vagy tojásukat a hozzátartozók rituális meggon-dolásból csak ritkán tették a halott mellé. Egyben utalnak arra is, hogy a honfoglaló magyarok nem nomád állattartók voltak, hanem letelepedettebb gazdálkodást foly-tattak, amelyben egyebek között a nevezett háziállatoknak is volt jelentőségük.

AZ ALGYŐI TEMETŐ
100. SÍRJA ÉS AZ ELHUNYT
MELLÉ HELYEZETT TYÚK
DARABJAI: AZ ÁLLAT FEJE
ÉS A SZÁRNYA, VALAMINT
A TÖRZSE ÉS A COMBJA
AZ ELHUNYT JOBB ÉS BAL
OLDALÁN, DE KÜLÖNBÖZŐ
HELYEKEN KERÜLT ELŐ.
A TYÚK TESTÉT HOSSZÁ-
BAN IS KETTÉHASÍTOTTÁK.
KÜRTI BÉLA ÁSATÁSA

Az állatok darabolása

Honfoglalás kori telepanyagok híján az állatok feldarabolásáról nehéz képet alkotni. A temetkezésekben talált lókoponyák és lábvégek helyzetéből arra következtethetünk, hogy ezek lenyúzott lóborók részei voltak. A koponyákon ritkán látszanak halálos zúzódások, és a lábvégek csontjain sem figyeltek meg finom, harántirányú nyúzásnyomokat. Az utóbbiak hiányára részben magyarázat lehet, hogy manapság a lovak bőrben hagyott lábvégcsonthoz mintegy nyélként használják a nehéz munka során, tehát nem fejtik ki azokat. Ez a gyakorlatias megfontolás hosszú múltra tekinthet vissza.

Az állatok feldarabolásának honfoglalás kori módjaira a kora Árpád-kor falusi párhuzaibaiból próbálhatunk következtetni, hiszen mindkét korszakra jellemzőek a hatékony vas és acél vágóeszközök. Erre utalnak például egy lókoponya károsodásai Tiszalök-Rázomról.

BÁRDDAL EJTETT DARABOLÁSNYOM
LÓ NYAKSZIRTCSONTJÁN

SÉRÜLÉSEK LÓ
HOMLOKCSONTJÁN

A nyakszirti részt éles szerszámmal, valószínűleg bárdal vágta át, noha nem az állat lefejezésekor, hanem a tetem feldarabolása során. Ugyanezen a településen azonban egy másik ló homloksérülései valószínűleg az állat megölésekor keletkeztek.

Az Árpád-korból ismert leletanyagokon a vágásnyomok általában rendszertelenek: nehezen különböztethetők meg köztük az elsődleges darabolás nyomai a másodlagos, „konyhai” feldolgozás során ejtett vágásoktól. Késő középkori városaink csontleleteivel ellentétben nem láthatók még rajtuk a mészárosmesterségre jellemző „szabványos” vágások, amelyek a központi húselátással, a nagyarányú húskereskedelemmel alakultak ki. Noha az Árpád-kori falvak lakói értékelték az állatok feldarabolásához, éles fémszerszámaik is voltak, a leletanyagok nem mutatnak egységes rendszert e téren.

B. L.

FELTÁRÁS KÖZBEN
KÉSZÍTETT LÉGIFELVÉTEL
EGY KECSKEMÉT DÉLI
HATÁRÁBAN ELŐKERÜLT
KORA ÁRPÁD-KORI
TELEPRŐL. A FELVÉTELEN
JÓL KIRAJZOLÓDNAK
A KÜLÖNBÖZŐ MÉRETŰ
KARÁMOK KERÍTŐÁRKAI

Az állattenyésztés eszközei és építményei

A honfoglalás kori állattartásról nagy viták folytak és folynak a kor-
szak kutatásában. Végeredményként talán leszűrhető, hogy olyan,
sokarcú tevékenység lehetett, amelyet összefoglalóan félnomád
jellegűként írhatunk le. A 10–11. századi állattartás nagyrészt kül-
terjes lehetett, de egyes telepeken talán az istállózásnak is vannak
régészeti nyomai nagy méretű földőlként értelmezhető épületek
formájában. A nyájak összetétele, az állattartás rendje a rövid legelő-
váltásokhoz, sőt részben a letelepült életmódhoz alkalmazkodott.
Az állatcsontokon, az írott forrásokon és néhány tárgytípuson kívül
azonban alig állnak rendelkezésünkre adatok, amelyekből hiteles
és színes képet adhatnánk honfoglaló magyarjaink állattenyészté-
séről. A falvakban tartott állatokról néhány nehezen értelmezhető
árokrendszer vizsgálata további adatokkal szolgálhat.

Az állatállomány összetételéről hozzávetőleges ismereteink vannak, bizonyos, hogy a 9–10. században a két legfontosabb állatunk a ló és a szarvasmarha lehetett. A birkatartás fontosságát pedig az jelzi, hogy e haszonállatot nemcsak húsáért, hanem gyapjáért is tarthatták. A gyapjút ugyanis nemcsak ruházati cikkek, hanem sátrak alapanyagaként is felhasználhatták. A kora Árpád-korban a magyarság állatállományában a vizsgált állatcsontanyag szerint a Kárpát-medence központi részein a ló 20,5%-ot, a szarvasmarha 32%-ot, a juh és a sertés 14,5–16,6%-ot képviselt, a maradék megoszlott a kutya és a szárnyasok között (Matolcsi János vizsgálatai). Az Árpád-korra pedig 37 település állatcsontanyagának vizsgálata a következő arányt mutatta: ló 10,8%, szarvasmarha 44,8%, kiskérődzők 18,8%, sertés 18,5%, baromfi 2%, szamár, macska, kutya 7% (Vörös István vizsgálata). Természetesen ez csupán egy átlag, amely változik a települések földrajzi helyzete vagy az ott élők szokásai alapján. A szarvasmarha a Közép-Tisza-vidék kivételével mindenütt meghatározó. Baromfi szintén ennek a vidéknek a kivételével mindenhol található, de számuk kevés, a legtöbb Dél-Magyarországon mutatható ki. A házi madarak között előfordult házi tyúk és házi lúd. Feltételezhető, hogy a húshasznosítás mellett intenzív tojástermelést is folytattak.

Az állattenyésztés tárgyi forrásait falvak és sírok feltárásából ismerjük. A leggyakoribb ilyen típusú lelet a gyapjú fonására használt orsógomb, ezenkívül főként a lótenyésztéssel kapcsolatos eszközök emelhetők ki, amelyek döntő többsége (kengyelek, zablák, nyergek) a 10. századi sírokból származik. Egyes tárgytipusokat azonban csak telepekről ismerünk, ilyen például a Csongrád-Felgyőn talált lóvakaró. Figyelemre méltók az edelény-borsodi földvából és a Sály-Latorról előkerült, palmettadíszes, faragott agancsból készült zablaloldalpálcák is, amelyek a korszak csontmegtömését példázzák.

Ritka leletként látnak napvilágot – néha sírokból, ritkábban telepekről – azok a többségében madárfejjel díszített csontfaragványok, amelyeket ostornyélként vagy

SZARVASAGANCSBÓL FARAGOTT,
BAGOLYFEJ ALAKÚ BOT- VAGY OSTORVÉG
A HAJDÚDOROG-TEMETŐHEGYI KORA
ÁRPÁD-KORI TEMETŐBŐL.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

pásztorbot csontvégeként szokás értelmezni. Egy szabadbattyáni példány hosszú csőrű madarat ábrázol, míg a Kenézlő-Fazekaszugról és a hajdúdorogi temetőből származó darabokat bagolyfej díszíti.

Kengyel és Edeleny-Borsod falu feltárásából ismerünk juhnyíró ollót. Ezek az ollók karikás rugójú, egyenes hátú, elkeskenyedő pengéjű szerszámok voltak. Ugyanitt találtak kolompot is, amelynek trapéz alakú palástja, gömb formájú nyelve volt, kis füllel. A kolompok formája a római kortól változatlan, készülhettek vas- vagy bronzlemezéből is. Kolompokat gyermeksírokban is találtak.

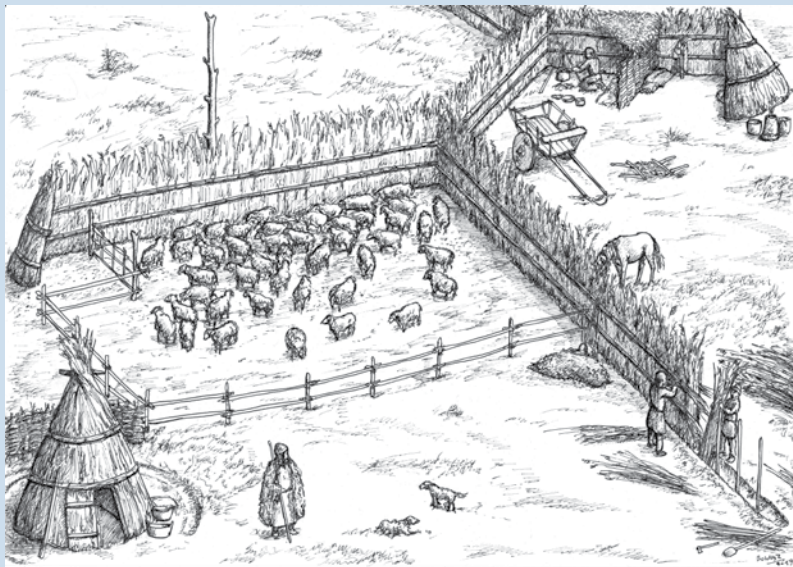
Az állattartás építményeit a feltárt településeken árkok, illetve földbe ássott ólak vagy istállók maradványai jelzik. A nagy méretű, tűzelőberendezés nélküli, széles lejárattal rendelkező épületek nyomai több Árpád-kori településen előkerültek, közülük a székesfehérvár-hosszúréti-dűlői keltezhető a korai időkre.

KOVÁCSOLTVASBÓL
KÉSZÍTETT OLLÓ AZ
EDELÉNY-BORSODI
FÖLDVÁRBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

FÖLDŐL GEBÉRŐL, 1922

Magyar pásztorszállás, 9–10. század

A 10–11. századi magyarok rideg állattartása kevés és időszakos építményt igényelt, így ezek régészeti nyomai igen gyérek, különösen a modern városi ember szemével nézve: sekély, néha szabálytalan, nem is mindig teljesen zárt formát kiadó, egymást metsző alapárkok, (látszólag) rendszertelen karólyukak, gyenge tűzhelyfoltok és nem túlságosan mély gödrök, illetve amit ebből meghagy a talajerózió. Néprajzi adatok bevonásával viszont mindezek már jobban értelmet nyerhetnek. A karámok gyorsan pusztuló anyaguk miatt megújítás nélkül egy évnél tovább nem is maradtak meg – az aklok kerítése fakarókból és rudakból, a szárnyékok fala pedig szálas nádból készült. A szárnyékhoz az ölnyi nádkötegeket sekély árokba állítva, leütött karókhöz kötötték, majd a nádfalat vízszintes irányban futó korcpárok közé fogták, amelyeket a nádfalon keresztül átdugott fűzfavesszőkkel egymáshoz kötöttek (nagy testű jószágoknál a fal tövét földhányással is erősítették). A szárnyékok szabálytalan alaprajzát az időjáráshoz, a nap és a szél járásához igazították, „száraik” pedig ennek megfelelően többágú kerítések, árnyékolók és szélfogók voltak, különösen észak felé. Ezekhez többfelől karámokat, kunyhókat vagy fonott vesszőből készült cserényt is toldhattak. A pásztorszállások „kontyos” nádkunyhói csak eső esetére szolgáltak menedékkül; nemcsak a jószágok, de maguk a pásztorok is igénytelenek voltak. A karám mellett egy legallyazott „látófa” áll, amely megfigyelőhelyként szolgált.

B. Z.

Nomád állattartás – a mai Mongólia példája

21. századi európai fejlettséggel nehéz elképzelni, hogy hogyan is gazdálkodik egy nomád nagyállattartó közösség. A következőkben a mai mongol pásztorok példáján pillantunk bele ebbe a különös életmódba.

Magyarország összes területének 46%-a szántó, és csupán 8%-a gyepterület a 2013-as adatok szerint. Mongóliának ezzel szemben 90%-a pusztai legelő és csupán 2%-a szántó. A két ország közel azonos szélességi fokon helyezkedik el, termőterületeik hasznosítása szempontjából azonban láthatóan óriási a különbség. Mindezt a csapadék mennyisége okozza: míg Magyarországon az éves mennyiség 500–750 mm, addig Mongóliában átlagosan 50–400 mm. Ez pedig döntő különbség, mivel a növénytermeléshez legalább 300 mm éves átlagos csapadékmennyiségre van szükség. Persze Mongólia sem egységes e tekintetben: északi területe az átlagnál több csapadékban részesül, ezért ott szántóföldi növénytermesztést is találhatunk.

CSEKÉLY TÁPANYAGTARTALMÚ MEZŐN LEGEL A NYÁJ, MONGÓLIAI KÖZPONTI TERÜLET, 2017

SZÁNTÓFÖLDEK,
MONGÓLIAI KÖZPONTI
TERÜLET, 2017

Az Altaj hegység bizonyos vidékei úgyszintén alkalmasak növény-, sőt zöldségtermelésre is: jelenleg is természetnek szárazságtűrő búza- és árpaajtákat, sőt még a dinnye is megéri. Mivel Mongólia jó része magasság, az éves középhőmérséklet jelentősen alacsonyabb a magyarországinál, ezért csak tavaszi búzát vetnek – az őszi kifagyna –, de azt is május elején, amikor már felolvadt a talaj.

Az állattenyésztők és a földművelés

A mongolok nem őrzik egész nap állataikat, amelyek így szabadon legelnek. Hogyan oldható meg, hogy ne tegyenek kárt a vetésben? Az Altaj hegységben a következőképpen járnak el. Májusban, amikor a hőmérséklet már elég magas, hogy vetni lehessen, és a föld is kiolvadt, a vízdús völgyekben elvetik a magvakat, majd a pásztorok állataikkal elindulnak felfelé a hegyekbe. Ősszel – augusztus végén, szeptember elején – visszatérnek, és learatják a termést. Mivel a területről elköltöztek, nem okoz problémát, hogy állataikat szabadon engedve legeltetik. Az állatok nem tesznek kárt a vetésben, hiszen a növények érési ideje alatt más legelőkön tartózkodnak.

D. Gy.

Mindemellett Mongólia jelentős része a csapadék hiánya miatt alkalmatlan a földművelésre, de azért annyi fű nő rajta, hogy állatokat lehessen tartani. A gyér csapadék miatt azonban az egy hektár-ra vetített fűhozam jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, ezért sokkal kevesebb állatot tarthatnak azonos méretű területen. Míg Magyarországon évente 6000–9000 kg takarmányt lehet begyűjteni hektáronként, addig Mongóliában csak 500–1200 kg-ot. Másképpen fogalmazva: míg Magyarországon egy szarvasmarha vagy egy ló éves takarmányszükségletét 1-2 hektár fedezi, addig Mongóliában akár 10–20 hektárra rúg a szükséges terület.

Mongóliában a pásztorok 2–3 km – vagy akár még nagyobb – sugarú körön belül extenzív, azaz külterjes módon legeltetik állataikat. Ez a terület megfelel egy magyar falu határának. Csakhogy míg nálunk egy ekkora terület középpontjában egy több száz lelket számláló falu található, addig Mongóliában csupán egy tíz–húsz fős jurtatábor. Nem véletlen tehát, hogy a mai Mongólia területe – 1,56 millió km² – csupán 600–800 ezer nomád pásztorcsaládot tart el.

Mongóliában zömmel éppen olyan állatokat tartanak, mint Magyarországon: juhot, kecskét, szarvasmarhát, lovat. Ezenfelül a hideg hegyi területeken jakot, a sivatagokban tevé is tenyésztene,

NYÁRI FOLYÓPARTI
LEGELTETÉS. ELŐL
HÁZIÁLLATOK LEGELNEK,
A TÁVOLBAN, A VÍZPART
KÖZELÉBEN JURTATÁ-
BOROK ELSZÓRT KÖRVONA-
LAI LÁTSZANAK. KÖZÉP-
MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

.....
 A TÉLEN IS LEGELTETETT
 JUHOKAT A PÁSZTOR
 LÓHÁTRÓL HAJTJA
 JURTATÁBORÁHOZ.
 KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

teljesen hiányzik viszont a tyúk és a sertés. Az állatállomány zömét juhok és kecskék adják, szarvasmarhát és lovat jóval kisebb számban nevelnek. Ennek az az oka, hogy ezek az állatok jobban alkalmazkodnak a száraz legelők világához. A juh több szempontból is nagyon fontos és hasznos állat a pásztor számára. Biztosítja a mindennapi ételmet, hiszen tejet ad, amelyből sajtot készítenek. Gyapjából pedig nemezt, amely elengedhetetlen a jurta borításához vagy a téli csizmákhoz. De a gyapjából szövet is készül, amely a ruházkodás alapja. A leölt állat gyapjas bőréből készül a „dél” nevű köpeny vagy suba, amely elengedhetetlen része a téli öltözködésnek. A kis testű juh azért is praktikus, mert egy kis létszámú közösség könnyebben el tudja fogyasztani, mint egy marhát. (A hús tartósítása nem mindig oldható meg.) Kecskét azért tart a pásztor, mert az több tejet ad, mint a juh, és jobb anyaállat is: az elhagyott bárányokat a kecskékkel neveltetik fel. Manapság a kecske szőre igen kelendő, mert ez képzí a kasmírszövet alapját. Tavasszal annak a kecskének a húsát érdemes fogyasztani, amely már kökörcsint evett: a legyengült ember erőre kap tőle. A borc – a szárított hús – alapvető alapanyagát is a kecskéből nyerik, mert húsa szárazabb, mint a juhé. A szarvasmarha szintén a tej miatt fontos, és combja száraz húsa ugyancsak

PIHENŐDOMB. EZEK
A TRÁGYADOMBOK
HŐT TERMELNEK, EZÉRT
A MARHÁK ELŐSZERETET-
TEL PIHENNEK ITT AZ
ÉV MINDEN SZAKÁBAN.
A TÖKÉLETESEN SZÁRAZ
DOMB A JURTATÁBOR
KÖZELÉBEN TALÁLHATÓ.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017

a borc készítéséhez szükséges. Bőrből készítik a csizmát és a csizma talpát is. Lovakra manapság az állatok tereléséhez és a rövid távú közlekedéshez van szükség, de vágják is a húzáért, amely sok cukrot tartalmaz, ezért nagy a tápértéke: általában télen fogyasztják, illetve beteg embernek adják. A nagy cukortartalom lehetővé teszi, hogy a tél során a lóhús ne fagyjon kőkeményre, így a legnagyobb hidegek idején is szelletelni lehet. A lóállomány a számokat tekintve hatalmas, ennek ellenére a teljes állatállománynak csupán 5,9%-a. Ha azonban a lovak számát a lovagolni képes pásztorok számával vetjük össze, akkor a világon egyedülálló eredményhez jutunk: 5–10 ló jut egy főre. Ez tette lehetővé, hogy a lovasnomád civilizációk olyan nagy sikereket érjenek el a harcászat tekintetében: kimeríthetetlen állóképességű és harcedzett lovak nélkül erre nem lett volna módjuk. Ilyen állatokat viszont csak nagyszámú lóállományból lehet kiválogatni. Másrészt valószínűleg ezek a számok vezették félre a korabeli utazókat, akik rácsodálkoztak a lovak nagy mennyiségére, s azt hitték, hogy a nomádok elsősorban lovat tenyésztenek.

Az intenzív vagy belterjes állattartás azt feltételezi, hogy az állatokat takarmánnyal látják el. Célja, hogy az állat minél kevesebb energiát fordítson mozgásra, s így jobb termelési eredményeket érjen el. Ezzel szemben az extenzív állattartás során az állat a legelőn tartózkodik, és ott fogyasztja el a fűvet, sokat mozog, következőképp súlyt veszít, és kevesebb tejet ad le. Természetesen vegyes rendszerek

TÉLEN IS SZABADON
LEGELTETETT LOVAK.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

is léteznek, északon például télen takarmányozzák az állatokat, mivel ott több a csapadék, és megfelelő magasságú takarmányfű nő, illetve szántóföldi növénytermelés is zajlik. Délebbre, a szárazabb vidékeken takarmányfű hiányában erre nincs lehetőség.

A mai Mongólia állattartói ismerik a modern állatfajtákat – például a Holstein frízt, a nagy húshozamú Charolét vagy Limuzint, északon tejgazdaságok és marhahizlaldák is létrejöttek. Délebbre azonban a klasszikus pusztán már nem tudták meghonosítani ezeket a fajtákat, ott a hagyományos „pusztai vörös” a bevált szarvasmarhafajta, amely azonban mind húshozam, mind tejtermelő képesség tekintetében jelentősen elmarad a modern fajtáktól. De legalább életben marad a pusztai körülmények között! A nomád állattartó tehát nem azért nem tart jobb gazdasági teljesítményű fajtákat, mert nem ismeri őket, hanem mert a pusztai körülményei nem alkalmasak erre.

2015-ben a mongol pásztorok 17%-a 101–200, 60%-a 201–500, 23%-a 501–900 közötti állatot tartott. E nagy számok oka egyrészt a lehetőségben, másrészt a kényszerűségben rejlik. 2017 első felében például nagy volt a szárazság. Egy pásztor, aki közel 700 juhot és kecskét, továbbá 100 szarvasmarhát tartott, az előbbieket egyáltalán nem fejte, mivel az állatoknak kicsinyeik életben tartásához volt szükségük a tejre. A szarvasmarhák fele volt nőtény, és ezek közül is csak körülbelül 15-öt lehetett fejni, azokat is naponta csak egyszer, így a napi összes tejmennyiség alig érte el a 10 litert. Természetesen ez

egy kiugróan rossz év „teljesítménye”, a példa mégis rávilágít arra, hogy a pásztorok miért tartanak olyan nagyszámú állatot. Másrészt, ha télen jelentős állatvesz éri az állományt, akkor annak 90%-a is elpusztulhat, nagyobb állatlétszám esetén azonban a maradék 10%-ból felépíthető egy új gazdaság.

A nomádok nem vándorolnak folyamatosan: szállásterületet keresnek, ott felverik jurtáikat, és minél tovább egy helyben tartózkodnak. Annak ellenére, hogy a magyarországinál jóval nagyobb területen legeltetik állataikat, sokszor előfordul, hogy ez is kevés a csekély és ingadozó csapadék miatt. Könnyen előállhat olyan helyzet, hogy egy területen nem újul meg a fű, ezért át kell költözni egy másikra, ahol még van. Minél szárazabb a vidék, annál többször kell legelőt váltani. A Góbi sivatagban nyolc vagy még több alkalommal, az ország többi területén általában négyszer, a legszerencsésebb helyeken kétszer vagy egyáltalán nem költöznek a pásztorok. Ha nagy a szárazság, és mégis hizlalni akarják állataikat, akkor folyamatosan, akár naponta váltják a legelőt. Ilyenkor a jurtákat fel sem állítják, hanem kisebb sátrakban laknak.

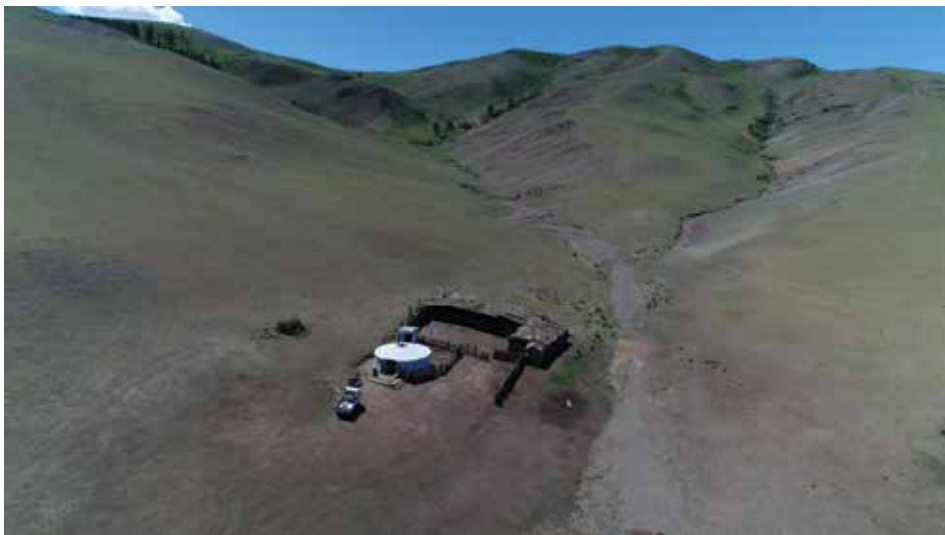

SZARVASMARHÁIT ESTÉRE A JURTATÁBORHOZ HAJTÓ PÁSZTOR. AZ ÁLLATOKAT NAPKÖZBEN SZABADON HAGYJÁK LEGELNI, A PÁSZTOROK IDŐNKÉNT ARRÉBB TERELIK ŐKET. KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

ELHAGYOTT NYÁRI
SZÁLLÁS A FOLYÓPARTON:
ÜRES KARÁMOK. A HEGY-
OLDALBAN TAVASZI
SZÁLLÁS LÁTHATÓ.
KÖZÉP-MONGÓLIA,
2017. JÚNIUS ELEJE

A pásztorok általában négy alkalommal keresnek új legelőt állataiknak, az évszakok változásának megfelelően. Rendszeresen meghatározott helyekre térnek vissza; mivel Mongólia „betelt”, új területeket nem is igen lehetne foglalni. A téli szállásokra november során költöznek. A hely megválasztásakor a leglényegesebb szempont a hideg és a szél elkerülése. Mivel télen a folyók befagynak és ontják a hideget, ezért azoktól távol, általában hegyoldalban fekvő, széltől védett helyet keresnek, ahol a hőfok $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$ alá nem csökken. Március során, tavasszal továbbköltöznek oda, ahol a legkorábban indul meg a vegetáció, többnyire napos hegyoldalakra. Nyáron viszont akár $40\text{ }^{\circ}\text{C}$ is lehet, az állatok vízigénye megnő, ezért – május végén, június elején – a folyók közelébe telepsznek, s itt tartózkodnak augusztus közepéig. Ezt követően az őszi szállásra mennek, ahol dús fűvű legelőket keresnek. Fontos szempont, hogy az állatoknak ne kelljen messzire menniük a vízért, mert akkor lejárják a súlyukat. A szállások különböző távolságban vannak, lehetnek néhány, de több száz kilométerre is. Közép-Mongóliában általában 30 km távolságra vándorolnak. Ez egynapi járóföldnek felel meg, mivel a juhok és a kecskék ekkora távolságot tesznek meg egy nap alatt (az összes tartott állat között ők a leglassúbbak).

HIDEG SZELEKTŐL VÉDETT HEGYOLDALBAN KIALAKÍTOTT TÉLI-TAVASZI SZÁLLÁS.
ORHON FOLYÓ VÖLGYE, MONGÓLIA, 2017. MÁJUS VÉGE

HIDEG SZELEKTŐL VÉDVE, HEGYEK KÖZELÉBEN KIALAKÍTOTT, DESZKÁKKAL VÉDETT TÉLI SZÁLLÁS.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

.....
 A PÁSZTOROK NEM TERE-
 LIK ÁLLATAIKAT, HANEM
 REGGEL ELINDÍTÁK ÉS
 A MAGUK ÜTEMÉBEN
 HAGYJÁK LEGELNI ŐKET

Mint azt a fenti statisztikából láttuk, a mongol pásztorok elsősorban juhászok, másodsorban gulyások, harmadsorban csikósok. Ha a magyarországi juhászra vagy gulyásra gondolunk, akkor a nyája vagy a gulyája mögött gyalogoló, többnyire kutyája segítségét igénybe vevő ember képe jelenik meg előttünk. Ennek az az oka, hogy a pásztor állatait a legelőre hajtja, majd ott megáll, legeltet, tehát hosszú ideig egy helyben tartózkodik. Magát a legeltetési folyamatot figyelemmel kíséri: az állatokra állandóan ügyel, egyrészt azért, hogy ne tegyenek kárt a szántókban, gyümölcsösökben, másrészt azért, hogy a nyáj vagy a gulya ne essen szét.

Ezzel szemben a mongol pásztor lóról hajtja a juhokat, a szarvasmarhákat és természetesen a lovakat is. Miért? A válasz ez esetben is a száraz környezetben keresendő. A csapadékhiány miatt alig vagy egyáltalán nincs megművelt terület, ezek biztonságára tehát nem kell figyelni. Másrészt a hatalmas, jórészt egybefüggő területeken egyáltalán nincsenek fák vagy bokrok, a táj így könnyen belátható. Ezért a mongol pásztor szabadon hagyja legelni állatait: nem kíséri azokat, hanem a jurtatáborban marad, és szabad szemmel – vagy ma már messzelátóval – figyeli őket. Dombos, hegyes környezetben naponta kilovagol, és ellenőrzi az állományt.

A jurtatábor számára többnyire olyan helyet próbálnak kiválasztani, ahonnan belátható a legelő. Egymás táboraitól távol – 3–5 km-re – alakítják ki a sajátjaikat, mivel mindannyian arra törekcsenek, hogy egy legeltetési kör közepén ők legyenek egyedül. Az a terület azonban, amelyen egy pásztor legeltet, nem kizárólagosan az ő legelője, hanem mások is használják vele együtt. Ezért a pásztor leginkább arra figyel, hogy nyája, gulyája vagy ménese ne keveredjen össze a szomszédéval. Ha mégis összekeveredik, akkor a szétválasztásban a lovak és marhák esetén az állatok hovatarozását bizonyító billog ad iránymutatást. A juhok és kecskék esetében pedig az állatok füléből kivágott darab mintázata különbözteti meg a különböző tulajdonosok állományát. Mivel a nyájak, gulyák szabadon, egymás közelében legelnek, ezért roppant fontos elv a pusztán, hogy nemzőképes hím egyedek egyik nyájban se legyenek, csak heréltek és anyaállatok alkossák a nyáját. Ennek két oka van: a juhok esetében nagyon fontos, hogy az ellési időszak mindig márciusra, leginkább a hó közepére essen, mert így lehet biztosítani, hogy a bárányoknak elég hosszú idejük legyen a növekedésre. A kosokat külön nyájban, a pusztá egy félreeső részén legeltetik egészen addig, amíg rájuk nem kerül a sor. Másrészt a hím állatok külön tartásával lehet elérni a tenyésztési célokat is.

Bár a távolság a jurtatáborok között nagynak tűnik, a pásztorok mégsem magányosak: tereptárgyak hiányában nemcsak állataikat, de egymást is látják, a látogatások rendszerezsek. A jó szomszédság fenntartása nagyon fontos. Egy táborhoz általában több jurta tartozik, mindegyikben egy önálló család vagy személy lakik (több generáció nem él együtt egy jurtában). A lakott jurták mellett mindig tartanak egy élelmiszer-tárolásra alkalmasat is. A jurták száma azonban így sem haladja meg a három-négyet, a közösség pedig a tíz-húsz főt. A fent bemutatott állatállomány körülbelül ennyi ember eltartására képes.

LEGELŐ ÁLLATAIT MESSZELÁTÓVAL FIGYELŐ PÁSZTOR.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

KIKÖTŐKERETNÉL VÁRA-
KOZÓ LÓ. A LOVAKAT TEL-
JESÉN FELSZERSZÁMOZVA
EGÉSZ NAPRA KIKÖTIK
EHHEZ A KERETHEZ, HOGY
GAZDÁJUK BÁRMIKOR
HASZNÁLNI TUDJA ŐKET.
KÖZÉP-MONGÓLIA,
2017. JÚNIUS

Bármelyik szálláson vannak is a pásztorok, a tábor mellett mindig áll egy karám. A téli és tavaszi szállás mellé fából készült, három oldalról körülvett, fedéllel ellátott, de elől nyitott szárnyéket építenek a juhok és szarvasmarhák számára. (A lovakat a meglévő karámba terelik, ha meg akarják fogni őket.) Nyáron csak egyetlen karám épül. A pásztor számára egy-két ló mindig ki van kötve a jurtatábor mellett, amelyek egész nap arra várnak, hogy a pásztor ellovagoljon rajtuk a céljához. A téli szálláson – ha a pásztor marhát is tart – nagy mennyiségű trágyát halmoznak fel, a marhák ezen fekszenek télen, mivel a trágyadomb hőt termel.

Mivel táplálkoznak a nomád mongolok?

Amikor Priszkosz rétor Attila hun király udvarában részt vett egy ebéden, meglepődve tapasztalta, hogy az uralkodó csak húséltelt fogyasztott, és semmiféle köretet nem evett hozzá. Hasonlóan, mint a mai mongolok. A nomád konyha alapja, hogy a húst vízben megfőzik, és kevés sóval ízesítik, de más fűszert nem használnak. (A húsokat soha nem sütik, csak főzik!) A húst üstben tálalják, az étkezők körbeülnek, és közösen falatoznak belőle. Ténylegesen húst esznek hússal, semmiféle zöldséget, gyümölcsöt vagy kenyeret nem fogyasztanak hozzá. (Természetesen a húst levesként, tésztával is eszik.)

Közös étkezés
A „HÚSOS FAZÉKBÓL”,
JUHVÁGÁS UTÁN.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017

A nomádok sok húst esznek, friss húst azonban keveset. Miért? Mint láttuk, az állatok télen elveszítik súlyuk 30–50%-át, ezért tavasszal nem szívesen vágják le őket. Legfeljebb kecskét fogyasztanak, másához nem jutnak hozzá. Nyáron a nagy meleg miatt nem vágnek állatot, ősszel pedig inkább megvárják a telet. A nagy állatvágások időszaka novemberre, esetleg december első heteire esik. Ekkorra érik el az állatok a legnagyobb súlyukat, és annyira lehűl az idő, hogy a hús tavaszig természetes módon eltarthatóvá válik. (Napközben -10 , -20 °C a jellemző, éjszaka pedig nem ritka a -30 °C: Mongólia természetes mélyhűtővé válik.) Egy-egy család számára általában három juhot, három kecskét, egy marhát és egy lovat vágnek. A kinyert hús jó részét egyszerűen lefagyasztják, és tavaszra elfogyasztják, másik részét azonban kiszárítják. Ezt hívják borcnak. A marha combjából, a kecske húsából vékony csíkokat vágnek, azokat felakasztják az élelmiszer-tároló jurtában egy kifeszített kötélre, és tavaszig száradni hagyják. Nem füstölik és nem sózzák, mert olyan száraz a környezet – különösen télen –, hogy erre nincs szükség. Mind a fagyasztott húst, mind a borcot külön jurtában tárolják, amelyet nem fűtenek. Fontos, hogy ez a jurta széles helyen legyen, s ne álljon meg benne a levegő. Tavasszal a szárított húst kezdik enni, ezen élnek őszig. Ha a borcot hosszan, még további két évig szárítják, akkor mozsárban összetörve borcport tudnak belőle készíteni. Ezt meleg vízbe rakva készül a „húsleves”. Ez volt a sztyeppe népeknek,

HÚSSZÁRÍTÁS. KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

KISZÁRÍTOTT BORC

jesztett lótejet, a kumiszt júniustól október végéig készítik, de ez alacsony alkoholtartalma miatt csak frissen fogyasztható. (A hidegek beállta után lefagyasztják, és tavaszig kiolvasztás után isszák.) Télen tehát zömében húst, azaz vörös ételeket, tavasztól ősziig pedig tej-alapú, úgynevezett fehér ételeket esznek.

BORCPORT SZÓR
MUNGHÓNÉ A FORRÓ
VÍZBE, HOGY ELKÉSZÍTSE
A BORCLEVEST. A SZÁRÍ-
TOTT HÚS MEGSZÍVJA MA-
GÁT VÍZZEL, MAJD MEG-
PUHUL, ÉS HARMINC PERC
MÚLVA ÍZLETES HÚSLEVES-
KÉNT FOGYASZTHATÓ.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017

köztük a mi magyarjainknak is az egyik „csodafegyvere”, amelynek segítségével – utánpótlás nélkül – mélyen be tudtak hatolni az ellenséges területre.

A sztyeppe ember másik nagy élelemforrása a tej, amely azért fontos, mert akkor is kinyerhető az állatból, ha nem ölik meg. A pásztorok minden állatukat fejik, még a lovakat is, általában naponta kétszer, reggel és este. Egy pásztorcsaládnak általában naponta 8–10 liter tejre van szüksége, ebből sajtot készítenek, amelyet szárított formában fogyasztanak. A szárított sajt szinte korlátlan ideig eltartható, ezért egy jó háztartásban mindig van belőle: napközben ezt ropogatják, a vendégeknek ezt adják, ha elmennek valahová, ezt viszik magukkal. A tehéntejet is erjesztik, lepárolva tejpálinkát készítenek belőle, ami egész évben eltartható. Az er-

Az állati eredetű táplálék mellett természetesen növényi eredetűt is fogyasztanak. Ez főleg tészta, amelyet vagy maguk készítenek, vagy megvásárolnak. Kenyeret keveset esznek, ezt is vásárolják. Különböző hagymaféléket is fogyasztanak, ezeket azonban gyűjtögetik, és nem termesztik. Vadászból nagyon kevés táplálékuk származik. Kedvelik a mormotát, amelyet ingyencsökként fogyasztanak. Összefoglalva tehát elmondható, hogy a mongol pásztrok alapvetően állati eredetű ételeken élnek, amelyeket saját háziállataikból nyernek ki.

JURTATÁBOR A HANUI FOLYÓ MELLETT NYÁRON. JURTÁK, KARÁM, JÓSZÁGOK

NÖVÉNYTERMESZTÉS

A honfoglaló magyarság növényeiről

Az életmód kérdése

A honfoglaló magyarság megítélése az elmúlt évszázadban sokat módosult. Nomádnak, lovasnomádnak, félnomádnak vagy éppen letelepült népnek ítélik elődeinket a különböző kutatók, attól függően, hogy milyen fokig fogadják el a magyarság letelepedett és földművelő életmódját. Sokáig egyeduralkodó volt az a nézet, amely szerint a honfoglaló magyarság nagyállattenyésztő volt, és a nomád népekre jellemző módon a földművelést a leigázott népek kötelességévé tette. Ráadásul a korabeli arab és bizánci források nem vagy csak igen gyér információval szolgálnak a honfoglalók növényeiről.

„A magyarok országa bővelkedik fákban és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van. Állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk...”

Ibn Ruszta perzsa földrajzi író, 910 körül

Hogyan hívhatták? A termesztett növények nevei

A termesztett növények jó részének magyar neve minden bizonnyal a honfoglalókkal együtt érkezett a Kárpát-medencébe. A kalászosok közül legrégebb ideje talán a *köles* (1138) része nyelvünknek, már obi-ugor nyelvrokonainknál is megvan, de végső eredete ismeretlen. A *búza* (1138), az *árpa* (1329) és a *kender* (1395) minden bizonnyal honfoglalás előtti török jövevényszó, míg a *zab* (1211), a *rozsa* (1137) és a *len* (1181) talán már a honfoglalás után került a magyarba a szláv nyelvekből. Még későbbi német eredetű *tönköly* (1427) szavunk.

A zöldségek közül a *hagyma* (1211) visel ősi magyar nevet, a *borsó* (1395) honfoglalás előtti török jövevényszó lehet, a többség azonban szláv eredetű: *bab* (1211), *lencse* (1395), *reték* (1395), *hajdina* (1495), *répa* (1310), *káposzta* (1336, végső soron a latin *composita* 'összerakott'/'savanyú káposzta' szóra megy vissza), *uborka* (1405, görög háttérrel).

Gyümölcs (12. század vége) szavunk török eredetű, csakúgy, mint az *alma* (1009), az eredetileg *körtvélynek* mondott, és végső soron talán iráni eredetű *körte* (1055), a *szőlő* (1075) és a *dió* (1200). A *mogyoró* (1055) a régi *mony* ('tojás') szóból fejlődött ki, a *meggy* (1220) szintén magyar szó, míg a *szilva* (1177) és a *cseresznye* (1256) szláv eredetű. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

A kérdésre természetesen a régészet is igyekezett a maga mód-szereivel választ találni. Jóllehet a honfoglalók létszáma és etnikai összetétele máig erősen vitatott kérdés, egyes megfigyelések mégis hasznos tanulságokkal szolgálhatnak. Például a sztyeppei környezethez és életformához való ragaszkodással magyarázták, hogy a magyarság első települései nem lépték át a bükkerdők vonalát. Tény, hogy a vezető réteg díszes mellékletekben gazdag lovas sírjait a homokos talajú, sztyeppei jellegű Nyírség, Duna–Tisza köze, Mezőföld, Kisalföld vidékein találjuk. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a vezető réteg korlátozott mértékű, időszakos nomád életmódot folytathatott, a hozzá tartozó növénytermesztéssel együtt, különösen az Alföldön. Az is tény, hogy a létszámban is nagyobb köznép temetői az Alföld és a Dunántúl termékeny, vályogos, löszös mezőségi és rozsdabarna erdőtalajain, de mindig halban gazdag folyók közelében találhatók. Az Alföld homokos pusztáit nem vették birtokba, csak a termékeny talajú részekben telepedtek meg. Ez utóbbi tény a földműveléssel is magyarázható. Az ekés földművelés sem lehetett idegen honfoglalóinktól. A mezőgazdasági vaseszközletek pedig arra utalnak, hogy a 10. századi magyarok szántóföldjeiket a korabeli agrártechnológiának megfelelően, ekevassal ellátott túrókével művelték, de az ágyeke ismerete sem kizárt. A sírmellékletek szerint a gabonát sarlóval aratták. A 10. századtól megjelenik a takarmánygyűjtés új eszköze, az egyenes élű, szélesedő pengéjű, rövid kasza. Másrészt a Kárpát-medence 10. századi természetföldrajzi viszonyai nem kedveztek a legelőváltó állattenyésztés fennmaradásának.

A kompromisszumos állásfoglalás szerint ha egyetlen szóval kellene minősíteni a honfoglaló magyarság gazdálkodását, akkor erre a „félnomád” jelző lenne a legalkalmasabb. Ebbe éppúgy belefér

a vándorló állattartás, mint a korlátozott mértékű földművelés és növénytermesztés. Noha az állatmaradványok között a mobil életformára ebben az időben jellemző juh- és marhacsontok fordulnak elő a leginkább, az alapvetően állattenyésztő életmóddal nem áll ellentmondásban, hogy a honfoglaló magyarság földművelési és növénytermesztési ismeretekkel érkezett a Kárpát-medencébe.

A honfoglalók növénytermesztésének emlékei

Az egykori valóság megismerésében fontos szerephez jutnak a növényleletek, már amennyiben rendelkezésünkre állnak, hiszen mindennél pontosabban utalnak az elmúlt korok növénytermesztésére, növényismeretére. Sajnos a honfoglalást megelőző időkből nem rendelkezünk a magyarsághoz köthető növénytani leletanyaggal. A szaltovó-majaki kultúra területén azonban képet alkothatunk a magyarok szomszédságában élt népek mezőgazdasági kultúrájáról a Don melletti Majackoje várának feltárásából előkerült növénymaradványok segítségével. A 8–9. században határőrizeti céllal, talán éppen a magyarok ellen épített várban megtalálták valamennyi fontosabb gabonaféle (tönke, tönköly, vetési és törpe búza, árpa, köles) szemtermését, hüvelyes növények (lencse, borsó) magjait és gyümölcsök maradványait (cigánymeggy, körte, alma). Len- és

Az archaeobotanika

Az archaeobotanika az emberi tevékenység hatására a talajba került növényi makromaradványokat (magvakat és terméseket) tanulmányozza. Segítségével következtetni tudunk az egykori kultúrák növényismeretére, növénytermesztésére és gazdálkodására, táplálkozási szokásaira, környezetére. A növényi diaszpórák gabonásvermekből és hulladékgödörökből, olykor kutakból származnak, és csak ritkán sírokból. Földrajzi és klímaviszonyaink közepette a régészeti korokból a magvak és termések leginkább tűz által szenülten (karbonizált állapotban) maradnak fenn, de kutakban és más folyamatosan vízborítás alatt álló helyeken nem szenült állapotban is megőrződhetnek, sőt vassók által konzervált maradványok is előkerülnek. Ennek ellenére határozóbélyegeik többé-kevésbé felismerhetők.

Gy. F.

kenderszövet-maradványok is előkerültek. Nagyon valószínű, hogy a római uralom után Pannóniából nagyrészt kipusztult törpe búza éppen erről a vidékről került vissza a Kárpát-medencébe. A majacko-jei növényleletek mellett ikonográfiai és más eszközmaradványok bizonyítják, hogy a magyarság közvetlen szomszédai letelepült, földművelő életmódot folytattak. Valamennyi e korban fontos gabonafélélt termesztettek, irtásos gazdálkodást folytattak, földjeiket ekével művelték, továbbá ismerték és gyűjtögették az erdei gyümölcsöket.

A honfoglalás korából jó ideig nagyon kevés növénytermesztésre utaló mag- és termésleletünk volt. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a korszakból leginkább temetők ismertek, ahol növényleletek csak ritkán fordulnak elő. Minthogy a szórvány, véletlenszerűen előkerült maradványok is fontos információkat hordoznak, jelentőségük felértékelődött. Elsőként egy vezető réteghez tartozó honfoglaló Zemplénben (ma Szlovákiában) 1958-ban előkerült sírjában találtak maréknyi szenült kölest, amit talán zacskóban, talán fapohárban helyezhettek oda útravalóként a halott számára. Ismerve a nomád, félnomád népek étkezési szokásait, ez érthető is, mert körükben a rövid tenyészidejű, gyors növekedésű, viszonylag kevés gondozást igénylő köles számított a legfontosabb gabonafélének, és hántolás után a belőle készült kása volt az egyik legfontosabb étel.

Sajátos táplálkozási szokásaikból következően a hús- és kásaalapú ételek mellett a főzeléknövények nem játszottak jelentős szerepet. Visegrád-Várkert-dűlő 9–11. századi településének feltárása során azonban főzeléklencse és lencsebükkönymagvakkal teli tál töredéke került elő némi gyommag kíséretében, ami ezen táplálékok fogyasztására vall.

A TERMESZTETT KÖLES (*PANICUM MILIACEUM*) BUGÁJA ÉS CSUPASZ SZEMTERMÉSE. FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN; VALAMINT DIGITAL SEED ATLAS OF NETHERLANDS

A FŐZELÉKLENCSE (*LENS CULINARIS*) TERMÉSE, VIRÁGZATA ÉS MAGJA. FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN; VALAMINT DIGITAL SEED ATLAS OF NETHERLANDS

A VADKENDER (*CANNABIS SATIVA* VAR. *RUDERALIS*)
HÍMIVARÚ EGYEDÉNEK MEGJELENÉSE, VALAMINT
A VADKENDER MAKKTERMÉSE. FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR
ÉS DR. SILLER IRÉN; VALAMINT DIGITAL SEED ATLAS OF NETHERLANDS

AZ APRÓ SZULÁK (*CONVOLVULUS ARVENSIS*)
JELLEGZETES VIRÁGAI ÉS MEGJELENÉSE.
FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN

Régészeti-növénytani bizonyítékokkal is rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy honfoglalóink a rosnövényeket és ezek felhasználását is ismerték. A 10. századi szabadkígyós-pálligeti temető textilmaradványai például lenből, kenderből és gyapotból készültek. A növények termesztési, csakúgy, mint a textíliák készítése helyei azonban ismeretlenek. A rosnövények sorából egyedül a kenderről állíthatjuk biztonsággal, hogy termesztették. A visegrád-várkert-dűlői, az edelény-borsodi földvári, illetve az endrődi kora Árpád-kori lelőhelyről jelentős mennyiségű, készletezett kendermakkocskák kerültek elő. A keleti eredetű, valószínűleg a szkítákkal a Kárpát-medencébe került kender fájdalomcsillapító és hallucinogén tulajdonsággal is bír. A honfoglalás kori bőséges kendermaradványokkal szemben termesztése az Árpád-korra drasztikusan visszaesik: az egykori ősi vallás ezen kelléke és talán medicinája a kereszténység felvételével tűnhetett el az Árpád-kori lelőhelyek leletanyagából.

A honfoglalás kori temetkezési szokásokkal kapcsolatosan különleges leleteink is vannak. A káli temető egyik sírjában például apró szulákmagokat találtunk. A növény ugyan csekély gyógyhatással is bír, de inkább kultikus jelentőségű lehetett: egy eddig még nem ismert, de mindenképpen sajátos temetkezési szokásra következtetünk. Hasonlót csak a késő avar sírokban találunk (Szőreg, Vác-Kavicsbánya, Budakalász).

A hajdúdorog-Kati-dűlői temető egyik sírjából származó talajmintában jelentős mennyiségű hasindító kutyatejmag volt,

közte szórványként fehér libatoppal és közönséges orbáncfűvel. Valószínűleg rontás elleni védelem céljából tették őket a halott koponyája köré. Mivel a hasindító kutyatej emésztést gyorsító, az orbáncfű nyugtató, emésztést segítő, sebek gyógyítására használatos gyógynövények, így ezek egyben elődeink gyógynövényismeretére is utalnak.

A letelepült, alapos növénytani és növénytermesztési ismerettel rendelkező, mezőgazdasággal foglalkozó lakosok leletanyagai azonban nemcsak a termesztett növényekre, de az egykori környezetre is fontos utalásokkal bírnak. Faji összetételük és bőségek sokkal gazdagabb az eddig feltelepítettéknél.

Az első 10. század eleji telepről származó növénylelet-együttes Lébény-Bille-dombról került elő 1993-ban. A kemencéből, különböző rendeltetésű gödrökből vett talajmintákból közel 30 növényfaj valamivel több mint 300 darab maglelete vált ismertté. Így ez a lelőhely e tekintetben sokkal gazdagabb, mint az ebből a korból korábban ismertek: a leletegyüttes túlnyomó részben hatsoros árpából és kölesből állt, de már jelen volt a magasabb agrikultúrát igénylő vetési búza és a rozs, sőt a borsó magja is. Az innen származó rozsszemek valószínűsítik a búzával elegyes gabona termesztését, a magyarságra később oly jellemző abajdóc – más fajtákkal kevert – vagy kétszeres vetését is. Az őskorra jellemző pelyvás búzáknak semmi nyomuk, csak a fejlettebb típust jelentő csupasz közönséges búzát termesztették. A hatsoros árpa mellett, kisebb mértékben ugyan, de kétsoros árpa- és csupaszárpa-szemeket is találtunk. Fontos kásanövényünk volt a köles, amint azt az előkerült szenült kásadarabok is mutatják. A köles másodvetése is elképzelhető. Az itt talált gyomnövények többsége őszi vetésű gabona termesztésére utal. Gyűjtőgetésből származott a vadalma. Az egykori természeti környezetből bekerült fajok változatos életteret mutatnak: nádas, erdő, rét.

A HASINDÍTÓ KUTYATEJ (*EUPHORBIA LATHYRIS*) MEGJELENÉSE.
FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN

AZ ÁRPA (*HORDEUM VULGARE*) KALÁSZÁ, VALAMINT
CSUPASZ SZEMTERMÉSÉNEK HASI ÉS HÁTI OLDALA.
FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN;
VALAMINT DIGITAL SEED ATLAS OF NETHERLANDS

A KÖZÖNSÉGES BÚZA (*TRITICUM AESTIVUM* SSP. *AESTIVUM*)
KALÁSZÁ, VALAMINT SZEMTERMÉSÉNEK HÁTI OLDALA.
FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN; VALAMINT
DIGITAL SEED ATLAS OF NETHERLANDS

A legjelentősebb növénytani – ráadásul ételmaradványokat is tartalmazó – lelet együttes ebből a korból a borsodi földvárban került elő, ahonnan összesen 120 növényfaj több mint 350 ezer darab növényi maradványa vált ismertté. Köztük jelentős mennyiségű termesztett növény – gabonaféle (köles, olasz muhar, rozs, vetési búza, törpe búza, árpa), hüvelyes (borsó, lencse), egyéb kerti zöldség (mustár, vöröshagyma, petrezselyem), termesztett gyümölcsök, olaj- és rosnövény (len, kender) – magja/termése. Különösen fontos, hogy termesztett gyümölcs, a kerti szilva csonthéjtöredéke, sőt bortermő szőlő magja is előkerült. Mindez arra utal, hogy az itt élők magas szintű és sokoldalú növénytermesztést folytattak. A leletanyag nagy részét gabonaszemek tették ki, legnagyobb mennyiségben köles- és olaszmuhar-szemek láttak napvilágot, ami ezen kásanövények jelentőségét mutatja. Az egykor itt élők vitaminszükségletüket vadon termő gyümölcsök és bogyósok – kökény, mogyoró, fekete bodza, sajmeggy, málna, lisztes berkenye – gyűjtögetéséből fedezték. A fehér libatopot, a juhsóskát, a keserűgyökeret és a kövér porcsint talán levélzöldségként fogyasztották. Nem kevés mérgező, illetve gyógynövény is feltűnik a leletek között: konkoly, fehér somkóró, lándzsás útifű, földi bodza, szappanfű, sömörje, mályva, ebszőlő, fekete csucsor, mezei katáng, varjúnak, lyukaslevelű orbáncfű, árvacsalán, pipacs, festő zsoltina, orvosi ziliz. Különösen veszélyes volt, akár halálos mérgezést is okozhatott a varjúkőröm, a beléndek,

a bürök, a szédítő vadóc. A félszáz itt talált gyomnövény közel egyenletesen oszlik meg az őszi és a tavaszi vetésű gabonagyomok vagy kapásgyomok között. A telep egykori lakókörnyezetéből, az utak mentéről közel egy tucat gyomnövény került kimutatásra. Az egykori természeti környezetből származó növényfajok száma magas, majdnem eléri a százat. A növénymaradványokból változatos élettér és tájhasználat rajzolódik ki: nyílt víz és vízpart, ligeterdő, erdő, erdőirtás, erdőszél, rét.

A fentiek fényében mindenképpen át kell értékelnünk a honfoglalás idejének növénytermesztéséről – és gasztronómiájáról – eddig kialakított képünket. Feltétlenül ki kell mondanunk, hogy a honfoglalók növényismerete túlmutat az eddigi feltételezéseken, még ha nem is volt egységes. Összességében pedig növénytermesztési ismereteik semmiképpen sem voltak elmaradottabbak a korabeli európai népekétől, még ha faji összetételükben eltérnek is tőlük. Ahol letelepedtek, ott önálló módon viszonylag magas szintű gabonatermesztést folytattak, és konyhakerti növényeket is termesztettek. Gyógy- és kultikus jelentőségű növényeik is voltak, bár ezek felhasználásáról nem sokat tudunk. Jelentős volt a vadon termő növények használata, különösen a gyűjtögetett vad gyümölcsöké, és már egyes kertészeti fajokat is termesztettek. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha korábbi szállásterületeikről nemcsak az ismereteket, hanem a vetőmagot is magukkal hozták.

A KÖZÖNSÉGES ORBÁNCFŰ (*HYPERICUM PERFORATUM*) VIRÁGZATA. FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN

A NEMES ALMA (*MALUS DOMESTICA*) MEGJELENÉSE ÉS TERMÉSEI. FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN

A SAJMEGGY (*CERASUS MAHALES*) MEGJELENÉSE ÉS TERMÉSEI. FOTÓ: DR. TURCSÁNYI GÁBOR ÉS DR. SILLER IRÉN

A honfoglalók táplálékairól

A Kárpát-medencében valaha élt népek közül a keleti eredetű sztyepei kultúrák, szkíták, szarmaták, avarok régészeti hagyatéka áll legközelebb a magyarokéhoz. Elődeink viselete, életmódja, harcmodora, de még növénytermesztési és főzési kultúrája is a kelet-európai sztyeppék hagyományait őrzi. Nagyállattartók voltak, de bizonyos mértékű növénytermesztéssel is foglalkoztak. E kettősség rányomta bélyegét a táplálkozásukra is. A „nyereg alatt puhított hús” téves értelmezésén alapuló felfogással szemben – hiszen ezt Marcellinus római történetíró a hunokról írta – a sztyepei népeknek magas főzési kultúrájuk volt. Életheirüknek megfelelően a Kárpát-medence erdős sztyeppévidékein letelepülő nomád-félnomád népek kezdetben kölest és árpat termesztettek, ami később búza és rozs termesztésével bővült. Ételeik kásafélék, ők maguk kásaevők voltak.

A honfoglaló magyarság „képzeltbeli” konyhájáról néprajzi és régészeti párhuzamok felhasználásával már nem egy könyv született. Mégis, mint láttuk, az első tényleges ételmaradvány alig negyedszázada került elő Lébény-Bille-domb 10. század eleji lelőhelyén: gabonakása, azaz durvára őrölt, kelesztés nélkül sült vagy főzött élelem szenült töredéke. Hasonló maradványokat találtak a kutatók Gyomaendrőd kora Árpád-kori telepén és a Rákospalota-Újmajor mellett épült M0-s körgyűrű feltárása során is. Néhány kásátöredék felülete pedig a kiváló zsírsavak sóitól fényes, ami húsos kására utal. Nemrégén újabb ételmaradványok váltak ismertté Budapest, Csepel-Szabadkikötő 10. századi temetőjéből: közepesen finom gabonaőrleményből készült gabonakását, finom gabonaőrleményből (liszt) készült tésztát vagy süteményt, finom gabonaőrlemény felhasználásával készült egytálétel tésztájának töredékeit és kerámia-töredék felületén levesből származó, vékony, kozmás réteget lehetett megfigyelni. Sajnos oly csekély mennyiségűek és oly mértékben elapórozottak voltak e maradványok, hogy típusuk meghatározása után további vizsgálatokat nem lehetett végezni rajtuk, de az egyértelműen kiderült, hogy az itt élők változatos gasztronómiai ismeretekkel rendelkeztek. Másrészt ezek az ételmaradványok semmiképpen sem

tekinthetők különlegesnek, így szinte bizonyos, hogy a halott mellé a mindennapok ételei kerültek.

Régészet és táplálkozaskultúra

A régészeti feltárásokból csak igen ritkán kerülnek elő ételmaradványok, még ritkábban italmaradványok. Az élelmiszer-maradványok önálló formában (liszt, kása, kenyér) vagy tárgyakra tapadtan (fém tárgyak felületén, kerámiaedények és kerámiatöredékek belső falára, peremére, aljára kozmálva) fordulnak elő. Elemzésük makroszkopikus, mikroszkopikus és analitikai kémiai eljárásokkal történik, és leginkább a kriminalisztikai laborvizsgálatokhoz hasonló, mivel az ételmaradványokból kimutatható vegyületcsoportok száma alacsony.

Gy. F.

Edelény-borsodi földvár 1992–1998. évi ásatása során az egyik leégett 10. századi ház kemencéjének közelében lefektetett cserépfazekakat találtak. Több ilyen főzőedény falán odakozmált ételmaradványok voltak. Az azonosított ételtípusok:

- gulyáshoz hasonló húsoskása egytálétel gabona (vetési búza és rozs) elegyes őrleményéből, gyökérzöldséggel (például karórépa), hagyma vagy fokhagyma, birkahús hozzáadásával,
- elegyes gabonaőrlemény lisztjébe vagy darájába (gyúrt tésztaájába?) sült köleskásaszemek,
- gabonaőrleménybe sült köles mezei borsóval, olasz muharral, porított (?) birkahússal,
- liktárium vagy lekvár vadon termő gyümölcsökből (kőkeny, vadkörte, vadalma, vadrózsa, som). Benne kúszó here pollenjét is megtalálták, következésképpen mézzel ízesített liktárium (a középkor kedvelt, a mai lekvárnál hígabb csemegéje) vagy akár peszmege – fojtott, főzéssel sűrített és tartósított gyümölcslé – is lehetett.

AZ EDELÉNY-BORSODI FÖLDVÁRBAN TALÁLT
ÉTELMARADVÁNYOS EDÉNY IN SITU ÁLLAPOTBAN.
FOTÓ: WOLF MÁRIA

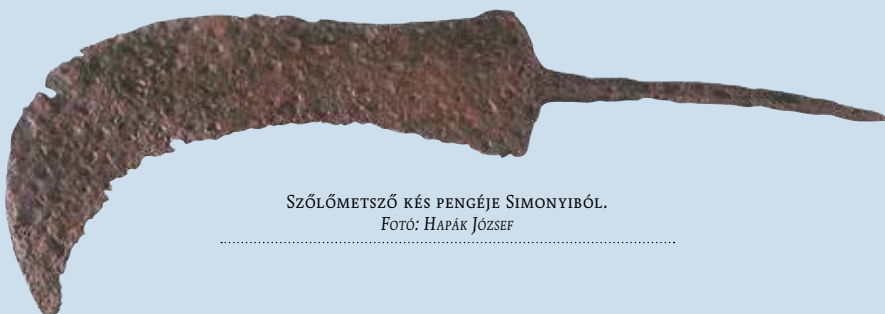
AZ EDELÉNY-BORSODI FÖLDVÁR 1998. ÉVI
ÁSATÁSÁN TALÁLT SZENÜLT ÉTELMARADVÁNY.
LIKTÁRIUM/LEKVÁR ERDEI GYÜMÖLCSÖKBŐL: KÖKÉNY,
VACKOR, VADALMA, VADRÓZSA, SOM. FOTÓ: ENDRÓDI ANNA

A magyarság italairól sajnos keveset tudunk. Ilyen jellegű maradvánnyal nem rendelkezünk. Tény azonban, hogy a szőlőműveléssel, gyümölcsstermesztéssel és borászattal kapcsolatos szavaink nagy része bolgár–török eredetű. Emellett ismerhették a vadmézből erjesztett médet (méhsör vagy mézbor) és az erjesztett kancatejből készült csípősen savanykás-édeskés, alacsony alkoholtartalmú, fehéres kumiszt, csakúgy, mint a kásának megfőzött kölesből vagy más gabonából cefrészett savanykás, alacsony alkoholtartalmú sárgásbarna bozasört.

Hogyan hívhatták? A szőlészet kifejezései

A *szőlő* honfoglalás előtti jövevényszavunk a nyugati ótörök nyelvből (1075). Hasonlóképpen török eredetű a *bor* (1086), amely azonban végső fokon a perzsára megy vissza. Ugyanígy az 'üledék' jelentésű *seprő* (1395), a hordók alá helyezett *ászok* (1480) vagy a kipréselt szőlőszemek vízzel való felöntéséből nyert *csiğer*. Ezzel szemben a *must* (1395) és a *lőre* (1514) nyugatról érkezett hozzánk, végső forrása mindkettőnek a latin. A *hordó* (1391) és a *tőke* (1293) viszont belső fejlődésű magyar szó. A *venyige* (1479) és a *vinkó* (1646) a szlávból ered. Érdekes, hogy *erjed* szavunk nagyon kései képzés eredménye (1820) az *erő* szóból. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

SZŐLŐMETSZŐ KÉS PENGÉJE SIMONYIBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A növénytermesztés eszközei

Az első telepfeltárások a két világháború közötti időkben indultak, Méri István emelte módszertanukat tudományos szintre, a feltárt objektumok megelevenítésében, a mindennapi élet rekonstrukciójában pedig nagy érdeme van László Gyula régészprofesszornak. Általa tanultuk meg a tárgyakat, gödröket és régészeti jelenségeket a kor embere által használt eszközöknek és lakhelyeknek látni. Joggal feltételezhető, hogy a Kárpát-medencébe érkezett magyarok ismerték a földművelés bizonyos formáit. Erre utalnak a 9. századi magyarokat leíró muszlim szerzők, az egyes földművelő eszközök, eljárások, termések török eredetű nevei, valamint az is, hogy az egyes lelettípusok formai előzményei a kelet-európai sztyeppe felé is mutatnak.

A növénytermesztés eszközeit – elsősorban a sarlókat – mellékletként megtaláljuk a 10–11. századi temetkezésekben, amelyek talán a halott védelmére kerülhettek a sírokba rontás ellen. A feltárt 10–11. századi telepeken azonban nagyon kevés a vasból készült tárgy, ennek oka talán értékükben kereshető: a lakosok a falvak költözésekor, tűzvész vagy háború esetén minden bizonynyal összegyűjtötték, kimenekítették őket a házakból.

A föld megművelése a kiszemelt terület megtisztításával, vagyis az eredeti növényzet kiirtásával kezdődött. Ezt részben

ÁRPÁD-KORI SARLÓK A SOPRONI MÚZEUM
GYŰJTEMÉNYÉBŐL. FOTÓ: BOLODÁR ZOLTÁN

A SZAKONYI TSZ MAJORBAN TALÁLT KOVÁCSOLTVAS
ÁSÓVASALÁS. FOTÓ: BOLODÁR ZOLTÁN

KOVÁCSOLTVAS EKEPAPUCS SZABOLCS-KISFALUDRÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

KOVÁCSOLTVAS ÖSZTÖKE AZ
EDELÉNY-BORSODI FÖLDVÁRBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

fávágással, részben égetéssel vitték végbe (irtásos-égetéses földművelés). El kellett azonban távolítani a talajban maradt farészeket is, erre szolgált az ásó. Mivel ásó szavunk szókincsünk legrégebbi rétegéből való, okkal feltételezhető, hogy a honfoglaláskor népünk már ismerte ezt az eszközt, amely azonban kevésbé hasonlított a mai példányokra: a fából kialakított nyélre és lapra csak egy viszonylag kis méretű, kerek élű, hegye felé keskenyedő pengéjű kovácsolt vasalás került.

Az irtás után talajlazítást végeztek, ezt állati igaerővel vontatott, egy vagy két fából készített szarvtalpas túrókével hajtották végre. Az ekét lapát alakú, köpűs, szimmetrikus, kovácsolt ekevassal látták el, a szerkezetből mára csak ez utóbbi maradt meg. Mivel a megtalált példányok jobb oldalukon kissé kopottabbak, valószínűleg jobbra döntve szerelték fel őket, így tudták a földet oldalra kifordítani, megóvva ezáltal a talajt a túlnedvesedéstől. Szintén ritka leletnek számít az ösztöke: a fanyélre erősített kis vaslemezt az eke tisztítására használták.

A betakarítás és a rendszeres fűvágás eszközei voltak a sarlók és a kaszák. A sarló a leletek között leggyakrabban előforduló eszköz, a gabonafélék aratásánál elsősorban ezt használták. A honfoglalás időszakában erősen ívelt, élezett nyakú példányokat készítettek, ahogy már az avar korban és a későbbi időszakban is. Ismerték azonban a rövid kaszát is. Ezzel az eszközzel mindkét irányban lehetett suhintani, s talán nem is elsősorban a gabonafélék, hanem a jószág

számára begyűjtött takarmány levágására szolgált. (Csak a 13–14. században váltotta fel a hosszú kasza, amely már a rendszeres rét-gazdálkodáshoz is megfelelő eszköz volt.) A rövid kaszák és a sarlók egyenetlen, köves talajon is jól működtek, mert csak a fűvek és a gabona tetejét suhintották le velük. A rövid kaszáknak két típusa létezett egymás mellett, a kiszélesedő és a keskeny pengéjű változat.

A feltárt települések házaiban, árkokban vagy a szántásban gyakran találnak a kutatók malomköveket. A szerkezet ép állapotában két részből áll, a felső és az alsó kőből. Mint neve is mutatja, a forgóköves kézimalmot kézzel működtették: a gabonaszemeket a felső kő közepében lévő 5–8 cm átmérőjű lyukba öntötték, a felső követ forgatták, a liszt pedig a két kő között folyt ki. A 25–50 cm átmérőjű köveket homokkőből, ideálisabb esetben valamilyen vulkanikus kőzetből faragták. Utóbbi keményebb, így kevesebb kőpor került a lisztbe, amely ily módon sokkal jobb minőségű lett.

LÁSZLÓ GYULA RAJZA A KÉZIMALOM HASZNÁLATÁRÓL

A gabona tárolására szolgáló építményeknek nehezen lehet a nyomára bukkanni. A legősibb fajta a földbe ásott gabonásverem. Formáját a talaj jellege határozta meg, de minden esetben kitapasztották a belsejét, majd kiégették, így fertőtlenítették, megóvva a benne tárolt gabonát a romlástól. Miután a verem megtelt, száját letapasztották, vagy kővel, fával lefedték. Felnyitás után a tárolt gabonát gyorsan el kellett fogyasztani, hogy meg ne romoljon. A tárolás fejlettebb, későbbi fajtája a csűr.

Már az Árpád-korban van régészeti nyoma a gyümölcsösöknek és a szőlőművelésnek. Előbbire a feltárásokon megfigyelt, szabályosan elhelyezkedő gödrök utalnak, amelyek gyümölcsfák nyomai lehetnek. A szőlő- és kertművelés eszközei több helyen előkerültek, például szőlőmetsző kések (baltás típus) és a kapák különböző típusai (lapos, villás, csákány). Általánosságban azonban valószínűleg inkább vadon termő gyümölcsöket gyűjtöttek.

Hogyan hívhatták? Növénytermesztéshez használt szerszámok

A földművelés talán legősibb szerszámának a szava, az *ásó* (1265) magyar képzés eredménye a régi magyar *ásni* igéből. Az *eke* (1331) és a *sarló* (1018) honfoglalás előtti török eredetű szavak, míg a *kasza* (1395) szláv, a *kapa* (1395) pedig a szláv *kopatý* ('ásni') igéből már a magyarban képzett szó. Érdekes, hogy a földművelésre vonatkozó igék eredete bizonytalan, ami egyúttal régiségüket is mutatja: *vet* (1131–1141), *arat* (1211), *szánt* (1018). A kifejezetten 'szántóföld' jelentésű *tarló* (1212) török eredetű. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

Szántás, 9–10. század

A kora középkor történelme nem csak selyemtől, ezüsttől és acéltól csillogó harcosokról szól: a mindennapi megtartó munka kevésbé látványos, ám annál nehezebb feladatát is el kellett végezni. A honfoglaló magyarság köznépe nem csak állattartással foglalkozott, földművelésüket már a Kárpát-medencébe való költözésük előtti időből is említi történeti forrás. A 10–11. századra tehető ekevasleletek tanúsága szerint a honfoglaló magyarok által már keleten is használt csoroszlyás túróeke nem volt fejletlenebb, mint a Kárpát-medencében akkor élő népek szerszámai. Összességében a kor általános színvonalán állt, de így is nehéz volt vele a munka: teljesítménye még messze elmaradt a későbbi középkor nehéz ekéitől (az eketaliga csak az ezredforduló körül jelenik meg a nyugati ábrázolásokon), kötött talajt nem tudott feltörni, a földet sokszor keresztben és hosszában is fel kellett vele szántani. Az eke a korszak legköltségesebb és legösszetettebb földművelő eszköze volt, a drága vasból való ekevas és csoroszlya miatt értékesnek számított, és egy faluközösség rendszerint csak eggyel rendelkezett belőle. A honfoglaló magyarok által behozott marhák a rövid szarvú típusba tartoztak, amint ezt a tiszaszlár-bashalmi előkelő női sír hajfonatdíszének tehénfej alakú veretei tanúsítják.

B. Z.

VADÁSZAT

Vadászat a középkori Kárpát-medencében

A vadászat az emberiséggel egyidős „ősfoglalkozás”, amelynek fő feladata az emberi közösségek húsellátásának biztosítása volt. Az egyéni és a közösségi vadászat kizárólagos „húsvadászat” szerepe a vaskor végére (Kr. e. 4–2. században) azonban fokozatosan megszűnt, átalakult, s kiegészült kezdetben trófea-, hadi-, majd sportvadászattá. Az elejtett vadat helyben darabolták fel, és lefejtették

a húsát. A vadászterületen vadászlakomát tartottak, a településekre bevitt vadtestrészek pedig már alig tartalmaztak csontokat. Ezért a vadászott állatok maradványainak az előfordulása a középkori településeken minimális, vagy teljesen hiányzik. Ahol a számuk magasabb, ott csontvázak és/vagy csontfeldolgozó műhely nyersanyagmaradványai kerültek elő. A középkorban a vadászat célja – a katonai harcászat, harci kiképzés és harcmodor gyakorlásán kívül – a hús, a trófea és az állati eredetű kézműipari nyersanyagok (például bőr, ín, csont/agancs stb.) megszerzése volt.

TÜRK VADÁSZ KUTYÁVAL ÉS SÓLYOMMAL.
FRESKÓ LI HSZIAN SÍREMLÉKÉN, 8. SZÁZAD ELEJE

„Este jövén elindultam
sötét vörös farkast láttam
sebes lovon őt hajsoltam
dombnak futott mint ki retteg

Nyomon úztem úgy követtem
futtában kifárasztottam
sebes lovon őt hajsoltam
Szőre borzadt mint ki retteg

Kutyám foga ledöntötte
megharapta szőrét tépte
fejét marva ledöntötte
kit torkánál ragadott meg”

Mahmúd Kasgári: A török nyelv szótára, 1072

A vadászember korlátozott képességei miatt a zsákmányállat felkutatásához „vadásztársak”, kutyák és ragadozó madarak kutatószőkeket vette igénybe. A vadászfegyver az íj és a lándzsa volt.

A Kárpát-medence természet- és növényföldrajzi sokszínűsége következtében területén a népvándorlás idején és a középkorban sem folytattak nomád állattartást. A 9–14. században a vademlős-fauna összetétele nem változott. Egyedül az őstulok halt ki, utolsó előfordulása a zalavári karoling központból (Mosaburg) ismert.

A legfontosabb hús vadak a középkorban a gímszarvas, a vad-disznó és az őz voltak. Az őskorban a Kárpát-medencébe bevándorló kaukázusi bölény, a maralszarvas és a kelet-európai vaddisznó a középkorban is tovább élt. A bölényt azonban hamarosan vadaskertekbe zárták. A maralszarvas – alkalmazkodva a helyi viszonyokhoz – Európa legnagyobb testű és trófeájú szarvasaként vált ismertté.

A honfoglalás korában az elejtett, vadászott állatokra a sírba helyezett maradványok, az Árpád-korban pedig a települések leletei és az okleveles adatok utalnak. A honfoglaló magyarok lovas és kutyás vadászata törzsi, katonai jellegű szervezet irányításával történhetett. A több feladatot ellátó vadászszervezetek a magyar királyság időszakában szerveződtek meg.

A honfoglalás kori sírokba ritkán helyeztek vademlőstestrészeket, ha igen, azok hét fajból származtak. A sírba került teljes őz és farkas (csontváz), őz, róka és borz egy-egy testrésze (részleges csontváz), borz és őz feje (koponya és állkapocs). Az elhunytal együtt eltemetett amulettek között előfordul: gímszarvas, vaddisznó, farkas foga (agyar), farkas-astragalus (csigacsont) és mezei nyúl lábközépcsontja. Madárcsontamulettek hattyú és pusztai ölyv csontjaiból készültek. Kutya- és farkasfog, valamint astragalus-amulettek kizárólag női és gyermeksírokból kerültek elő. A legismertebb vademlős „csontleletek” az íjat és a tegzeket borító és díszítő gímszarvasagancsból készült lemezek. (A honfoglalás kori íjak készítésénél bivalyszarut nem alkalmaztak, többek között azért, mert háziállat-állományukból hiányzott a bivaly.)

„A vadak ellen felállított lövészek csatasora vékony, szétszórt, nem úgy, mint a görögöknél. [...] Van más módja is a vadászatnak, mely lovassal is kivihető, s mely a szkítáknál van szokásban. Feloszlanak a lovasok, többnyire íjászok 5 vagy 10 emberből álló szakaszokra, és kiosztják magok közt a vadászati terület külső körét. Amint a tér előnyomulásukban összébb szorul, s a vad közeledik, saját helyökből előállnak, s nyilaikat használják, amint lehet. Csakhogy ez a mód több fáradságot és gyakorlatot kíván minden egyes embertől, s bajba ejtheti az újoncokat, fárasztja a lovakat és rendetlenséget hozhat közéjük.”

Bölcs Leó bizánci császár: Taktika, 10. század eleje

„A király pedig a megelőző napokban távoli vidékeken vadászatot, hogy elnyűtt tagjai a sok szorongató gond után legalább valamennyire felfrissüljenek.”

Szent István kisebbik legendája, 11. század vége

„Szokásukkal ellentétben nem maguk készítette ételekkel éltek, hanem hússal és hallal táplálkoztak, mígnem Oroszországba nem értek, amelyet Szuszaldnak hívnak. Ifjaik szinte naponta vadászni indultak, ezért a magyarok attól a naptól fogva mindmáig vadászatban felülmúlják a többi népet.”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

„Amint megtelepedtek és szinte mindegyik szomszéd országot meghódították, visszatértek a Duna mentén az erdő felé, hogy vadászhasanak. A vitézek hazatérhettek, a fejedelem és előkelői azonban tíz napig az erdőben maradtak. Innen Attila király városába jöttek [...]”

Anonymus: A magyarok cselekedetei, 12–13. század fordulója

„Nagy és hatalmas vezér volt ez a Gyula; vadászat közben Erdőelvében nagy várost talált, melyet hajdan a rómaiak építettek.”

Képes krónika, 1358

Az Árpád-korban minden erdőbirtok „rendelkezett” vadászati joggal. A vadászat engedélyezése vagy tiltása, a vadász személyére, a vadászható erdőterületre és az elejthető vadra vonatkozott. A tulajdonos engedélyére volt szükség ahhoz is, hogy erdőbirtoka területén bárki más vadászhasson. Az Árpád-kori vadászok az udvari, egyházi és magánszemélyek szolgálonépéhez tartoztak. A vadászok tevékenységük alapján két nagy szervezetre oszthatók. Az egyikbe az aktív vadászok egy-egy speciális csoportjának tagjai (például bölényvadászok, hódászok, nyulászok, prémvadászok) és a madarászok

ÁLMOS HERCEG VADÁSZATA
(KÉPES KRÓNIKA, 1358)

tartoztak. A másikba a vadászok segítői: a vadászkutya-vezetők, hajtók és a hálókészítők szerveződtek.

Az Árpád-házi királyok vadászó erdőuralmai a Budai- és a Pilis hegységben, valamint a Csepel-szigeten voltak. A bakonyi erdőispánság területén, a gömöri vár, Sáros, Zólyom, Máramaros megyék erdeiben királyi vadászhelyek, bekerített vadaskertek terültek el. A Bihar és Kraszna megyében elterülő nagyvadas vadászterület az „Igfan erdő” hercegi erdőbirtok volt.

Magyarországon a „királyi nagyvadak”, a bölény és – az évszázados ritkaságnak számító – jávorszarvas kivételével gyakorlatilag mindenre vadászhattak.

Az Árpád-korban a nagy mennyiségben felhasznált állatbőröket a jelentős gerezna- és prémkereskedelem biztosította. (A gerezna kisebb állatok – nyúl, róka, hiúz... stb. – lefejtett, szörmés bőre.) A barnamedve, hermelin, nyest, coboly, „szürke” mókus, hód és üregi nyúl gereznájáról, bőréről és a prémjéről az adók, végrendeletek és a vámszabályzatok tudósítanak. A mai értelemben vett „prémvadász” terminust a középkori nyelv nem használta. A vadfogó prémvadászokat a bolgár–szláv eredetű *daróc* névvel illették, ők az erdei prémes állatok elejtésére (csapdázására) és a nyers gereznák, bőrök, prémek előkészítésére szakosodott vadászok voltak.

Kutyák

Az Árpád-korból viszonylag nagyszámú és változatos formájú kutya-maradvány került elő. Az avar korszakkal ellentétben azonban, ahol ha ritkán is, de előfordulnak kutyás temetkezések, a honfoglalás korából – 19. századi említések kivételével – ilyenek nem ismertek. Kutyát vagy farkast későbbi beásással, utólag helyeztek a sírokba. A legtöbb esetben a sírok közé ásott önálló gödrökbe temették az

állatokat. A csontvázak és csontvázrészek mellett az állat feje (koponya, állkapocs) vagy egy-egy csontja kerül elő. Ezek a kutyák koponyamorfológiájuk és hosszúcsontjaik alapján változatos testfelépítésűek voltak, közepes és nagy őrző-védő pásztorkutyák, vadászkopók, valamint különböző típusú és származású agarak egyaránt megtalálhatók köztük. Marmagasságuk 35 cm és 79,9 cm között változott, leggyakoribb testméretértékeik az 50–54,9 cm-es csoportba, a közepes testméret-kategóriába tartoztak.

A kutyákat elsősorban vadászatokon használták. Gondozóik a vadászszervezet „inaktív vadászai”, azaz vadáskutya-vezetők (caniferi, liciscari) és hajtók voltak. A caniferek nem csak gondozták és őrizték a kutyákat, hanem a vadászok mellett, velük együtt követték, üldözték, majd megállították a vadat. Vadászatra a kopószerű megjelenésű, illetve az agár típusú egyedeket használták.

Az agarak elkülönítése jellegzetes felépítésük miatt könnyebb. Ezek a karcsú testfelépítésű vadász- és hajtókutyák a zsákmányt éles látásuk segítségével fedezik fel. Egy sor olyan anatómiai tulajdonság jellemzi őket, amely gyorsaságukat fokozza. Agár típusú kutyák már a kelta kortól egészen a késő középkorig éltek a Kárpát-medencében. Az első agarak megjelenése Európában a keltákhoz és a föníciaiakhoz köthető. A helyi fajták kialakulása, keresztezése inkább a középkortól lehetett jellemző.

SZABOLCS FALUBAN TALÁLT KORA
ÁRPÁD-KORI HÍM AGÁR KOPONYÁJA

TEVÉS VADÁSZAT
KUTYÁVAL EGY
6. SZÁZADI SZOGD
SÍR ÁBRÁZOLÁSÁN

ÁGARAK EGY 14. SZÁZADI
FRANCIA VADÁSZLEXIKON
MINIATÚRÁJÁN

Agár

Az agár neve vándorszónak látszik. A kaukázusi lázok *dsogornak*, az oszmánok *zagarnak*, a görögök *zagarionnak* nevezik, az oszétoknál *igár*, az avaroknál *eger*, a kirgizeknél és barabai tatároknál *igär*, a voguloknál és az osztjákoknál *áker*, *aker*, *akar* formában van jelen a szó, a csehben *ohar*, a lengyelben *ogar* alakban szerepel. A kutyafajta eredetét egyébként Közép-Ázsiába helyezik.

S. B.

Vadászmadarak

A honfoglalók kapcsolatáról a vadászmadarakkal legeggyértelműbben az ötvösművészet tanúskodik: a rakamazi és a zempléni hajfonatkorongok, a karosi vagy a komáromszentpéteri veretek. (Néhány lovassolymászt ábrázoló észak-uráli ezüstitál esetében is felmerült a magyar eredet lehetősége.) Ugyanezen érdeklődés nyoma a pusztai ölyv csontjának ongonként – amulettként – való használata. (A mártélyi sír többször emlegetett altaji sólyma azonban nem honfoglaló, hanem avar temetőből került elő.) Mindemellett a madarakkal való vadászatnak közvetlen nyoma nem maradt, ilyenről sajnos nem emlékeznek meg az írott források a honfoglalás idejéből; az első

feljegyzett történet Álmos hercegről szól, aki a 12. század elején sólymával egy csókát fogatott meg. A solymászat azonban minden bizonnyal nagy népszerűségnek örvendett a honfoglalók körében is. Ezt bizonyítja nyelvünk gazdag szókincse ebben a tárgyban, s e szavak személy- és nemzetségnévi használata (Ákos, Kartal, Turul). Egy sor vadászmadár neve ugyanis a török nyelvekből került hozzánk (ölyv, sólyom, karvaly, torontál, bese, szongor, turul, kerecsen, keselyű, uhu stb.), éppen azoktól a törököktől, és akik híresek voltak lovassolymászatukról, és speciális szókinccsükkel még az egyébként rendkívül művelt perzsákat is lenyűgözték.

VADÁSZMADÁR
A RAKAMAZI
HAJFONATKORONGON

A solymászoknak mint megbecsült udvari embereknek az emlékét őrzik a róluk elnevezett falvak (Solymár, Solymos, Kerecsend, Ásványráró, Kartal, Karcsa). E vadászati forma jelentőségét mutatja, hogy III. és IV. Béla is lovassolymászt veretett egy-egy ezüstdénárjának hátlapjára. A lovassolymászat valószínűleg jelen volt a honfoglalók életében is, ami viszont a korban viszonylag új fejleménynek tűnik: a szászánida és a közép-ázsiai szogd ábrázolásokon még nincs nyoma. Van viszont 9. századi ábrázolás Moráviából, a 10. században Itáliából és Közép-Ázsiából is.

III. BÉLA KIRÁLY DÉNÁRJA

Az ember számára a sólyom fontos kapcsolódást jelentett – s jelent ma is – az éggel, tágabb értelemben a kozmoszsal, összeköti az eget a földdel. Természetesen minden állatot, így a madarakat, azon belül a ragadozó madarakat is lehet tanítani. Vadászatra mégis csak néhány fajt alkalmazunk. Ezek a fajok ugyanis természetüknél fogva olyan zsákmányt ejtenek el, amelyet az ember is szívesen fogyaszt. Ezért például a pockokra vadászó ragadozó madarakkal sohasem törődtek: egy ilyen madár nehezen látta volna el hússal a vadász családját. A solymászat lényege tehát abban áll, hogy ezek a pompás, bátor madarak képesek a testtömegüknél többször nagyobb zsákmány elejtésére is. Ezért becsülték és becsülik a mai napig őket. A solymászat révén azonban nem csupán különleges húsokhoz jutottak hozzá a vadászok, hanem komoly szerepük volt a seregek vagy az előkelők háznépének ellátásában is. Ezért a vezető réteg körében mindig találunk solymászokat.

A vadászmadarak kiképzése mindennapos munkát, megfelelő gondosságot, türelmet, pontosságot, sőt alázatot igényel. A vadászmadarak kiképzése során a solymászok külön kezelik a kézből nevelt, illetve a vadon fogott ragadozó madarakat. Maga a módszer, a képzés ugyanaz, de a madárral való bánásmód eltér. Apró lépésenként haladva, lassan tudatosítják benne a feladatát.

A solymászatot két ágra oszthatjuk attól függően, hogy milyen vadászmadarakat használnak a vadászok. A karvaly, a héja, a szirti sas alacsony röptűek, a sólymok (kerecsen-, vándor-, feldegg- és északi sólyom) pedig magas röptűek. Az alacsony röptűeket kézről indítják a kiszemelt, már felfedezett zsákmány után, a magas röptűeket viszont a vad szemrevétele előtt, a vélhető búvóhely közelében engedik

el, a madár pedig – ahogyan a korábbi felkészítés során megtanulta – magasan körözve kezdi keresni zsákmányát. Természetesen mindkét vadászati mód esetében nélkülözhetetlen a kutyák segítsége. A solymásznak speciális felszerelési tárgyakra is szüksége van. Ilyen a kezét védő solymászkesztyű, a madár fejére húzható sólyomsapka, illetve a tarisznya, amelyben a madár élelmén túl minden egyéb kellék – például a tollbábu, a béklyók, a lábcsengő – helyet kap.

KREKÁCS ZOLTÁN
LOVASSOLYMÁSZ.
FOTÓ: PUSZTAI SÁNDOR

„Az említett vadon hegyei között egyébként kristály található, és griffmadár fészkel benne, valamint – s ez köztudott – a Iegerfalc nevű madarak, melyeket magyarul kerecsetnek hívnak, költik benne kicsinyeiket.”

Kézai Simon: A magyarok cselekedetei, 1285

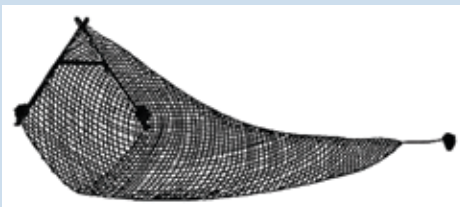
„Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Ott marad télire, és halászik. A téli tartózkodás ott alkalmasabb számukra.”

Ibn Ruszta perzsa földrajzi író, 10. század eleje

Halászat

A halászat az emberiség egyik legősibb élelemszerző módszere, a honfoglalók is egészen biztosan ismerték és gyakorolták. Talán meglepő, de a nomádoktól sem idegen a halászat és a halételek fogyasztása, már amennyiben erre adódik lehetőségük. Ibn Ruszta perzsa földrajzi író például az általa kifejezetten nomádként ábrázolt magyarok esetében fontosnak tartotta kiemelni, hogy a teleket folyók mellett töltik, és ott halásznak. A feljegyzés arra is utalhat, hogy elődeink ismerték a lékekkel való halfogási módokat. A halászat a Kárpát-medencében talált népek életében is fontos szerepet tölthetett be, hiszen a térség jelentős része vízjárta, mocsaras, halban gazdag terület volt.

Sajnos a régészeti leletek között halcsont alig akad, és a halászat eszközkészlete sem olyan anyagokból készült, amelyek máig fennmaradhattak volna. Egyetlen kivételt ismerünk, a hálónéhezékként használt lócsontokat, amelyek több helyen is előkerültek. A hálónéhezékek használata viszont egy speciális halászati formára, a kecézésre mutathat, amelynek során a halász a fenékre eresztett, lesúlyozott, hosszú, hegyes zsákra emlékeztető hálót csónakjából vontatja.

KECEHÁLÓ A 20. SZÁZADBAN

A halászat régi ismeretéről tanúsodik nyelvünk is. Maga a *hal* finnugor eredetű ősi szavunk (1138), ugyanilyenek a rekesztőhalászat eszközeit jelölő *rekesz*, *vejsze* és *fal* is. (Ez utóbbi eredetileg kifejezetten halászati műszó volt, mai jelentését később vette fel.) Török eredetű viszont a mára szinte teljesen kikopott *gyalom*, amely a tavi halászat nagy méretű, közepén zsákszerűen kiöblösödő kerítőhálóját jelentette. Török *gyertya*

szavunkat Kelet-Magyarországon szigony értelemben is használják, ami a szó eredeti, faszilánk értelmével függhet össze. E jelentés fennmaradása az egykori szigonyos halfogás emléke lehet. Meglepő módon halneveinknek csak csekély része ősi eredetű (például *tat*, *keszeg*), s néhány átvett török néven túlmenően (*tok*, *süllő*, *sőreg*) a szláv szavak a meghatározók (*csík*, *csuka*, *kárász*, *lazac*, *pisztráng*). Néhány közismert halnevünk, például a *ponty*, a *viza* vagy a *kecsege* ismeretlen eredetű, és természetesen nagyon sok közülük magyar képzés eredménye. A halászhoz vízi járművek használata is szükséges: *csónak* és *ladik* szavunk (1217, 1475) szláv, a *hajó* (1181) pedig ismeretlen eredetű. *Evezni* igénk viszont finnugor rokonsággal bír.

S. B.

LAKÓHELYEK, TELEPÜLÉSEK

A nemezház

Belső-Ázsia hatalmas füves pusztáit és kopár hegyvidékeit régóta lakják nagyállattartó nomádok, akik főleg török és mongol nyelveket beszélnek (kisszámú lótartó evenki vagy szolon/hamnigan kivételével, akik a tunguz nyelvi csoportba tartoznak). A nagyállattartó életmód szükségessé teszi, hogy a nagyszámú jószággal (ló, juh-kecske, marha-jak és teve) folyamatosan vándoroljanak a téli és nyári szállások (törökül *kislag* és *jajlag*), illetve a hozzájuk tartozó legelők között. A síkságon a nomádok észak–déli irányban vándoroltak több ezer kilométert is, míg a hegyi legelőváltásnál a völgyek és az alpesi legelők között folyt a nomadizálás. Ezért a belső-ázsiai nagyállattartó népek körében már valószínűleg az ázsiai hsziungnuk (hunok) korában (Kr. e. 3–Kr. u. 4. század) kialakult az a szállítható lakóépület-típus, amelyet nemezháznak neveznek.

A nemezház favázás, nemezzel borított építmény, amelyet sátornak nevezni tévedés. A sátor ugyanis mindig csúcsos, a nomád népek félgömb alakú nemezházaira sohasem használják ezt az elnevezést. A széles körben elterjedt orosz *jurta* szó is némileg félrevezető, mert a török *jurt* nem lakóépület, hanem lakóhelyet, szálláshelyet jelöl, azt a területet, ahol a nemezházakat felállítják. A nomád népek által használt elnevezéseket alapul véve talán a nemezház kifejezés lenne a legszerencsésebb a lakóépület megnevezésére (török *kidiz* vagy *kijiz eblög/öj/új*, mongol *eszegei/szegei/eszgei ger*). A türkmének a házat borító nemez színe szerint *gara* (fekete) és *ak* (fehér) *öj* elnevezéseket használnak, míg kirgiz neve *boz új* (szürke ház). Nogaj és baskir nyelvterületen az *ak* (fehér) *terme* elnevezés

NEMEZHÁZ 6. SZÁZADI
ÁBRÁZOLÁSA A SZOGD
AN-DZSIA SÍREMLÉKÉN

használatos, amelyben a *terme* a nemezház oldalrácsait jelenti. (Ennek belső-ázsiai török megfelelője a *kerege*, a mongol *kana*, a volgai ojrátok/kalmakok pedig szintén a *terme* szót használják.)

A nemezháznak két fajtája terjedt el Belső- és Közép-Ázsiában, valamint Kelet-Európa füves pusztáin: a török típusú (ezt nevezik oroszul *jurtának*) és a mongol típusú (oroszul *kibitka*). A két építmény között jelentős szerkezeti különbség figyelhető meg, bár mindkettő kerek, szétszedhető favázzal rendelkezik, és megfelelő méretre szabott nemezdarabok borítják őket. A nemez ősi találmány, már a sumérok is ismerték. *Nemez* szavunk iráni (talán szkíta) eredetű

MONGOL TÍPUSÚ
NEMEZHÁZ EGYENES
TETŐLÉCEKKEL.
KHOWD VIDÉKI
TUVÁK (MONGÓLIA).
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

TÖRÖK TÍPUSÚ KAZAK
NEMEZHÁZ ÍVESEN
HAJLÍTOTT VÉGŰ
TETŐLÉCEKKEL.
NYUGAT-KAZAKSZTÁN,
MANG-KISZTAU, 1997.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

(vö. perzsa *namad*, oszét *nymät*). A nemezborítás kézenfekvő volt a nomádok számára, hiszen életformájuk alapja a juh, így gyapjú nagy mennyiségben állt rendelkezésükre. Ezenfelül a nemez rendkívül jó hőszigetelő, télen a $-50\text{ }^{\circ}\text{C}$ -os hidegben is tartja a meleget, míg nyáron akár $+40\text{ }^{\circ}\text{C}$ -os hőségben is hűvös marad a lakóhely megfelelő szellőztetés esetén. Szállítása is könnyű: összehajtogatható, és a súlya viszonylag kicsi. A szétszedhető, könnyű faváz szintén jól szállítható, bár a kopár síkságokon és hegységeken a fa sokkal nehezebben szerelhető be. A belső-ázsiai népek évezredes nomadizálása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy lakóhelyükön rendkívül megfogyatkoztak az amúgy is ritka erdőségek, hisz a nemezházak favázához sok fára volt szükség. Egyes területeken kifejezetten azért ültetnek fűzfaligeteket (*tal*), hogy a nemezház farácsához legyen elegendő alapanyag.

Lássuk először a nemezház favázának főbb részeit. A „fal” bőrszíjakkal összekötözött, szétnyitható farácsokból (kazak-kirgiz *kerege*, nogaj *terme*) áll, amelyeket színes, fonott szalagokkal kötnek össze (*bav* vagy *kur*). A rácsokat a nemezház szárnyának (kazak *kanat*) is nevezik. Attól függően, hogy hány rácsból áll – s így milyen méretű –, beszélünk négy-, hat-, nyolc- vagy akár tízszárnyas nemezházról. A szárnyak közé egy küszöbös favázat (kazak *boszaga*, kirgiz *boszogo*, mongol *katabcsi*) is helyeznek, ahová az ajtó kerül. A rácsok felső végéhez kötik a hosszú tetőrudakat (kazak *uvik*, kirgiz *uuk*, mongol *unin*). A török és mongol típusú nemezház alapvető szerkezeti

TÖRÖK TÍPUSÚ
NEMEZHÁZ VÁZÁNAK
FELÁLLÍTÁSA. NYUGAT-
MONGÓLIAI KAZAKOK
AZ ALTAJBÓL, 1996.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

különbsége abban áll, hogy a nomád török népek (kazak, kirgiz, karakalpak, nogaj, baskir, türkmén) a tetőrudak alsó, rácshoz kötözött végét ívesen meghajlítják, így sokkal jobb lesz a rudak tartóereje, statikája. A rudak másik, hegyes végét egy kerek faabroncsos füstkarika (kirgiz *tündük*, kazak *sangirak*, mongol *togona*) külső oldalába fűrt lyukba illesztik. A füstkarika abroncsát keresztrudakkal is megerősítik (mongol *csagarag* vagy *karagacsi*).

A füstkarika egyúttal a nemezház szakrális része is, szimbolikus összeköttetés az éggel, a szellemvilággal. Ugyanakkor a házban lakó család jelképe is, itt lakik a családot óvó úgynevezett *kut-lélek*. Ezért a füstkarikával kapcsolatban sok tabu (kazak *irim* vagy *tijim*) létezik (nem szabad ráülni, gurítani, és mindig felülre kell helyezni szállításkor).

A füstkarikát a családfő emeli fel egy hosszú rúddal (kazak *ba-kan*), az asszonyok pedig a tetőrudakat illesztik be minden oldalról. A nemezház építése ugyanis alapvetően az asszonyok dolga. Egy nemezházat két-három óra alatt lehet felállítani és berendezni, és egy-két óra szükséges a lebontásához. A lebontott nemezházat és más berendezési tárgyakat a férfiak pakolják fel a tevékre. Egy tevé akár egy egész – körülbelül ezer kilogrammos – nemezházat is elcipel a hátán. Egyes helyeken azonban tevék vagy ökrök által húzott szekereket használnak a szállításhoz. A mongol típusú nemezházban a füstkarikát két tartóoszlop (*bagana*) tartja, mivel az egyenes rudak

KIRGIZ ASSZONYOK TÖRÖK TÍPUSÚ NEMEZHÁZ VÁZÁT ÁLLÍTJÁK FEL. ALA-TAU, KIRGIZISZTÁN, 1999.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

nem bírják el a tető súlyát. A faváz felállítását után az ajtókeretet (kazak *szikirlavik*, mongol *kagalgan*, kirgiz *kaalga*) szerelik be. Természetesen a nemezházat előre berendezik, hogy a bútorokat könnyebb legyen elhelyezni a belső térben. Ezután kerül sor a favázat borító nemezlapok felerősítésére. Minden favázdarabnak külön méretre szabott nemezborítása van:

Faváz részei

1. oldalfal: kazak *kerege*, mongol *kana*
2. tetőrudak: kazak *uvik*, mongol *unin*
3. füstkarika: kazak *sangirak*, mongol *togana*
4. ajtókeret: kazak *szikirlavik*, mongol *kagalgan*

Nemezborítás

kazak *tuvidik*, mongol *tugurga*
 kazak *üzik*, mongol *degeber*
 kazak *tündik*, mongol *örke*
 kazak *eszik*, mongol *egüden*

A füstkarika négyzet alakú nemezborítását egy hosszú kötéllel ki lehet nyitni és be lehet zárni, aszerint hogy fényt akarnak beengedni, vagy füstöt kiereszteni. Az ajtó nemezborítása feltekerhető és az ajtó favázának tetejéhez (kazak *mangdajsa*, mongol *totaga*) erősíthető. Az ajtót a török és mongol népek ugyancsak másként tájolják: a török népek ajtaja kelet felé, míg a mongoloké dél felé néz. Ennek alapján határozzák meg az égtájakat is: a kazakban a jobb és a bal a déli és az északi, míg a mongolban a keleti és a nyugati irányt jelöli.

A MONGOL TÍPUSÚ
 NEMEZHÁZAK TETŐ-
 KARIKÁJÁT OSZLOPOK
 TARTJÁK. BULGAN-VIDÉKI
 HALHA-MONGOLOK.
 FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A nemezház közepén, a füstnyílás alatt van a tűzhely (kazak *ot orni*, mongol *golomta*). Az ajtóval szemben, a tűzhely mögött található a nemezház tiszteleti helye (kazak *tör*, mongol *koimar*), ahová a család fő és megbecsült vendége ülhetnek. A tiszteleti helytől képest jobbra van a férfi-, balra pedig a női oldal. A női oldalon az ajtó felé helyezik az edényeket és más étkezéssel kapcsolatos tárgyakat (például a kancatejet vagy kumiszt köpülő eszközt). A férfioldalon ugyancsak az ajtó felé vannak a lószerszámok.

A NEMEZHÁZ
TISZTELETI HELYE.
TUVA NOMÁDOK,
OROSZORSZÁG, TUVAI
KÖZTÁRSASÁG, 1998.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

NŐI OLDAL. PAMIRI
KIRGIZEK. CSONG-ÁLAJ,
KIRGIZISZTÁN, 2002.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

FÉRFIOLDAL. NYUGAT-
KAZAKSZTÁNI NOMÁDOK.
MANG-KISZTAU, 1997.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A NEMEZBORÍTÁS FELRA-
KÁSA A VÁZRA. NYUGAT-
MONGÓLIAI KAZAKOK
AZ ALTAJBÓL, 1996.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A török népek általában nemezszőnyegekkel (kazak *szirmak* és *tekemet*, mongol *sirdeg* és *gudusz*) borítják a ház alját. A mongolok gyakran fapadlót (*sal*) is tesznek a nemezház alá. A török népek az oldalrácsokat legtöbbször a gyékényhez hasonló tippanfűből (kazak *sij*, kirgiz *csij*) font szőnyeggel borítják be kívülről, belülről pedig hímzett falvédőkkel (kazak *tusz-kijiz*). Sivatos, forró vidékeken az

oldalsó nemezborítást levéve a tippanfűborítással jobban szellőztethető a nemezház.

A nemezház ugyanakkor szakrális térként is funkcionál, és egyfajta világmodellként is felfogható. A felső vagy szellemi világgal való kapcsolatot a füstkarika jelképezi, amely, mint említettük, a házat óvó szellemet is rejt a török népeknél. A mongoloknál ezt a funkciót inkább a tűzhely (*golomta*) tölti be. A küszöb (kazak *tabaldirik*, mongol *boszoga*) szintén szakrális hely, nemcsak a külső és a belső teret választja el, de egyes pogány népek körében az alsó világ, az ártó démonok felé vezető utat is megmutatja. Ezért a legtöbb nomád nép körében szigorúan tilos a küszöbre lépni. A nemezház

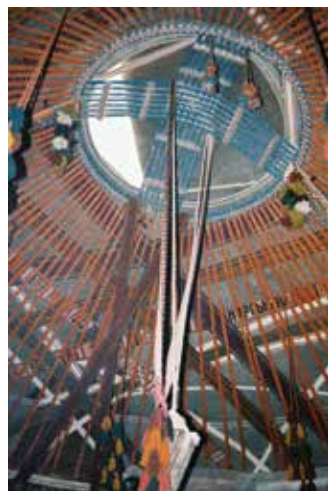

TIPPANFŰ BORÍTÁS
EGY KAZAK NEMEZHÁZ
OLDALÁN. NYUGAT-
MONGÓLIAI KAZAKOK
AZ ALTAJBÓL, 1996.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

szakrális jellegét mutatja az is, hogy a nomádok hagyományosan itt tartották szellemhívó szertartásaikat, amelyeket legtöbbször a szellemek által beavatott közvetítők (sámánok) végeztek (kazak *bakszi*, kirgiz *baksi*, mongol *böge* vagy *idugan*, dél-szibériai *kam*). A sámán az ajtón, a küszöbön keresztül hajtotta ki a házból az ártó szellemeket, és olyan szertartások is voltak, amelyek során egy kötél (kirgiz *tuu*) vagy létrán mászott fel a füstkarikához, azaz a szellemek világához.

Máskor ugyanitt ereszkedtek le a szellemek a sámán hívására a belső térbe. A pogány népek a szellemeknek oltárt vagy különféle lakóhelyeket (mongol *ongon*, tuva *eeren*) is készítettek a nemezház fő helyén, és a tűz szellemének is áldoztak különféle módokon. A kazakok és a kirgizek körében az iszlám elterjedése miatt hasonló jelenségek már nem figyelhetők meg, de a halott szellemét (arab *rúh* vagy *arváh*) jelképező tárgyat (*tul*) ide szokta kitenni a gyászoló asszony. A nomád népek házassági szokásai is szoros kapcsolatban állnak a nemezházzal. A „házasodik” (kazak *üjlen*-, mongol *gerle*-) kifejezés is azon alapszik, hogy a házasodó férfi egy új nemezházat (kazak *otav*) kap nemzetségétől. A berendezés számos elemét (kelengye, nyoszolya, ág, szőnyegek) azonban a férjhez menő menyecske hozza magával.

FÜSTKARIKA.
NYUGAT-KAZAKSZTÁN,
MANG-KISZTAU, 1997.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Korai muszlim és kínai szerzők a nemezházakról

A muszlim szerzők a nemezházakra nem a sátor, hanem a kupola (*kubba*) kifejezést használják, a magyarok esetében is. Ennek legkorábbi, részletes leírása a türkök kapcsán al-Jakúbi arab tudóstól származik, 891-ből: „Nincsenek házaik és erődjeik, csak török kupoláik vannak, amelyek bordázottak. Szegecseik ló- és marhabőrből készült szíjak, s nemezzel fedik be. A nemez készítésében a legügyesebb nép, ugyanis ruházatuk (is) ebből készül.”

KIRGIZ NEMEZHÁZ, BARSZKÓN VÖLGYE. FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

„Sátor a házam énnekem,
és ponyva itt a fal,
nyershús a napi ételem
és kancatej az ital.”

Liu Hszi-csun kínai hercegnő

„Kék nemezsátor
 Ezer birka finom gyapja
 kifeszítve száz íj[formájú fá]ra,
 váza, kerek széle erős fűzfa,
 színe friss késsel átítatva.
 Északon készítették barbár minta alapján,
 délre is eljutott a hadifoglyok vándorlásával.
 Nagy szélben is mozdulatlanul áll,
 ellenáll az esőnek, s ha nedves lesz, még keményebbé válik.
 Van teteje is, amely a közepén magasodik,
 nincsen sarka, mindenhol kerek.
 Ha az oldalán az ajtónyílás tárva-nyitva is,
 bent a levegő sűrű és meleg.
 A hágókon és hegyeken túlról származik,
 most az udvarban a portám előtt áll.
 Magányos árnyékot vet holdfényes éjszakán,
 a zord, hideg télben értéke megduplázódik.
 [...]
 A legjobb azután, amikor harmatos a föld,
 a legjobb akkor, ha minden csupa hó.
 [...]”

*Po Csü-ji kínai költő verse északon, feltehetőleg
 az ujguroknál készült nemezházról (9. század első fele)*

Források a magyarok lakhelyeiről

„Sátraik [kupoláik] vannak, a fűvel s a termékenységgel együtt vándorolnak.”

Ibn Ruszta perzsa földrajzi író, 910 körül

„Háború idején viszont a szükséges lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik türk sátoraik közelében...”

Bölcs Leó bizánci császár: Taktika, 904 körül

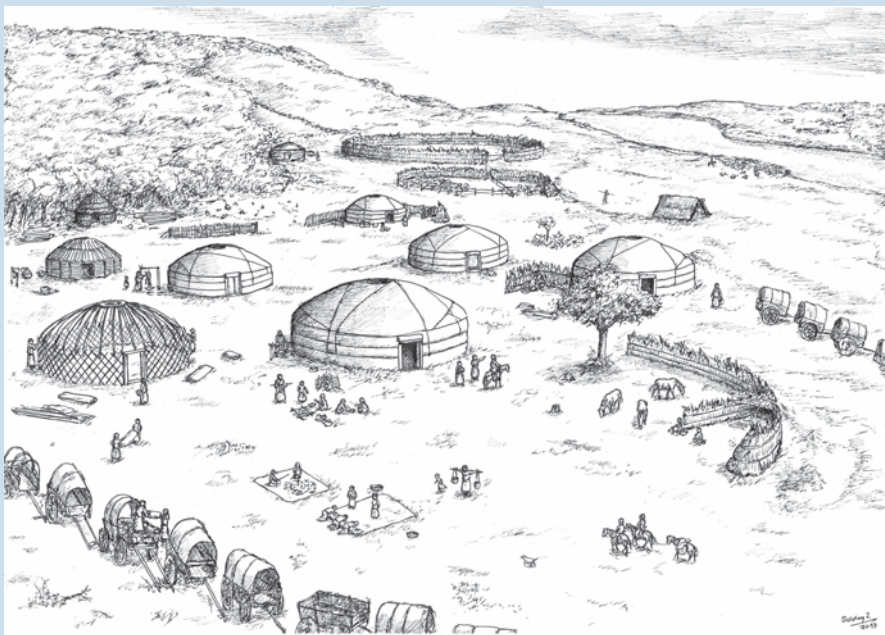
„Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken.”

Ibn Hajján andalúziai arab történetíró, 11. század közepe

Magyar nagycsaládi szállás, 9–10. század

Nem tudjuk, hogy a honfoglaló magyarok szállásai pontosan hogyan nézhettek ki, csak történeti forrásokból és kora Árpád-kori adatokból következtethetünk rájuk. A nomád szállások a vándorló, szállásváltó életmód követelményei szerint alakultak, de léteztek többé-kevésbé állandó falvak is. Ahogyan maga a szállásváltás sem céltalan kóborlás volt, hanem gondos terv szerint zajló vonulás, a szállás is sajátos rend szerint épült fel, amely a középkori nomádokról szóló írott forrásokban éppen úgy feljegyzésre került, mint a későbbi néprajzi gyűjtésekből. A jurták és maga a tábor tájolása egységes volt, ha lehetett, szélvédett helyen verték fel, vízhez közel, a jurták bejárata keletre nézett. A jurták rangsorát méretük és elhelyezkedésük jelezte, a legrangosabb állt középen. A jurták mellett fa- és nádkunyhók is a szállás részei voltak, akár csak a szélfogó és árnyékoló cserények, vagyis a vesszőből font vagy nádból korcolt, könnyen felépíthető kerítések, valamint a kisebb karámok is. A nomádok nagyon sok szekeret, taligát használtak, amelyeket a szállásaik köré két vonalban sorakoztattak fel (támadás esetén pedig ezekből formáltak szekérsáncot a sátrak köré).

B. Z.

A falu

A honfoglaló magyarság településeinek vizsgálata csak igen rövid múltra tekinthet vissza. Sokáig ugyanis 10. századi őseinket nomád-nak tekintették, akiknek gyakran változó szállásait régészeti módszerekkel nem lehet kimutatni. Az elmúlt néhány évtized kutatásai azonban egyértelműen bizonyították, hogy ez a vélekedés téves.

Bizonyossá vált az is, hogy a magyarság nem lakatlan területekre érkezett. A Kárpát-medence középső részein avar közösségeket talált, a peremterületeket szláv népek lakták. Míg a Dunántúl (az egykori római Pannonia provincia) frank fennhatóság alá tartozott, addig a mai Gyulafehérvár környékét bolgár csoportok tartották uralmuk alatt. Maguk a honfoglalók is több néptörödéket sodortak magukkal. Elég, ha csak az írásos forrásokban is említett kabarokra utalunk. Valószínű tehát, hogy a 10. századi Kárpát-medencében

BERZSENY FALU
(ÁRPÁD-KORI RÉGÉSZETI
PARK, KISROZVÁGY).
TERVEZTE WOLF MÁRIA,
RAJZOLTA SÁBJÁN TIBOR

többféle, különböző népek által lakott településtípus is létezhetett egymás mellett.

Településeik és temetőik együttes vizsgálata alapján általánosságban elmondható, hogy a honfoglaló magyarság a folyók állandóan vagy időlegesen vízjárta térségeiből kiemelkedő dombokon és a vízfolyásokat követő magas partokon telepedett meg. A természetes vizektől távolabb eső szárazulatokat azonban vagy betelepítetlenül hagyta, vagy csak nagyon gyéren szállta meg. Az erdős, hegyes vidékekre legfeljebb a nagyobb folyók völgyei mentén hatolt be, de erre inkább csak a 10–11. század fordulójától került sor. Mivel a 10. századi magyarság nem volt nagy létszámú, a Kárpát-medence letelepedésre alkalmas területeit nem tudta teljesen kitölteni. Így több, jó termőtalajjal rendelkező vidéken is csak szórványos megtelepedésükre utaló nyomokat lehet felfedezni. Ezeket a területeket népesítették be a 11. századtól Európa különböző régióiból nagy számban hazánkba érkező telepések.

VISEGRÁD-
VÁRKERT TELEPÜLÉS
REKONSTRUKCIÓS RAJZA.
SABJÁN TIBOR MUNKÁJA

A 10. századi Kárpát-medencében nem álltak városok. A települések falusias jellegűek voltak, amelyekből hiányoztak a kőből épült templomok, paloták, nagyobb épületek, díszes síremlékek. Írásos adataink e falvakban élők létszámáról azonban csak a 11. századból maradtak fenn. Ekkor kis, közepes és nagy méretű településekről számolnak be forrásaink. Régészeti adataink viszont azt mutatják, hogy a 10. században túlnyomó többségben voltak a kis létszámú települések, amelyekben legfeljebb négy-öt család élhetett. Ezek közül is több csak ideiglenes jellegű, rövid ideig használt szállás lehetett. Bizonyos térségekben azonban megfigyelhető, hogy a megtelepedő népesség több évszázadon keresztül helyben maradt, és a mai foglaimainak is megfelelő falut hozott létre. A települések nagyságát alapvetően meghatározták a természeti tényezők: a Kárpát-medence számos, vízben, mocsarakban gazdag területén többnyire csak kis

A TISZAALPÁRI
ÁRPÁD-KORI RÉGÉSZETI
SKANZEN RÉSZLETE.
FOTÓ: SÁBJÁN TIBOR

települések kialakítására nyílt lehetőség. Borsod falu a maga 17–20 házával, 100–200 fős lakosságával minden bizonnyal a korszak nagyobb falvai közé tartozott. Az is bizonyos, hogy ebben az időszakban nagy volt a belső mozgás, gyakoriak voltak a költözések, az államalapítás korában pedig tervezett áttelepítésekkel is számolhatunk. Nem csoda hát, ha a napvilágot látott települések egy része ideiglenes jellegű, és a hozzájuk tartozó temetők kis sírszámúak voltak.

A 10. században az állandó falvak jó része nagy kiterjedésű, de ritkásan lakott, szórt jellegű volt. A házak magányosan, egymástól távol álltak. Emellett azonban ismerünk olyan falut is, amelyben a házak szorosan egymás mellett helyezkedtek el, egy „utca” két oldalán. Valószínűsíthető továbbá egy harmadik településszerkezet is, amelyben a házak félkör alakban, laza szerkezetben álltak egymás mellett. Ez utóbbi őrzí leginkább az ősi, nomád településformát.

Keveset tudunk a házakhoz szükségszerűen hozzátartozó gazdasági épületekről. Idesorolhatók a házak közelében mindenhol megtalálható gödrök, amelyek az egykori élelemtároló vermek maradványai. Hiányoznak azonban ezekről a településekről az Árpád-kori falvak oly jellegzetes objektumai, az árkok. Az árkoknak több funkciója is lehetett, a vízelvezetés mellett területelhatárolásra is szolgáltak. Erre azonban, úgy tűnik, a 10. században még nem volt szükség. Valószínű, hogy a falvakban tartott állatok számára egyszerű enyhelyek is épültek. Ezenfelül számolnunk kell még különféle műhelyekkel is, például fazekasokéval vagy kovácsokéval.

Mínthogy a 10. századi Kárpát-medence gyéren lakott volt, bizonyosak lehetünk benne, hogy a falvakhoz nagy kiterjedésű határ tartozott. Ezért volt lehetséges, hogy ha egy szántóföld, amelyet a korabeli gazdálkodási mód mellett nem trágyáztak, kimerült, a falu a saját határán belül újabb területet vont művelés alá. Feltehető az is, hogy az ideiglenes jellegű települések egy része éppen így keletkezett: egy-egy falu népe mindig az újabb és újabb művelt területek mellé költöztette a házat is, elhagyva korábbi lakóterületét. Erre még a 11. századból is vannak írásos adataink. A 10. századi falvak külső megjelenése változatos lehetett, a házak is különbözőek voltak bennük. A falvakhoz szervesen hozzátartozott temetőjük is, amelyet a lakott helytől mindig kissé távolabb alakítottak ki.

Borsod falu

LÉGI FELVÉTEL AZ EDELÉNY-BORSODI FÖLDVÁRRÓL

A ma Edelényhez tartozó Borsodon az ispáni vár feltárása során a várdombon egy települést is találtak a régészek. Ennek házaiban azonban nem kapcsolhatók az ispáni várhoz, mivel azt megelőzően épültek. A település leégett, valamennyi háza egyszerre pusztult el a falut sújtó tűzvészben. Az összedőlt házak omladékai alatt megőrződött teljes felszerelésük, a főzőedényektől a mezőgazdasági eszközökön át az egyszerű ékszerekig minden. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a település a magyar honfoglalás korában épült. Ez a falu Magyarország legnagyobb kiterjedésű, biztosan 10. századi települése, amelyet teljes egészében ismerünk. Összesen tizenhét házat sikerült kibontani, amelyek a domb északi oldalán két sorban – mintegy az utca két oldalán – helyezkedtek el. A házak kivétel nélkül az egykori földfelszínen álltak. A legtöbb alapozása agyagba rakott kőből épült, falaik fából készültek. Az egyik legjobb állapotban megmaradt ház azonban négy sarkán fatuskókra állított boronaház volt: a fatuskók és a legelső gerendák megégett maradványait sikerült feltárni.

A házaknak jó minőségű tapasztott padlójuk volt, amely a tűzvészben átégett. Kis méretű, U alakú kemencéiket szabálytalan formájú, nagyobb kövekből, kötőanyag nélkül építették meg, s a legtöbb házban a délkeleti sarokban álltak. Két esetben azt is meg lehetett figyelni, hogy a kemence szájához egyszerű szikrafogó csatlakozott, mely a füst elvezetésére, illetve a faház tűz elleni védelmére szolgált. A házak egy helyiségből álltak, és nagyjából 16 m² alapterületűek voltak. Hogy az ajtajuk merről nyílhatott, egyértelmű nyomok hiányában sajnos nem tudjuk.

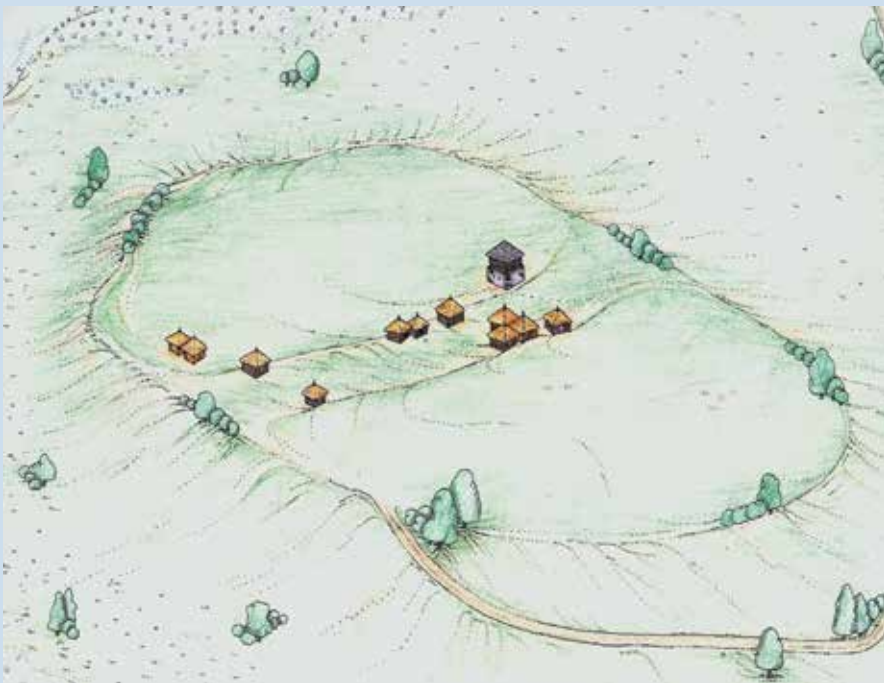
Két ház esetében bizonyosságot nyert, hogy padlásuk is volt: a fent elterített, tiszta, kicsélt termény ugyanis a ház leégésekor a ház omladékaiba zuhant. Az egyik házban megközelítőleg fél mázsa terményt, két ekevasat, rövid kaszát, baltát, kolompot is találtunk a padlás omladékai között. Eddigi ismereteink szerint a korszak házai padlás nélkül épültek. Padlás jelentőségű *hiú* szavunk azonban ugor vagy finnugor kori ősi örökségünk, így ismerete a honfoglalás körüli időszakban is valószínű. A borsodi házakat megelőzően padlásra utaló nyomokat máshol nem tudtak megfigyelni.

KŐALAPÚ, NAGY MÉRETŰ ÉPÜLET BORSODON. FOTÓ: WOLF MÁRIA

Az egyszerűbb házak mellett rábukkantunk egy agyagba rakott kövekkel megalapozott nagyobb lakóhelyre is. A kőalapú épület 5×5 m-es volt, 80 cm vastag alapfalai arra engednek következtetni, hogy vagy nem lehetett túlságosan magas, vagy fentebbi szintjei ugyancsak fából készültek. Nagyon valószínű, hogy ez az épület a falu vezetőjének, egy 10. századi előkelőnek az otthona lehetett. A többi, ugyancsak földfelszínen álló, kőből és fából épült házban azonban közrendűek, a település vezetőjének emberei laktak. A borsodi falu eltér attól a képtől, amely korábban kialakult 10–13. századi településeinkről. Házai azt bizonyítják, hogy a földbe ástott házak mellett mindenkor léteztek földfelszíni épületek is, amelyek szervesen hozzátartoztak a korszak falvainak képéhez.

W. M.

A 10. SZÁZADI BORSOD FALU REKONSTRUKCIÓJA. SABJÁN TIBOR MUNKÁJA

Házak

A 10–13. századi falvak képe Méri István alapvető kutatásai révén, az 1950-es, 1960-as években kezdett kibontakozni. Méri a korabeli ásatások eredményei alapján úgy vélte, hogy az egyhelyiséges, földbe mélyített, kemencés lakóházak jellemzők erre a korszakra. Maga is hangsúlyozta azonban, hogy az általa megrajzolt képen a további ásatások feltehetően változtatnak majd. Nyelvészeti és történeti adataink ugyanis egyértelműen igazolták, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarság jártas volt a famunkában, és a korszak falvaiban álltak földfelszíni, elsősorban fából épült házak is. Mivel azonban a faházakról szóló írásos híradások a 13. században szaporodtak meg, korábban úgy vélték, hogy a földfelszínen álló faházak csak ekkor, az Árpád-kor második felében jelentek meg falvainkban. A közelmúltban viszont több helyen is tártak fel a 10–11. századból származó faházmaradványokat. Ezek révén nyilvánvalóvá vált, hogy a faházak a legkorábbi időszaktól kezdve szerves részét képezték falvainknak.

Ennek ellenére legjobban a földbe mélyedő házakat ismerjük, ezeknek van ugyanis a legkönnyebben megfigyelhető régészeti nyomuk. Attól függően, hogy a ház gödre milyen mély, több fajtáját tudjuk elkülöníteni. A veremház falait a földbe ásott gödör alkotja, nincsenek felmenő falai. Az is ritkaság, hogy a földfalakat valamivel – fával, növényi anyagokkal – kibélelték. E házak tetőzete a földre támaszkodott. Ezzel szemben a gödörház csak részben mélyedt a földbe, felmenő falai is voltak, tetőzete nem érintette a talajt. A felmenő falak leggyakrabban agyaggal betapasztott vesszőfonatból készültek.

A házak általában szögletesek, négyzet vagy téglalap alakúak voltak, de napvilágot látott már ovális és kerek alaprajzú épület is. Valamennyi egy helyiségből állt, méretük rendszerint kicsi, 10–12 m², s a legnagyobbak alapterülete sem haladta meg a 20–25 m²-t. A házak belső osztására utaló nyomok a 10. századból nem ismertek.

Bejáratuk vagy az egyik oldalfalnál, vagy a házak végében, az oromfalon nyílt. Rendszerint lejtős volt, lépcsőket csak ritkán lehet megfigyelni. Az ajtókra gyakorta erőteljes oszlophely, az ajtófélfá

nyoma utal. A bejárat és az ajtó védelmére többnyire fedett gádort alakítottak ki.

A tetőzet gerincét, a szelemengerendát két, felső végén elágazó oszlop, ágasfa tartotta. Ezek nyomát rendszerint a házak rövidebb oldalfalának a közepén lehet megtalálni. A szelemengerendára támaszkodott a tetőzet faszerkezete, amelyet náddal, sással fedhettek be. Valószínű, hogy a veremházak egy részének tetején földborítás is volt, amely jó szigetelést biztosított.

A veremházak füstelvezetésére és megvilágítására az ajtó, esetleg az oromfalakon kialakított kisebb nyílás szolgálhatott. Ez utóbbiak mérete akkora lehetett, hogy szükség esetén, zord időjárási viszonyok között ronggyal vagy szalmacsomóval be lehessen tömni őket. Elképzelhető, hogy a gödörházak falain is voltak hasonló méretű és hasonló módon zárható ablakok.

A házak padlója többnyire nem volt kaptasztva, legfeljebb ledöngölve. Sokszor megfigyelhető viszont a bejárat közelében, illetve a padlón a lakók által behordott és letaposott sár.

A bejáratnál szemben vagy mellett kapott helyet a kemence. Valószínű, hogy azért építették ide őket, mert a kemence környéke volt a házbeli munkavégzés helye, amelyhez viszont világosságra volt szükség.

Jelenlegi tudásunk szerint a korszak földfelszíni faházainak három típusát tudjuk elkülöníteni. Közülük a legbiztosabban megfigyelhető nyoma a cölöpvázaz épületeknek van. Kétféle építési gyakorlat látszik kirajzolódni: az egyikben a cölöpszerkezetet

VEREMHÁZ TETŐZETE. BERZSENY FALU, KISROSVÁGY.
FOTÓ: WOLF MÁRIA

VEREMHÁZ ÉPÍTÉS KÖZBEN. BERZSENY FALU, KISROSVÁGY.
FOTÓ: WOLF MÁRIA

VEREMHÁZ REKONSTRUKCIÓJA.
BERZSENY FALU, KISROSVÁGY. FOTÓ: WOLF MÁRIA

CÖLÖPSZERKEZETES, SÖVÉNYFALÚ HÁZ ÉPÍTÉS KÖZBEN.
BERZSENY FALU, KISROZVÁGY. FOTÓ: WOLF MÁRIA

CÖLÖPSZERKEZETES HÁZ REKONSTRUKCIÓJA.
BERZSENY FALU, KISROZVÁGY. FOTÓ: WOLF MÁRIA

TALPAS-VÁZAS, ZSILIPLELT FALÚ HÁZ MEGÉPÍTETT
REKONSTRUKCIÓJA. BERZSENY FALU, KISROZVÁGY.
FOTÓ: WOLF MÁRIA

alapozási árokba helyezték, a másikkban e nélkül állították össze a ház vázát. A cölöp-váz kitöltő falazata leginkább agyaggal betapasztott sövényfonat volt. A vesszőlenyomatos égett vagy kiszáradt agyagdarab, a patics gyakori lelete az ásátásoknak. Több esetben azonban éppen a patics hiánya vezette arra a gondolatra a kutatókat, hogy a faváz kitöltő falazata deszka lehetett.

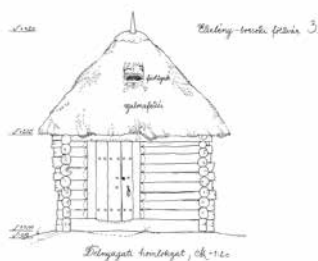
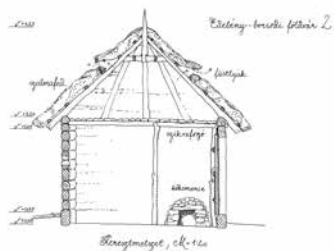
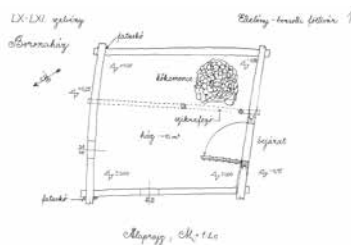
A cölöpszerkezetes épületeken kívül Európában kétféle falépítési technika ismert. Az egyik a tűlevelű-övezetben általános, a többé-kevésbé megfaragott szálfákból, gerendákból készült boronafal. A másik, a gerendaváz, pallókkal kitöltött fal a lombos fák övezetére jellemző. Ez utóbbi esetben kevésbé fontos az épületfa hosszúsága, egyenessége. A kutatók általános véleménye az, hogy a gerendaváz építkezés régebbi a boronafalnál, és már az őstörténeti időkben feltűnt Európa közepén, s innen terjedt azután tovább észak, nyugat és kelet felé.

Ez utóbbi szerkezetnél a ház alapját a tuskókra, kövekre fektetett talpfa alkotja. A talpgerendákba a négy sarkon egy-egy oszlopot állítottak, amelyeket hosszában kivéstek. Ebbe csúsztatták bele a ház oldalfalait alkotó deszkákat. A ház elkészítése komoly ácsismereteket kívánt. Éppen ezért a néprajzkutatók egy része úgy vélte, hogy ezt a szerkezetet csak a késő középkorban kezdték el széles körben alkalmazni. Konkrét régészeti leleteink azonban azt bizonyítják, hogy ilyen házak már a 10. században is épültek. Faházak elköltöztetéséről számos Árpád-kori írásos forrásunk megemlékezik. Ezek minden

bizonynal ilyen talpas-vázás otthonok lehetnek, mivel ez az a szerkezet, amely legkönnyebben szétszedhető és elszállítható.

Bár boronaházakat az újkorban valóban elsősorban a túlelvű fák övezetében építettek, a régészeti ásatásokon feltárt, több esetben épségben megmaradt famaradványok kétségtávol bizonyítják e háztípus általános használatát korszakunkban. Ezt az országszerte bőségesen rendelkezésre álló faanyag lehetővé is tette. Felépítésük pedig nem kívánt különösebb technikai tudást. A legelső boronák alatt gyakran kerülnek elő kövek, amelyek a fa vizesedésének megakadályozását szolgálták. A néprajzi analógiák alapján valószínűsíthető, hogy a boronafalon mutatkozó réseket mohával, gyékénnyel tömheték ki, és be is tapaszthatták. Ugyancsak néprajzi példák nyomán elképzelhető, hogy a falakon borona szélességű, tolódeszkával elzárható ablakokat alakítottak ki, amelyek inkább füstnyílások, mint igazi ablakok lehettek.

A földfelszíni házak szintén kis méretűek voltak, és egy helyiségből álltak. Tetőzetük szelemengerenda nélkül épült. A fordított V alakban összekapcsolt szarufák a falakra támaszkodtak. Több esetben sikerült megfigyelni, hogy ezeknek a házaknak padlása is volt. Padlójukat legtöbbször gondosan letapasztották, de legalábbis ledöngölték. Bejáratuk helyét ritkán lehet megfigyelni. Általánosnak tekinthető azonban a korszakban, hogy a házakat a főbb égtájakhoz igazodva építették fel. A bejárat kialakításánál pedig figyelembe vették az uralkodó szélirányt.

BORONAHÁZ RAJZI REKONSTRUKCIÓJA.
SABJÁN TIBOR MUNKÁJA

BORONAHÁZ FELÉPÍTETT REKONSTRUKCIÓJA.
TERVEZTE: SABJÁN TIBOR ÉS WOLF MÁRIA

A faházak kemencéi szintén az ajtó közelében, de nem szorosan a falak mentén álltak. Szájukhoz gyakran kapcsolódott tapasztott vesszőfonatból készített szikrafogó, mely a faházak tűz elleni védelmét szolgálta. A szikrafogó megakadályozta, hogy a gyúlékony tetőzet tüzet foghasson. A tűzhely meleg lángja, füstje a szikrafogónak ütközve lehullt, és így oszlott szét.

A földbe mélyített veremházak és a földfelszínen álló, különböző típusú faházak Európa-szerte általánosan elterjedtek voltak ebben az időszakban. A történeti adatok azonban azt bizonyítják, hogy Magyarországon a 10–13. századi falvak képéhez szervesen hozzátartozott a sátor is. Ennek alakjáról és anyagáról azonban nincsenek információink. Az egyszerű fekete szövettől a nemezen át a legfinomabb brokátig, selyemig, számos anyagból készülhettek. A sátrak fokozatosan tűntek el falvainkból, amelynek egyik legfontosabb oka a Kárpát-medence – a magyarság keleti szállásainál jóval csapadékosabb – időjárása lehetett.

A korszak előkelőinek lakhelyei, ahogyan azt a borsodi ásatás is igazolta, a köznép földfelszíni, fa- vagy kőalapú faházaihoz, sátraihoz hasonlítottak, de nagyobbak voltak azoknál. Ezekben az otthonokban minden bizonnyal használtak szőnyeget, amelyeknek anyaga szintén változatos lehetett, nemez, esetleg bizánci vagy mohamedán műhelyekből kikerült drága darab. Elképzelhető, hogy néhány kis méretű faragott bútor, és a ruházat, élelem vagy a család értékeinek tárolására való láda is helyet kapott bennük.

A köznép régészeti ásatásokon feltárt házaiból azonban ritkán látnak napvilágot a berendezésre utaló leletek. A kis méretű házakban eleve kevés hely jutott ezek számára. Belső berendezés nyoma lehet a földbe ástott házakban gyakorta megtalálható, kis méretű gödör. Ezekről korábban úgy vélték a kutatók, hogy „ülögödörök” voltak, amelyek a széket és az asztalt is helyettesítették. Partján ülve, lábukat a gödörbe lógatva végezhatték ugyanis a különféle házimunkákat. Újabban azonban egyre több lelőhelyen megfigyelték, hogy ezeket a gödörket lefedték, vagyis tárolásra szolgáltak. Inkább „szekrények”, mint „székek” voltak. Szintén tárolásra szolgálhatott a faházakban megfigyelt padlás és a kemencék közelében álló polc, amelyen a háztartási eszközök, edények kaptak helyet. Több lelőhelyen

is kerültek elő kis méretű kulcsok, amelyek ládákat zárhattak. Így valószínűsíthető, hogy a köznép házaiban is állhattak egyszerű faladák. A ruhaneműeket, a textil-, illetve bőrholmikat tarthatták a ház falába vert kampókon is. Előfordul, hogy egy-egy házból lókoponya is előkerül, ezeket esetleg ülőalkalmatossággént használták.

Ezeken kívül több helyen találtak a kemencék mellett vagy a veremházak tetőzete alatt padkát, amely hálóhelyként, de raktórként is funkcionálhatott. Padkát, esetleg ágyat tarthattak azok a karók is, amelyeknek nyomát ritkán ugyan, de meg lehet figyelni a házak padlójában. Ágyként különböző állatbőröket vagy szénát, szalmát használhattak.

A házak berendezésének nagy részéről, a textil-, bőr- vagy fatárgyakról azonban nem alkothatunk képet, mivel ezek a mi éghajlati viszonyaink között többnyire nyom nélkül elpusztulnak a földben. A megmaradt cserépedények, vas mezőgazdasági és használati eszközök, illetve fém ruhadíszek és csonttárgyak azt mutatják, hogy a 10. századi magyarság anyagi kultúrája magas színvonalon állt, a háztartások pedig jól felszereltek voltak.

Kemencék

A Kárpát-medence éghajlati viszonyai között az év felében szükség van a lakóházak temperálására. Ez történhetett nyílt vagy zárt tűzelőkkel. A korábbi kutatás úgy vélte, hogy a 10–13. századi házakban csak zárt tűzelőket, kemencéket építettek. Ma azonban már többféle tűzelőberendezés-típust is el tudunk különíteni. Közös jellemzőjük, hogy a padló szintjén kaptak helyet.

Több lelőhelyen is megfigyelték, hogy a ház padlóján, a fal mentén vagy a lakótér közepén gyújtottak tüzet. Ritkábban tapasztalható, hogy a tűz egy gödörben, esetleg egy kőkoszorúban égett. Nyílt tűzhelynek

KŐKEMENCE REKONSTRUKCIÓJA.
BERZSENY FALU, KISROZVÁGY. FOTÓ: WOLF MÁRIA

AGYAGKEMENCE HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-GORZSA
X. HOMOKBÁNYA LELŐHELYRŐL.
FOTÓ: WOLF MÁRIA

tekinthetjük azt is, amikor a kemencéből kihúzták a parazsat, és – régészeti adataink és az írásos források egybehangzó tanúsága szerint – ezen főztek.

A zárt tüzelőknek két alapvető csoportját különböztethetjük meg, az agyagból és a kőből épült kemencéket. A 10–11. században elsősorban kőkemencéket használtak, amelyeket részben agyagba rakott kövekből, részben kötőanyag nélkül építettek föl. Rendszerint kis méretűek és U alakúak voltak, aljukat többnyire nem tapasztották ki. A régebbi kutatás a kőkemencéket csak a 10–11. századra tartotta jellemzőnek, és a szlávsághoz kötötte, újabb adataink szerint azonban az egész Árpád-korban épültek, és használóik között a magyarságot éppúgy megtalálhatjuk, mint a korabeli Magyarorszag más népeit.

Az agyagkemencéknek is többféle változata ismert. Sütőfelületük kör vagy patkó alakú, rendszerint gondosan tapasztott, jól átégett. A jobb hőtartás érdekében gyakran cseréptöredéket, kavicsréteget vagy állatcsontot terítettek alá. A kemence többnyire cipő formájú, a szájnyílás körül félgömb alakú, hátrébb laposabb. Az agyagkemencék szájához is gyakran építettek be nagyobb köveket.

A korábbi elképzelések szerint ezekhez a kemencékhez nem tartozott kémény, a füst az ajtón, illetve a tetőzet résein át távozott. Az újabb ásatásokon azonban egyre gyakrabban kerülnek elő a kőkemencékhez kapcsolódó szikrafogók, illetve az agyagkemencék füstelvezető nyílásai.

W. M.

A közép- és kelet-európai várépítés kezdetei

A korai magyar állam legmonumentálisabb építészeti emlékei közé tartoznak az egykori ispánsági várak sáncai. A köznyelvben sok esetben földvárként emlegetett hatalmas építmények valójában nem csupán földből készültek. A földvár név csak a már elpusztult

egykori erősségek látható nyomait írja le. A szakmai munkákban már hosszabb ideje tudatosan kerülük ezt a fogalmat, ugyanis eredetileg ezek a várak igen összetett szerkezettel és szerepkörrel rendelkező uralkodói központok voltak.

Amiket jelenleg látunk és „földvárnak” nevezünk, azok csak a néhai vármegyeszékhelyek elpusztult erősítései, sáncai. A várak belső épületeinek napjainkig szinte semmi látható nyoma nem maradt. Az első pillantásra viszonylag egyszerűnek tűnő sáncok – megkutatásuk révén – nagyon komoly műszaki és mérnöki ismeretekről árulkodnak. Szerkezetileg többfélék lehettek, de az alapvető elgondolás mindig is azonos maradt: a gerendavázat földdel töltötték ki abból a célból, hogy jól védhető, függőleges falai legyenek. A többféle megoldás közül a Kárpát-medencében háromfélével találkozunk.

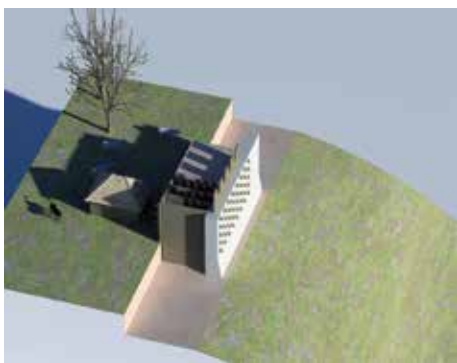
A legegyszerűbb típusnál a kivágott fák törzseit legállyazva szorosán egymás mellé rakták, a sánc irányára merőlegesen, rostokat képezve. A fatörzsekre keményre döngölt föld került, majd a következő sor fa, és így tovább, amíg el nem érték a megfelelő magasságot.

.....
A SZABOLCSI FÖLDVÁR
LÉGI FÉNYKÉPE.
FOTÓ: CIVERTAN STÚDIÓ

A záró sor mindenképpen fából kellett hogy legyen. Egy ilyen sáncot a külső oldalán szárazon rakott, vagyis kötőanyag használata nélküli kőfallal is megtámaszthattak. Ahhoz, hogy a kőfal és a föld-fa sáncbelső egységes erősítésként működjön, bizonyos szakaszokon a belső töltés egy-egy gerendáját „kilógatták”, oly módon, hogy az épülő falba beépíthessék. Ilyen bekötések rétegenként, általában egymás felett készültek. A faváz szerkezete alapján ezt a típust nevezik rostos sáncnak.

SÁNCTÍPUSOK MAGYARORSZÁGON. RAJZ: SZÓKE BALÁZS

ROSTOS SÁNC, GYÖNGYÖSPATA

RÁCSOS SÁNC, ABAÚJJVÁR

KAZETTÁS SÁNC, SOPRON

KAZETTÁS, KESKENY TALPÚ SÁNC, HONT

A második típusnál a külső kőfal alkalmazása már csak nagyon ritkán fordult elő, leginkább azért, mert nem volt rá szükség. Olyan önördő favázat építettek, amelynél a gerendákat egymásra rácszerűen keresztbe rakva magasabb, hézagos oldalú „kamrákat” kaptak. A gerendák csak a kazetták sarkain érintkeztek, az oldalaknál nem. A sánc több sor ilyen, egymással kötésben lévő kazettából állt. A favázat döngölt föld töltötte ki, külső síkját minden bizonnyal tapasztották, míg a belseje lépcsőzetes kialakítású lehetett. A faváz gerendáinak rácsos kapcsolódása adja a sánctípus elnevezését.

Az államalapítás kori váraknál leggyakrabban a harmadik típus fordul elő. Az előzőhöz nagyon hasonló megoldásnál az ácsmunka annnyival volt „fejlettebb”, hogy a sánc „kazettái” már teljesen zárt falúak voltak. Ezek feltöltése már egyesével történt, mert nem voltak olyan rések, amelyeken keresztül a föld szomszéd részekbe átfolyhatott volna. Ez a szerkezeti megoldás leginkább a boronaházakra emlékeztet. Sőt, a hasonlóság abban is megnyilvánul, hogy az ilyen sáncok legbelső kazettasorát nem töltötték fel, hanem különböző funkcióiknak megfelelően a sánccal egybeépült helyiségekként hasznosították. A zárt boronafalas falak adják e típus elnevezését: kazettás vagy rekeszes.

A sáncok készítésénél általában csak egyféle szerkezetet alkalmaztak, azt pedig annyi sorban építették fel egymás mögé, amennyi a sánc megfelelő szélességéhez szükséges volt. Ezzel az ispánsági várak erősítései gyakran elérték a 15–20 m-es vastagságot is. Mindközben nagyon ritkán fordult elő a különböző típusok ötvözése. Ha mégis találkozunk ilyennel, ott általában időben eltérő építkezési szakaszokkal kell számolni. A kombináció lehetett vízszintes: egymás mögé épültek eltérő szerkezetű gerendavázsorok; vagy függőleges: egy korábbi, elpusztult sáncre új, eltérő típusú erősítést építettek.

A várak sáncainak több olyan eleme is volt, amelyekre csak következtetni lehet, de régészeti nyomaik nincsenek. Ezek leginkább az erősítések tetejéhez tartoztak. Szinte biztos, hogy a sáncok tetején volt mellvéd, talán pártázat is, esetleg lőrészek. Előtte valamiféle őrátnak kellett futni. Egyes, főleg stratégiailag jelentősebb pontokon kisebb, fából épült őrtornyok is állhattak. Ugyanígy nem tudunk túl

sokat a kapuépítményekről. Csehországban több helyen is tártak fel kapualapokat: Stará Kouřimben, Libušínban és Vlastislavban. A legkorábbi 9. századi helyszínen a kettős kapu egy egyszerű, viszonylag kis méretű gerendavázis sáncon nyílt. A sáncot a vár belseje felé megnyújtották, meghosszabbítva ezzel a kapun való átjutás idejét, vagyis növelve annak védhetőségét. Hasonlóképpen jártak el 900 körül Libušínban és a 10. század folyamán Vlastislavban is, azzal a különbséggel, hogy ott külső kőfallal megerősített, rostos szerkezetű sánchoz tartoztak a kapuk. Az egyik libušíni kaput szintén kettéosztották. A megosztás minden bizonnyal a felépítmények megtartását is elősegítette. A legjobban rekonstruálható kaput Vlastislavban figyelték meg. Ott a sánc két találkozó ágát befelé „hajlították”, s viszonylag hosszan egymással párhuzamosan vezették, nagyjából 3 m széles folyosót hagyva. A külső részen, a kőfalak végénél feltárt jelentősebb oszlophelyek egy fából épült kaputorony létrejöttére engednek következtetni. Ezeken kívül jól ismerjük a 11. századi kijevi Aranykapu szerkezetét is. Reprezentatív jellege ellenére leginkább ez tűnik Magyarországon is elképzelhető megoldásnak. Egyrészt tudjuk, hogy a 11. századi magyarországi uralkodók közül I. András hosszabb időt töltött Kijevben, másrészt a kijevi sánc a legtöbb magyarországi ispánsági várhoz hasonlóan kazettás szerkezetű volt. A kijevi kapu kisebb méretű fáváltozata elképzelhető például Szabolcs várában, Dobokában vagy akár Kolozsmonostoron.

A kutatás legnagyobb kérdése jelenleg a sánccvárok keletkezése. A legpontosabb módszer erre a dendrokronológia lenne, amelyhez azonban jó megtartású famaradványok kellenek. Sajnos jelenleg csak a kelet-európai államok, illetve Lengyelország és Csehország rendelkeznek ilyenekkel. A Kárpát-medencében az éghajlati viszonyok miatt a sánccok fái a legtöbb esetben elkorhadnak. Ettől függetlenül a szomszédos területek hasonló sáncai alapján bizonyos időrendi és földrajzi szabályszerűségek megfigyelhetők.

A Magyarországon is megjelenő három sánctípus közül legkorábban a rostos bukkan fel, elsősorban a Morva Fejedelemség 8–9. századi központjaiban. Később, a 10–11. század folyamán ez a gyakorlat a korai cseh és lengyel uralkodói központokban folytatódott (a már említett Vlastislav és Libušín mellett Bilina, Kouřim-sv. Jiří, Levý

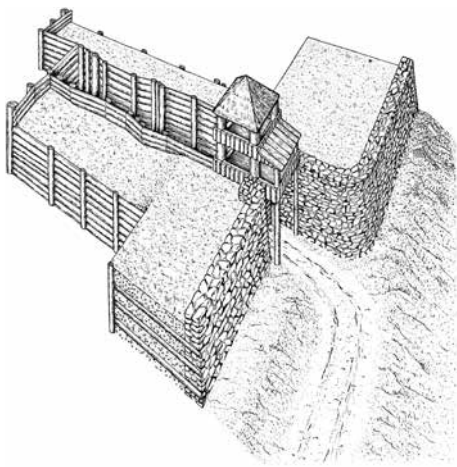
Hradec stb.). A korai Magyar Királyság területén eddig három ilyen példát ismerünk: Gyöngyöspátán, Sályon és az erdélyi Malomfalván.

A rácsos megoldás szintén meglehetősen ritka, európai viszonylatban is. Néhány, bizonyos részletekben eltérő, a 10. század folyamán elpusztult lengyelországi példán kívül valójában csak Magyarországra, azon belül is a Felső-Tisza-vidékre jellemző (Borsod és Abaújtúr), ebben a tekintetben is különválasztva ezt a területet a Kárpát-medence többi részétől.

Egyértelműen a leggyakoribb megoldásnak a kazettás megoldás tekinthető Északnyugat-Magyarországtól (Pozsony, Moson, Sopron) Nyitrán át Erdélyig (Kolozsmonostor, Doboka). E típus „miniatűr” változatai Hont és Sajósárvár. A kazettás sáncok valójában egy közép- és kelet-európai univerzális erődítéstípust jelentenek a 10. századtól kezdve egészen a tatárjárás utáni időszakig. Hasonlóan épültek a lengyelországi Wawel, az ukrainai Kijev, Vozvjagl, Bezradicsi, Oroszországban pedig Sznyeporod, Sztaraja Rjazany stb. sáncai is.

A többi területhez képest rendkívül feltűnő a Kárpát-medencei erősségek sokszínűsége mind típusokban, mind azok kronológiájában. Vagyis egyszerre voltak jelen a régi, archaikus megoldások és a legmodernebb technikák. Ezt kétféleképpen is lehet magyarázni. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a várszervezet viszonylag hosszú időn keresztül épült ki. Így a különböző időszakokban más-más irányból érkeztek a mesterek és velük az építészeti megoldások, hagyományok. A másik értelmezés szerint éppen ellenkezőleg, egy adott pillanatban, a központi hatalom részéről történt döntés értelmében, hirtelen az ország legkülönbözőbb pontjain erődített központokat kellett építeni. Ehhez pedig minden rendelkezésre álló, különböző hátterű és hagyományú mestert és műhelyt igénybe vettek.

A magyarországi történeti kutatások szerint az alapvetően egyforma szerkezetű sáncokkal rendelkező várakat csak egy központi hatalom egységes, tervszerű kezdeményezése hozhatta létre. Azonban azt láthatjuk, hogy éppen az egyforma szerkezetű sáncok nincsenek meg. Nem tűnik meggyőzőnek az az érvelés sem, hogy az ispánsági várakat csak védekezési célból építhették, vagyis Szent István előtt ilyenek nem épültek volna. Ennek eleve ellentmond az

A VLASTISLAVI VÁR KAPUJÁNAK REKONSTRUKCIÓS RAJZA

a tény, hogy a korai magyar államnak már Géza fejedelem korában fel kellett készülnie a védekezésre. Ugyanakkor a krónikák szerint a 990-es években már állnia kellett Győr, Veszprém, Gyulafehérvár és Esztergom várainak, ugyanis azoknak kapuira függesztette ki Szent István a felnagyított Koppány testének egy-egy darabját. Emellett – mivel az ispánsági váraknak nem csak védelmi szerepük volt – hiba lenne közvetlen kapcsolatot látni a várszervezet kiépítése és a 955 után gyakorolt defenzív politika között. Véleményem szerint jelenleg egyáltalán nem állítható az, hogy a magyarországi várak felépítése mögött csak Szent István állhat, sokkal inkább egy hosszabb folya-

matban kell gondolkodnunk – még ha ennek szakaszait egyelőre nem is tudjuk régészetileg keltezni. A folyamatnak legkésőbb Géza fejedelem idejében kellett kezdődnie, és akár a 11. század második feléig is eltarthatott, bár az utóbbira még annyi adat sincs, mint a 10. század végére.

A várszervezet kialakulását leginkább egy olyan többlépcsős folyamatként kell elképzelni, amilyen a cseh és a lengyel területeken az írott és a régészeti adatok alapján megbízhatóan adatolható. Ott jól látható, hogy a Piast- és a Přemysl-dinasztia központi területein kialakuló várakat a dinasztiai terjeszkedése során újabb erősített központok egészítették ki, miközben az újonnan szerzett területeken lévő korábbi (törzsi) várakat az új hatalom szisztematikusan felszámolta. Valószínűleg a váraknak komoly reprezentációs és szimbolikus szerepük is lehetett. Mindeközben a korai központi várak közül néhány mind a cseh, mind a lengyel területen elvesztette elsődleges szerepét.

A borsodi vár területén feltárt település meggyőzően a 10. századra keltezhető. Ha a vár sánca ezzel egykorú, akkor olyan történeti-evolúciós koncepció rajzolódik ki, mint a feljebb vázolt cseh és lengyel államfejlődés. Ennek megfelelően a felső-Tisza-vidéki várak

egyébként is „kilógó”, rácsos csoportját tekinthetnénk az ispánsági várak első sorozatának. A kazettás sáncvárak pedig az egész Kárpát-medencét érintő későbbi államszervezés folyamatához kapcsolhatók.

A nagy méretű, óriási közösségi munka igénybevételével épült erődítések végét elsősorban a társadalmi átalakulások hozták. Az uralkodói birtokok visszaszorulása, a központi hatalom hanyatlása, a feudális birtokrendszer megszilárdulása mind elavulttá tette ezeket. Ezt a folyamatot a tatárjárás csak felgyorsította. Fokozatosan beköszöntött a kis méretű magánvárak korszaka. Legjobb példa egy ispánsági vár átalakulására a késő középkori kővárrá átépített Doboka esete. Ez egyike azon kevés királyi központoknak, amelyek – bár átalakulva – de túl is élték a korszakot.

ABAÚJVÁR A 11. SZÁZADBAN.
Készítette: Pazirik Informatikai Kft.

Római utak a Dunántúlon a honfoglalás korában

A honfoglaló magyarok a Dunántúlra érkezvén újra felfedezték és használatba vették a rómaiak építészeti és infrastrukturális örökségét: az egykori városok és őrtornyok maradványait, valamint az azokat összekötő utakat. A rómaiak által tervezett és épített, „bogarhászerű” felépítménnyel ellátott, több kilométer hosszan nyílegyenesen futó, kavicsburkolatú távolsági utak több mint fél évezreddel azután is kiváló irányjelzők voltak, hogy a rómaiak felhagytak a karbantartásukkal. Noha az évszázadok folyamán, karbantartás hiányában az utak felszínét összetartó malteros kötőanyag szétmállott és töltésük szétesett, a visszamaradt több méter széles világos, köves-kavicsos sáv messziről is jól látható volt – sőt sok helyütt még napjainkban is az –, így kiválóan segítették a tájékozódást a tájban. Használatuk azonban nemcsak emiatt volt szükséges. A 10. századi nemzetségfők váraikat számos esetben római épületek kőfalainak felhasználásával építették fel, amelyeket a rómainál örökölt utak hálózata kapcsolta össze. Emellett a rómaiak a földrajzi adottságok messzemenő figyelembevételével úgy tervezték meg az utak nyomvonalát, hogy a tagolt domborzatú hegyvidéken és folyóknál az átkelésre legalkalmasabb helyeken haladjanak át, s e szempontok a későbbi korok embere számára sem voltak elhanyagolhatók.

Két római távolsági út különösen nagy szerepet játszott a honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság délre irányuló közlekedésében. Az egyik a római Carnuntumból (Deutsch-Altenburg) Scarbantia (Sopron), Savaria (Szombathely), Salla (Zalalövő) és Halicanum (Sveti Martin na Muri/Muraszentmárton) érintésével az észak-itáliai Aquileiába vezető kereskedelmi út volt. Ezt az utat, mivel nagy mennyiségben szállítottak itt a Balti-tenger vidékéről származó borostyánkővet, borostyánkőút néven emlegeti ma a kutatás. A másik út a Pannónia és egyben a Római Birodalom keleti határát jelentő Duna jobb partján sorakozó katonai táborokat és őrtornyokat kötötte össze. Ennek a római hadiútnak a végcélja délen Kis-Ázsia volt.

A korabeli írott feljegyzések, éremleletek (különösen a dirhemek), földrajzi nevek és a terepviszonyokból adódó kényszerűség alapján arra következtethetünk, hogy a kalandozó magyarok a pusztuló állapotában is irányjelző Borostyánkő-út déli szakaszán közelítették meg Észak-Itáliát. Minden bizonnyal már az első, 899. évi itáliai hadjárat alkalmával ezen az úton jutott el az Arnulf német-római császár által I. Berengár itáliai király ellen felbérelt közel 5000 fős magyar hadsereg Aquileiába. A *Fuldai évkönyvek* szerint a magyarok, miután közel egy év leforgása alatt „végigpusztították egész Itáliát [...] ugyanazon az úton tértek vissza, amelyen jöttek, elpusztítván Pannónia nagy részét”. A Dunántúl 900–901. évi elfoglalását követően még évtizedeken keresztül használták a magyarok ugyanezt az útvonalat az itáliai hadjárataikhoz. A magyarok rendszeres, azonos úthasználatáról tanúskodnak azok a 10–11. századi oklevelek, amelyek „magyarok útja” néven említik az út észak-itáliai szakaszát. (Például I. Ottó 960. és 967. évi okleveleiben *via Ungarorum*, II. Konrád 1028. évi oklevelében pedig *strata Ungarorum* szerepel.) Sőt ez az elnevezés még évszázadokkal ezen események után is megőrződött az észak-itáliai helynevekben.

A Duna jobb partját kísérő római *limes*-út Anonymus *Gesta Hungarorum*a alapján ugyancsak fontos szerepet játszott a Dunántúl 900. évi elfoglalásában. Miután Árpád a vezéreivel a Megyeri-réven átkelt a Dunán, Attila városában (a mai Óbudán) vertek táborn, ahol hatalmas kőépületek romjait találták. Bevárván az itáliai hadjáratból délnyugatról visszatérő magyarokat, Árpád vezér a fősereggel „felkerekedett Ecilburgból, hogy meghódítsa Pannónia földjét egészen a Dráva folyóig. Első nap a Duna mellett, a százhalom táján [a mai Százhalombattánál] ütött táborn. Ekkor úgy rendelkeztek, hogy a vezér hadseregéből az egyik részt a Duna mentén Baranyavár [a mai Branjin Vrh] felé küldi.” Az út az államalapítást követően még évtizedeken keresztül meghatározta a délre irányuló csapatmozgásokat, a kereskedelmet, sőt a zarándoklatok irányát is. Kétségtől ezt az utat használva jutott el a magyar sereg a Balkánra, amikor Szent István király II. Baszileiosz bizánci császár szövetségeseként hadba lépett Nagy Sámuel bolgár cár ellen. A bulgáriai harcok lezárását és a magyarországi belbiztonság megerősödését követően, 1018/1019

körül Szent István megnyitotta Magyarország határait a Szentföldre igyekvő nyugat-európai keresztények előtt. A jeruzsálemi szárazföldi zarándokút részben az egykori római limes-út vonalát követve (egy korabeli itinerárium szerint Tolna, Baranyavár és Valkóvár érintésével) haladt át a Dunántúlon.

Míg a honfoglalás és a kora Árpád-kor idején a dunántúli közlekedésben még hangsúlyos szerepet játszottak az egykori pannóniai utak, addig a középkor későbbi évszázadaiban az újonnan létrejött hatalmi, egyházi és gazdasági központok új utakat hívtak életre, ennek eredményeképpen pedig a kialakult közlekedési irányok és útvonalak egyre jobban eltávolodtak a rómaiak örökségétől.

A RÓMAI ÉS JERUZSÁLEMI ZARÁNDOKUTAK ÚTVONALA ÉS FONTOSABB ÁLLOMÁSAI A 11. SZÁZADBAN

Római utak, 9–10. század

A 9–10. századi Kárpát-medencében már régen feledésbe merült, hogy egykor „mit adtak nekünk a rómaiak”, viszont az általuk épített úthálózaton – amely a római infrastruktúra leginkább időtálló eleme volt – még évszázadokig zajlott a közlekedés. Mivel az egykori római településhálózat eltért a középkortól, a római utaknak csak egyes szakaszait használták tovább, más útvonalakkal szinte párhuzamosan futott az új középkori út (néha igen közel a régihez), de voltak olyan római útszakaszok is, amelyeknek a használatával felhagytak. A középkorban általában rendkívül rosszak voltak az útviszonyok, egyes vidékeken zord időjárásban sok út járhatatlan volt. Az „úttalan utakon” való közlekedés egy sokat vándorló nomád népességnek ugyan nem volt szokatlan, de idővel egyre fontosabbá vált, hogy a hírvivők, a kereskedők és a katonaság kiszámítható módon eljusson úti céljához (korai írott nyelvemlékünk, a tihanyi alapítólevél is említi a „Fehérvárra menő hadi utat”). A tovább használt római utak a földutakhoz képest feltűnő jelenségek lehettek, olyannyira, hogy a régi magyar nyelvben külön szó volt rájuk, az „öttevény” (az önt igéből), középkori oklevelekben pedig „kövesútként” említik őket. Bizánci források feljegyezték az amúgy utakkal nemigen törődő nomádok gyors, „szkíta” módú hídépítési módszerét, a vesszőgúzzsal egymáshoz kötözött nádkévékből álló „pontonhidat” – ugyanezt bürü vagy bürhíd néven a magyar pásztorkultúra is ismerte: a jószágokat hajtották át rajta hínáros vizeken.

B. Z.

Római és Karoling-örökség

A magyarok által a 10. század folyamán a Kárpát-medencében megszállt terület jelentős része évszázadokkal korábban a Római Birodalom részét alkotta, majd a 9. században a magukat a római császárság utódának tekintő frank, illetve a bolgár birodalom uralma alá került. A magyar honfoglalás a 10. század elején felszámolta a frank és bolgár uralmat, közigazgatást, egyházat, valamint a birtok- és társadalmi struktúrát ezeken a területeken, ám a lakosság összetétele nem változott meg döntő mértékben. A 10. század második felében vette kezdetét az Árpád-dinasztia – egyre inkább keresztény és feudális jellegű – államának kiépítése, amely az ezredfordulótól már történeti és régészeti adatok által is viszonylag jól dokumentált hatalmi központokkal rendelkezett. Aligha tekinthető véletlennek, hogy ezeknek a központoknak mindegyike az egykori római provinciák területére, római városok vagy erődök helyén kiépült frank és bolgár hatalmi központok helyére esett.

Az Esztergom várában álló Szent István protomártír kápolnája mellett a 14. század végén lejegyzett egyházi hagyomány Szent István király szülőhelyét tartotta számon, ami azt igazolja, hogy István születése idején, tehát legkésőbb Géza fejedelem uralkodásának első felében, a 970-es években az esztergomi várhegy fejedelmi székhely volt. Ez a hely Solva római erődjével azonos, amit a várhegy alaposabban kutató déli és középső régiójában előkerült jelentős római kori épület- és várfalmaradványok bizonyítanak. A római erőd Karoling-kori tovább élését egy a várhegyről származó 9. századi oszlopfeő valószínűsíti.

A Székesfehérvár piacterén álló Szent Péter-templomban Jan Długosz 15. századi lengyel történetíró még látta Géza fejedelem és felesége sírját, tehát a város Géza uralkodásának vége felé, a 990-es években a magyar fejedelemség egyik központi helye lehetett. A Szent Péter-templom azonban feltehetően nyomtalanul elpusztult a helyén felépült barokk ferences templom építése során. A mögötte elhelyezkedő Szűz Mária-bazilika – sajnos jobbára feldolgozatlan – ásatási eredményei alapján tudható, hogy a bazilika területén és

A kora középkori Gyulafehérvár alaprajza

A római légióstábor délnyugati sarkába épült 10. századi, négypilléres, félköríves apszisú templom (az alaprajzon bordó színnel jelölve) eredetileg talán még a Gyulák idején készült, majd miután Szent István elfoglalta a várost, és 1009-ben létrehozta az erdélyi püspökséget, ez válhatott az egyházmegye első székesegyházává. A 11. század második felében egy új, nagyobb, háromhajós katedrális épült (az alaprajzon sárgával jelölve), amelynek oldalához kerek keresztelőkápolna csatlakozott. Ekkor a korai templomot lebontották. A székesegyházaktól délre állt a püspökök középkori palotája (az alaprajzon szürke négyszögek jelölik a helyét).

B. G.

környékén számolni lehet római kori épületekkel, illetve, hogy István király 1018 körülre keltezhető társaskáptalan-alapítása és a háromhajós bazilika ekkori kiépítése előtt az épületnek már több korábbi építési periódusa is volt.

Egyértelmű a római eredete Gyulafehérvárnak, ahol Apulum római légiótáborának falai a 18. századig azonosak voltak a város falaival, és jelentős maradványai ma is állnak. A római castrum délnyugati sarkában, a székesegyház környezetében az utóbbi években végzett régészeti feltárások a római kori, gót és gepida telepnyomok felett a 9. század második felétől a 10. század elejéig létező település lakóházait és a helyükre a 10. század második felében épült, majd a 11. század harmadik negyedében lebontott templom maradványait, valamint a hozzá tartozó temető sírjait tárták fel. A 9. századi település minden bizonnyal a dél-erdélyi régió bolgár fennhatóság alá kerülésével állhat összefüggésben, míg a templom nagy valószínűséggel azonosítható a 10. század közepén a kereszténységet Bizáncban felvevő gyula templomával, majd ez a templom jelenthette a 11. század elején létrehozott erdélyi püspökség első székesegyházát.

A pécsi püspöki központ római kori előzményét a késő császárkori Valeria provincia egykori polgári közigazgatási központja, Sopianae jelentette. Itt, az avar korban elnéptelenedő ókori város északi, ókeresztény temetőjének területén, a késő antik sírépítményekben és környezetükben figyelhető meg a 9. századi betelepülés. Az egyik

háromkaréjos ókeresztény sírkápolnát a 9. században újjáépítették, és mellé egy többszintes udvarházat emeltek. Az udvarházat – leletanyaga alapján – legalább a 11. század végéig, a kápolnát pedig valószínűleg a 15. század végéig használták folyamatosan. A település – talán még 5. századi eredetű – latin *Quinque Basilicae* neve már a 9. században feltűnik a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szövegében, mint egy olyan hely, ahol Liupram salzburgi érsek (836–859) idején szenteltek fel templomot. Ez az öt templomot jelentő helynév *Quinque Ecclesie* formában tovább élt a 10. századtól napjainkig, és valószínűleg kapcsolatba hozható vele a város magyar Pécs neve is, amely szintén az ötös számnévből eredeztethető.

Pécs a 11. század első évtizedében

A római város ókeresztény temetőjének számos sírépítménye és kápolnája – köztük egy hétkaréjos, két háromkaréjos és egy egyapszisos kápolna –, habár romosan, de viszonylag jó állapotban érte meg a 9. századi frank hódítást. Az egyik háromkaréjos kápolna mellé a 9. században többszintes udvarház épült, a templomot pedig renoválták. Amikor Szent István elfoglalta a területet, és 1009-ben püspökséget alapított itt, az első püspök, Bonipert a Karoling-kori udvarházba költözött be, annak kápolnáját püspöki kápolnaként használhatta, katedrálisként pedig a legnagyobb római templomépületet, a hétkaréjos kápolnát szemelte ki, és hozzákezdett újjáépítéséhez.

B. G.

A püspöki központok közül a kétségtől római előzményekre épült Győrről és az ismeretlen előtörténetű Veszprémről csak keveset tudunk, az azonban bizonyos, hogy Arrabona castruma helyén született meg a kora középkori Győr püspöki központja, Veszprém-ben pedig a 11. század második harmadában kiépült székesegyházat megelőzően már állt egy bazilika – amelynek egyik oszlopa a templom 20. század eleji átépítése során került elő –, és ennek északi oldala mellett emelkedett a Szent István korában már bizonyosan létező Szent György rotunda.

Visegrád a 11. század első felében

A római katonai tábor falai közé a 8. század végén beköltöző település és udvarház 1009-ben már Visegrád megye központját jelentette. A visegrádi ispán a Karoling-kori udvarház helyén kápolnát emelt, és a kápolna mellett álló római tornyot lakótoronnyá építette át. A vár másik végében is állt egy kőház, amelyet a 11. század közepén lebontottak, és a helyére egy nagyobb kőpalotát emeltek.

B. G.

A veszprémi püspökség 1009-es alapítólevelében először említett Visegrád civitas előzményei a késő római korszakra nyúlnak vissza. Az I. Constantinus által emelt és a 4. század folyamán többször átépített Pone Navata nevű castrum falai között és mellett a 8. század végén, a 9. század elején jelent meg egy új, feltehetően szláv nyelvű népesség, amelytől az erődítmény középkori Visegrád neve is származtatható. A vár és a vár alatti, 9. századi település tovább élése kimutatható egészen a 13. század közepéig. Az ezredforduló táján újjáépült az erődítmény római eredetű lakótornya, mellette pedig egy kápolna készült. Ezek Visegrád megye ispánjainak rezidenciáját alkothatták. A vár mellett egy plébániatemplom épült az ezredforduló körül, a település szélén pedig I. András király alapított ortodox monostort a 11. század közepén.

Szintén az 1009-es veszprémi adománylevelél említi Kolon civitast is, amely a Zalavárhoz közel fekvő Kolonpuszta helyénv alapján minden bizonnyal a korábbi Mosaburg helyére épült későbbi Zalavárral azonosítható. A 9. századi frank grófság székhelyeként kiépült Mosaburg lényegében a közeli Fenékpuszta késő császárkori erődjének fala között a 7. századig tovább élő kora középkori erődváros utódának tekinthető. A Zalaváron folytatott több évtizedes alapos régészeti kutatások kimutatták, hogy a magyar honfoglalás ugyan elpusztította a frank grófi székhelyet, de a település nem néptelenedett el, sőt egyes templomai is fennmaradhattak, és legkésőbb a 11. század elején újra központként éledt újjá.

A kaposszentjakabi apátság alatt egy római téglák felhasználásával épült 9. századi templom és egy azt körülvevő fa-föld szerkezetű vár maradványai kerültek elő az ásatások során. A 9. századi erődítések a 10. században elpusztultak, de a terület folyamatos lakottságát bizonyítani lehetett ebben a korban is. A 11. század közepén az akkor még lakott települést és annak régi templomát Otto somogyi ispán szerezte meg, aki a helyükön bencés monostort emelt.

E példák azt mutatják, hogy a magyar államalapítás korának egyes központjai olyan római erődítményekben, illetve települések helyén vagy közelében jöttek létre, amelyek még a magyar honfoglalás előtt, már a 9. század folyamán újjáéledtek, és a 10. században is tovább éltek.

A fentiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a 10. század második felében a kereszténység felé forduló magyar vezetők kezdetleges feudális államalakulatuk kiépítése érdekében erőteljesen támaszkodtak a Kárpát-medencében élő, a 9. században már megkeresztelt lakosságra, és ezért hatalmi központjaik kialakítása során – ahol erre lehetőség nyílt – a helyi lakosság már létező, a 9. században gyakran római erődök és települések romjai között vagy mellett kialakult központjait részesítették előnyben.

Esztergom vára a 11. században

Az esztergomi várhegy római és a kora középkori épületeiről ma még nagyon keveset ismerünk a hegyen folyt újkori építkezések pusztításai és a régészeti kutatások feldolgozatlansága miatt, annyi azonban tudható, hogy a részben római eredetű várfalak között, a hegy északi oldalán létesült a 10. századi fejedelmi palota és kápolnája. Mellettük emelték az ezredforduló táján az érseki katedrális épületét, majd a 11. század végén a hegy déli fokára épült fel a megyésispán tornya és palotája, amelytől valószínűleg egy sánccal választották le a vár központi részét. A katedrális mellett feltehetően a 11–12. század fordulóján hatalmas lakótornyot emeltek.

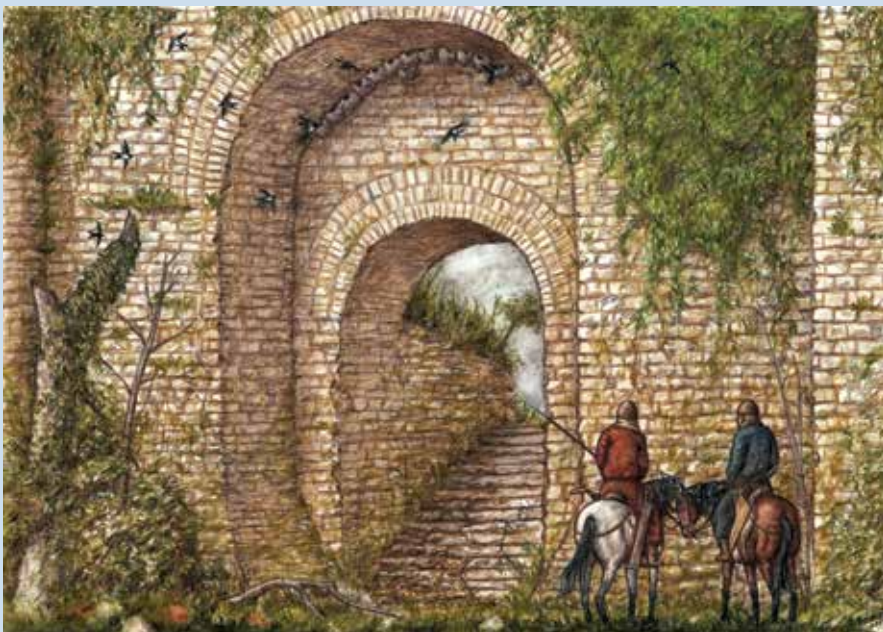
B. G.

A római romok a 9–10. században

A magyar honfoglalás idején az egykori Pannonia területén még sok helyen álltak a római kőépületek falai. A népvándorlást átvészelő római építmények igazán csak később, a középkorban meginduló építkezések során tűntek el, amikor faragott kőveiket elhordták a középkori várak, kolostorok és templomok építéséhez. A honfoglaló magyarok minden bizonnyal még jóval többet láttak az egykori római erődök, őrtornyok, villák és városok romjaiból, de jelen tudásunk szerint eleinte nemigen vették hasznukat: a honfoglalókhoz köthető lelet ilyen környezetből eddig nem került elő. A jurtákhoz, kunyhókhoz szokott nomádoknak meglehetősen szokatlanok – és talán kissé baljóslatúak – lehettek ezek a nagy, kihalt kőépületek, amelyek eredeti funkciója már a helyiek előtt is régen feledésbe merült. A képen két magyar lovas az egykori Aquincum katonai amfiteátrumának egyik boltozott lépcsőfeljárója előtt tanakodik. Az épület területéről honfoglaló magyar lelet nem került elő (népvándorlás kori germán viszont igen). Az egykori katonai amfiteátrum magas falú és nagy területű épületét a történeti hagyomány szerint a vidéken megtelepedő Kurszán vezér várként hasznosította.

B. Z.

MESTERSÉGEK

Fazekasság

A fazekasság régészeti emlékei

KÉZIKORONGON KÉSZÜLT,
ASZIMMETRIKUS EDÉNYEK

SEREGÉLYES
HATÁRÁBAN FELTÁRT
EDÉNYÉGETŐ KEMENCE
REKONSTRUKCIÓJA.
KÉSZÍTETTE: PAZIRIK
INFORMATIKAI KFT.

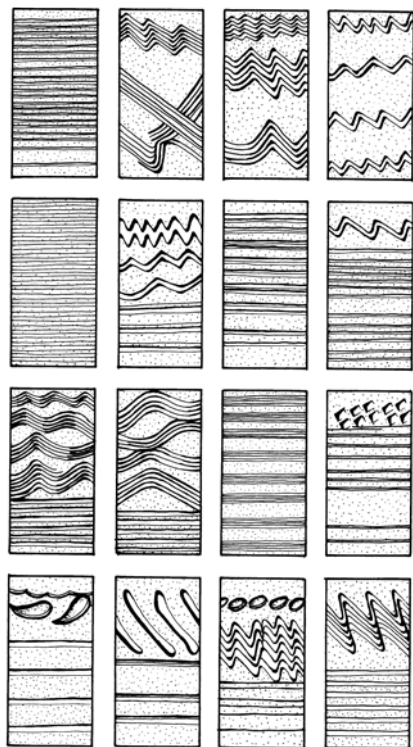
A honfoglalás kori kerámiaművesség rendszeres kutatása igen későn, csak az 1970-es, 1980-as években kezdődött meg. A vizsgálókat erősen visszavetette, hogy a magyarságot hosszú időn keresztül olyan nomád népnek tekintették, amely nem folytatott semmiféle iparostevékenységet. A közelmúlt régészeti és természettudományos vizsgálataiban azonban megcáfolták ezt az elképzelést.

A korszak fazekasai az edényeket kézikorongon, hurkatechnikával építették fel, majd kiégették őket. Fazekaskemencét – amelyet egy rostély oszt két részre, tűz-, illetve rakodótérre – igen keveset ismerünk a honfoglalás korából. Nyitra-Lupkán (Szlovákia) tártak fel egyet, amely a 9–10. századra tehető, Hács-Béndekpusztán pedig egy, a 11. század második felére keltezhető példányt. Éppen ezért valószínű, hogy a korszak mesterei egyszerű boglyakemencét is használtak, amelyben nem volt külön tűztér, a fazekas az edények berakodásával alakította ki a tűzjáratot. A foltos felületű edények esetében az is elképzelhető, hogy gödörben égették ki őket.

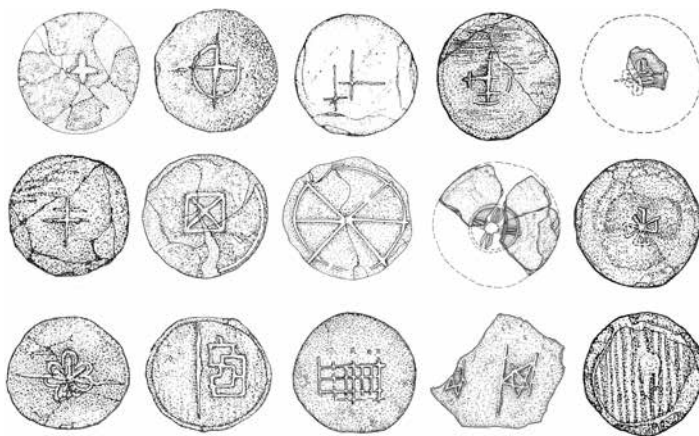
A korszak leggyakoribb edénytípusa a fazék, amelynek a településeken és a sírokban is megtalálhatók különböző méretű példányai. Emellett kisebb arányban tálat, palackokat, nyakukon vízszintes bordával tagolt füles és fületlen edényeket is használtak. A korábbi vélekedéssel ellentétben a cserépbogrács nem tartozott a honfoglaló magyarság edénykészletéhez.

Az edények díszítése leggyakrabban bekarcolt hullám- és vízszintes vonalakból, vonalkötegekből, illetőleg ezek kombinációjából áll. A díszítés többnyire az edény felső kétharmadát borítja, de előfordul, hogy az egész felületre kiterjed. Ritkán ugyan, de megfigyelhető, hogy az edények peremének belsejét is díszítették.

A tárgyak körülbelül egyharmadának alján különböző jeleket találhatunk. Néhány közülük nem szándékos jegy, hanem formázás közben keletkezett. A tudatosan készített, úgynevezett fenékbélyegek közül leggyakoribb a kereszt, a kis méretű körben lévő kereszt és az András-kereszt. De feltűnik közöttük a pentagramma, a szvasztika, sőt a malomjáték ábráját mutató forma is. A fenékbélyegek kutatásával igen régóta foglalkozik a hazai és a nemzetközi szakirodalom. A kutatók egy része szimbolikus tartalmat tulajdonít nekik, mások mesterjegyeknek, esetleg tulajdonjegyeknek tekintik őket.

10. SZÁZADI
DÍSZÍTÉSI MÓDOK.
RAJZ: SÁFRÁNY ANDRÁSÉ

JELLEGZETES
FENÉKBÉLYEGTÍPUSOK.
RAJZ: SÁFRÁNY ANDRÁSÉ

A korszak edényein általában domború fenékbélyegek találhatók. Ezeket a fazekaskorongra erősíthető fa vendégtányér segítségével készíthették, amelybe belevésték a fenékbélyeg negatív formáját. Fenékbélyegek csak a kézikorongon készült edényekre jellemzőek.

A 10. században a magyar fazekasság önellátó, háziiparszerű lehetett. A fazekasok a kor technikai színvonalán dolgoztak. Az év nagy részében paraszti munkát végeztek, termékeikkel elsősorban szűk környezetüket látták el. (Egy 19–20. századi fazekas egy nap alatt körülbelül 30 darab 1–10 literes vagy 15 darab 10–20 literes edényt tudott készíteni. Egy egyméteres átmérőjű kemencében pedig körülbelül 100 edényt tudtak egyszerre kiégetni.) A temetőkből előkerült kerámialeletek vizsgálata azt is egyértelműen bizonyította, hogy nem készítettek külön sírkerámiát, hanem a háztartásban található edényeket használták a temetés során is. Ezek általában kis méretűek voltak, hiszen egyetlen személynek, többnyire nőknek vagy gyerekeknek készítettek ételt bennük a túlvilági útra.

A fazekasság a Kárpát-medencével szomszédos területeken is hasonló színvonalon állt, a kerámia kereskedelmével tehát nem számolhatunk ebben a korszakban. A 10. századi leletek között mégis előfordulnak olyan edények, amelyek biztosan nem hazai készítmények. Ezek egyike a Sóshartyánban lelt mázás amfora, amely a benne lévő borral vagy olajjal kerülhetett hozzánk balkáni, bizánci területekről. Nyugati importból származhat a Győrben talált, grafitos anyagú, kiöntőcsöves korsó.

A SÓSHARTYÁNI AMFORA.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A GYŐRI GRAFITOS
ANYAGÚ KORSÓ.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Edények Borsodból

CSERÉPEDÉNYEK EGY LEÉGETT HÁZBAN.
FOTÓ: WOLF MÁRIA

TŰZVÉSZBEN DEFORMÁLÓDOTT EDÉNY.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Borsod falu házaiban a már használaton kívüli töredékeken túl általában 12–16 ép vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtak a kutatók. Minthogy a házak leégtek, s lakóik menekülésszerűen hagyták el otthonaikat, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük ezt. Az edények általában a kemence közelében, egy csoportban kerültek elő, ami azt bizonyítja, hogy itt valamiféle polcon állhattak. Amire éppen nem volt szükségük a lakóknak, csak úgy, mint manapság, egymásba téve tárolták. A falu leégésekor keletkezett tűzvész az edények közül többen is nyomot hagyott, néhány darab pedig erősen deformálódott.

Az előkerült edények túlnyomó többsége kisebb-nagyobb fazék volt. Biztosan főzőedényként használták azokat, amelyekben ételmaradékokat leltek, de a nagyobb példányokat élelmtárolásra is igénybe vették. Kétségtelen például, hogy az egyik – a hazai leletanyagban egyedülálló – fazék tárolóedény volt, hiszen megégett gabonamagvakkal színültig telve találták meg.

Kis számban ugyan, de előkerültek folyadéktárolásra szolgáló edények és ezekhez tartozó tetők is, cserépfedőket azonban nem találtak.

Az edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak, amelyekből a településen különböző méretű és formájú darabok láttak napvilágot. Valószínű, hogy erre a speciális edényre a tej feldolgozása, valamint a tej, esetleg a tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Jelenlegi tudásunk szerint ez az edénytípus a honfoglaló magyarsággal került a Kárpát-medencébe, a 12–13. századból azonban egyelőre nem ismert.

A borsodi kerámiatípusok számbavételénél igen feltűnő, hogy a több mint száz ép és töredékes edény között egyetlen cserépbográcsot sem leltek. Az újabb kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a cserépbogrács hiányzik minden más 10. századi falu és temető leletei közül is. A korábbi vélekedésekkel ellentétben bizonyosodott, hogy nem a magyarsággal érkezett a Kárpát-medencébe: használatát a 11. század második felétől tudjuk kimutatni, tömegesen pedig a 12–13. században terjedt el.

W. M.

FOLYADÉKTÁROLÓ
EDÉNY TETŐVEL.
FOTÓ: KÉPESSY BENCE

BORDÁS NYAKÚ FAZÉK.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

TÁL A BORSODI
TELEPÜLÉSRŐL.
FOTÓ: KÉPESSY BENCE

Magyar fazekas, 10. század

A 10–11. századi magyarság régészeti hagyatékából többféle típusú kerámiaedény ismert; a kor szak kerámiaanyaga egyaránt tartalmaz a honfoglalással egy időben megjelenő keleti eredetű és a helyben talált műhelyek továbbélésének köszönhető elemeket is. Edényeik színvonala nem tért el a korabeli Kelet- és Közép-Európában megszokottól: homokkal soványított agyagból, kézikorongon (lassúkorongon) készültek, amelyet a mester egyik kezével forgatott, míg másik kezével a korongon levő edényt formálta. A korong lassú, szakaszos forgása és billegése miatt (továbbá azért, mert a kész, nyers edényt fakéssel alávágva emelték le a korongról) minden edényen látható némi aszimmetria, bár a mesterek keze néha meglepően pontosan „ráállt”

egy-egy edénytípusra és méretre. A korongot formázás előtt homokkal szórta be, hogy az edény levételét megkönnyítsék, a korong lapjába pedig mesterjegyet véstek, amelynek ábrája készítéskor benyomódott a nyers edény aljába. Az edényeket kiégetésük előtt egyszerű vonaldísszel vagy hullámvonalköteg bekarcolásával díszítették (ehhez fa- és csonteszközt használtak). A korabeli magyarság a kerámiaedények mellett valószínűleg nagy számban használt fából faragott, fakéregből varrott vagy ragasztott edényeket is (néprajzi példák alapján ismert, hogy kéregedényben is lehet főzni, vizet forralni beléjük dobott felhevített kövek segítségével).

B. Z.

AGYAGHURKÁKBÓL, FELRAKÁSOS TECHNIKÁVAL
KÉSZÜLŐ ELŐFORMA. FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

HENGER ALAKÚ ELŐFORMA ÁTKORONGOZVA.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

A 10. századi kerámiák készítésének problémái

A korabeli kerámiák készítmódja – amelyet a tárgyakon látható nyomok elemzésével ismerhetünk meg – jelentősen eltért a ma megszokottól, de érezhető a célszerűségekre való törekvés, az átgondoltság és az anyagokkal való bánásmód elmélyült ismerete. A 10. századi kerámiák készítéséhez valószínűleg nem úgy használták az agyagot, ahogy a természetben találták, hanem jelentős mértékben megváltoztatták: körülbelül 1 mm-es apró kavicsokkal keverték. A mai fazekasnyelven soványításnak nevezett művelet első pillantásra furcsának tűnhet, hiszen az agyag képlékenysége, alakíthatósága csökken a kavicsoktól, ami a formázás szempontjából hátrányos, az egész folyamat szempontjából viszont nagyon is előnyös. (Az agyag soványítását ekkor már több ezer éve használták a világ különböző részein dolgozó fazekasok.) A kavicsok agyagba keverése meglehetősen sok energiát – munkát és erőt – igényel, ez tehát a készítés folyamatának meghatározó része. Elképzelhető az is, hogy tudatosan kerestek olyan helyet, ahol a szükséges méretű apró kavicsok tisztán előfordulnak, de valószínűbb, hogy szitalással távolították el a túl nagy vagy túl kis méretű kavicsokat. A kész edények felületén látható kavicsmennyiségből ítélve rendkívül sok apró kavicsot keverték az agyagba.

A honfoglalás kori edények jelentős része utánkorongozott. Ez azt jelenti, hogy az

agyaghurkákból elkészült edényt korongozással fejezték be. Mindkét technika ismert módszer ma is, de önálló formázási eljárás-ként használják őket, összekapcsolásuk, együttes használatuk nem jellemző.

A 10. századi fazekakon látható nyomok alapján először egy – esetleg felfelé kissé szélesedő – hengert készítettek agyaghurkák összedolgozásával. Először az edény alját készítették el egy kör alakú agyaglap kialakításával, majd keskeny agyagszalagokat formáltak, ezekből építették fel a henger falát. A szalagokat annyira kellett összedolgozni, hogy később ne tudjanak elmozdulni egymáshoz képest. Ilyen technikával henger alakot készíteni könnyű, és nem igényel jelentős mértékű előzetes gyakorlatot.

A szalagokból készülő edényeknél kétféle módon rögzíthetik az első szalagot, hogy létrehozzák az első „sort”: vagy az edény alját képező agyaglap szélén, felül, vagy az agyaglap széle mellett, oldalt tekerik körbe az agyaghurkát. Technológiai szempontból mindkét megoldás jól kivitelezhető, a 10. században mindkettőt használták is, de a második volt a gyakoribb.

A félkész edényt fazekaskorongon átkorongozták, hogy az illeszkedés minél jobb legyen, és ezután alakították ki belőle a kívánt formát: a fazekat vagy a bögrét. (A bögre a fazéktól csak méretben különbözik.) A korongozás célja tehát nemcsak a felület elsimítása volt, hanem a forma kialakítása is. A korongozás gyors és hatékony formázási mód, viszont hosszú idő alatt megszerezhető gyakorlatot igényel.

FÉLKÉSZ EDÉNY.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

A MEGKORONGOZOTT KÉSZ FORMA.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

Elképzeltető, hogy egy vagy esetleg több ember készítette el agyagból a henger alakú félkész edényeket, amelyeket azután egy mester fejezett be korongozással. Azért feltételezhetjük több ember közreműködését, mert a hengerek elkészítése lassúbb folyamat, mint a korongozás.

A két technika közötti váltás azonban felvet egy gyakorlati problémát. A korongozás során az agyagnak nagyon jól kell tapadnia a korongtányérhoz. Ahhoz viszont, hogy az agyagot szalagokból elkészítsék, nincs szükség az agyag letapasztására, de a készítés szempontjából nem okoz hátrányt. A félkész edények továbbkorongozása úgy oldható meg a legkönnyebben, ha a készítéshez segédeszközként ma vendégtányérnak nevezett falapokat használnak. Ez egyúttal megmagyarázza azt is, hogy miért nem vágták le az edényeket a korongról korongozás után, és miért van az edények egy részének az alján olyan fenékjel, amely kidomborodik a felületből. Olyan kör alakú falapokat kell elképzelni, amelyek mindenképpen valamivel – de vélhetően nem sokkal – nagyobbak, mint a készítendő edények aljának átmérője. Ezeknek a felületébe faragták azokat a jeleket, amelyeknek a lenyomatát ma is láthatjuk. Ha valóban több ember készített hengereket, akkor lehet, hogy mindenki a saját vendégtányérjait használta a munka során: a falapokba faragott jelek talán ebben segítettek.

A KORONGOZÁS UTÁN IS MEGMARADÓ,
ÁRULKODÓ FELÜLETI EGYENETLENSÉGEK.

FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

A vendégtányéron úgy készült a szalagokból kialakított edény, hogy az agyagot rányomták (rátapasztották) a deszkára. A henger ezzel a falappal együtt került a korongozást végző fazekashoz, aki az edényt – a vendégtányérral együtt – ideiglenesen rögzítette a korong tányérjához úgy, hogy az edény nagyon pontosan a korong függőleges tengelyéhez illeszkedjen. Ez nagyon fontos művelet, amely komoly gyakorlatot igényel, és a folytatáshoz elengedhetetlen. Ezután folyamatos forgatás közben, a felületet mindvégig nedvesen tartva, fokozatosan alakul ki a fazék végleges formája. Az edény

pereméhez közel az edény hasának kiszélesítése már a korongon történik, ezért itt természetesen vékonyabb lesz az edény fala, mint a többi részen. (Az edények fala az aljuk felé fokozatosan egyre vastagabb, ahogy az a formából is következik.) A fazék peremének kialakítása nagyon jellegzetesen „korongos forma”, tehát legegyszerűbben korongozással alakítható ki.

A szalagokból készült edények felülete nem olyan sima, mint a korongozottaké, és nem is teljesen forgásszimmetrikus. Ezért a korongozás első lépése a felületi egyenetlenségek eltüntetése. Valószínű, hogy ez nem kézzel, hanem valamilyen (talán a mai fakéshez hasonló) szerszám segítségével történt.

A fentiekből következik, hogy a szalagok összedolgozásának nyomait mindössze két helyen találhatjuk meg: az edény belsejében a nyaknál, és szintén belül, az edény aljának és falának találkozásánál.

Az agyagba kevert kavicsok korongozás közben kidörzsölik a fazekas kezét, ezért az egykori mesterek valószínűleg nem pusztán kézzel, hanem – a mai őrségi fazekasokhoz hasonlóan – egy puha állatbőrből készült vékony szalag közbeiktatásával dolgoztak. Ennek a szerszámnak a mai neve „bőr” vagy „csípőbőr”, mivel az edény peremének kialakításához egy csípésre emlékeztető mozdulatot végez a fazekas. Ennek a bőrszalagnak nincs jellegzetes, kimutatható nyoma az edényen, pusztán következtethetünk rá.

Néhány edénynél megfigyelhető, hogy az alját – láthatóan tudatosan – keskenyebbre alakították korongozás közben

AZ AGYAGHURKÁK MÁIG LÁTHATÓ NYOMA.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

FAKÉS HASZNÁLATÁNAK NYOMAI EGY EDÉNY TALPÁN.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

BEKARCOLT DÍSZÍTÉSEK.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

a korongon hozta létre a díszítést is. A forgó korongon csigavonalat húzott az edényre a peremtől az edény aljáig, esetleg kis hullámvonalat. (E művelettel semmiképpen sem lehetett várni, mivel az apró kavicsok miatt csak a puha agyagon végezhető el.)

Miután az edény elkészült, a fazekas – a mai technológia ismeretében rendkívül szokatlannak tűnő módon – nem vágta le az edényt a korongról, hanem a vendégtányérral együtt levette, és félretette száradni. Az edény addig maradt a vendégtányéron, amíg szilárdra nem vált. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy teljesen megszáradt volna.) Ekkor már a deformálódás veszélye nélkül le lehetett venni a falapról. Ha ezt mai (nem sovány) agyagból készített edénnyel végezzük, akkor valószínűleg elreped az edény alja, mert

a száradás közben történő zsugorodás miatt keletkező feszültség szét tépi azt. A sok kavicsal rendkívül sovánnyá tett agyag száradási zsugorodása azonban olyan kicsi, hogy nem reped meg az edény alja.

A vendégtányér természetesen sokszor újrahasználatos volt. Amennyiben az edényt még puha állapotában vették le (kicsivel az ideális állapot előtt), akkor annak a felületnek a nyomai is láthatók az edények alján, amelyre száradni rakták. Ez természetesen részben elfedi a vendégtányérba faragott jel nyomait. (Ugyanígy a vendégtányér repedéseinek a nyoma is látszik az edények alján.)

FENÉKJEL EGY
EDÉNY ALJÁN.
FOTÓ: VÉNINGER PÉTER

A száradás a nagyon sovány agyagnak köszönhetően gyors volt és problémamentes. Ez azért különösen fontos, mert az égetéshez elengedhetetlen, hogy az edények teljesen szárazak legyenek.

Az égetés a sovány agyagból következően minden bizonnyal rövid idő alatt történhetett. (A fűtés idejét nem az edények nagysága, össztömege vagy a kemence mérete szabja meg, hanem a felhasznált agyag soványsága.) Szintén a sovány agyag használatából feltételezhetjük, hogy az égetés kevés selejttel járt. Nagyon kevés 10. századi kemence került elő, ezek azonban mindenképpen igazolják a kemence használatát. Elképzelhető azonban az is, hogy kemence nélküli eljárásokkal (talán gödörégetéssel) is éltek az egykori mesterek.

A kerámiák színe minden bizonnyal nem a véletlen eredménye volt, hanem az égetéstechnológiából (azaz az égetés körülményeiből) következett. Barnás lesz a szín, ha az égetés végén a lehűlő kemencét (meghatározott hőmérsékleten) szinte teljesen lezárja a fazekas, és ebben az állapotban hagyja kihűlni. Ha a kemencét teljesen lezárja, akkor megfelelő hőmérsékleten sötétszürke jön létre. Mindkét szín jelen van a honfoglalás kori fazekakon (a barna gyakoribb). A többszínű, foltos edények inkább gödörégetésre jellemzők, mint kemencés égetésre. (Az eddigi kísérleti égetések kis száma miatt pillanatnyilag nem lehet biztosat állítani arról, hogy kemencés vagy gödörégetés lehetett.)

Vasművesség

A Kárpát-medence 10. századi vasipara

A honfoglaló magyarok kézművességéről – a történeti adatok csekély voltából kifolyólag – elsősorban a feltárt sírokban és településeken megmaradt készítmények (használati tárgyak, fegyverek) beható vizsgálata alapján tájékozódhatunk. A 10. századi vas nyílhegyek metallográfiai vizsgálatsorozatából például megállapították, hogy a kovácsok egymástól nagyon eltérő vasverési és hőkezelési eljárásokat alkalmaztak, s különböző műhelyhagyományok őrzői lehetnek. Szerencsés esetben a műhelyek maradványai is előkerülhetnek, főleg a nagyobb számban ismert vasipari lelőhelyeken: a felszíni

SOMOGYFAJSZI VASOLVASZTÓ MŰHELY
A 10. SZÁZAD VÉGÉRŐL. A MŰHELYGÖDŐR OLDALÁBAN
BALRA EGY ÉP, JOBBRA PEDIG EGY FÉLIG ELBONTOTT KOHÓ
LÁTHATÓ. AZ ELŐBBI MELLNYÍLÁSA ELŐTT FÚJTATÓ- ÉS
KOHÁSZSZERSZÁMOK MÁSOLATAI. FOTÓ: GÖMÖRI JÁNOS

SOMOGYFAJSZI VASOLVASZTÓ MŰHELY
A 10. SZÁZAD VÉGÉRŐL. A VASÉRCUKPAC ÉS A FASZÉN
HELYE A MŰHELYGÖDŐR SZÉLÉN, AZ EGYIK ÉP KOHÓ
TOROKNYÍLÁSA MELLETT. FOTÓ: GÖMÖRI JÁNOS

vassalakok jó nyomravezetőik. Az 1970–1990-es évek célirányos kohókutatásai során több mint száz vasolvasztó kemencét tártak fel a Dunántúlon, főleg Győr-Moson-Sopron és Somogy megye területén. A kohók korának meghatározására négy-öt módszert alkalmaztak, ezek alapján öt különböző kohó- és műhelytipológiai csoportot, illetve további két variánst lehetett elkülöníteni és kronológiai sorrendbe állítani. A kohók körüli egyéb objektumok rendszeréből a munkaszervezésről nyerhetünk információkat, főleg, ha azonosítjuk a közeli vasércbázisokat is.

A kohókat általában munkagödörökben alakították ki oly módon, hogy annak oldalfalába belevágták a tűzteret, majd előlről felfalazták. E kohók átlagos méretei: az alsó medence 30–45 cm széles, a belső akna magassága 70–100 cm. Hasonló méretűek lehettek a teljesen felszínre épített kohók is.

A vasolvasztó helyeken a kohók mellett előkerülhetnek a faszénégető boksák, az ércpörkölő gödörök, az újraizzító tűzhelyek, a kovácsműhelyek, sőt – az avar korban – lakóházak, szabadtéri kemencék, tárológödörök és kutak. Tehát ebben a korban a településen belül is folytatott vaskohászat (Tarjánpuszta-Vasasföld, Zamárdi-Kútvolgy, Magyaratád-Kéri határra dűlő).

Avar kori hagyományokat őrizhet a részben 9. századra keltezhető vasolvasztó telepek csoportja az Alpokalján és a Soproni-síkságon (Nemeskér-Tüskés-rét, Iván-Dudás-dűlő, Dénesfa-Szikas-dűlő, Csepreg-Tömördi-erdő [?], Dörfl [Dér föld, Burgenland], Draßmarkt [Derecske, Burgenland]). Ezeken az ipartelepeken szabadon álló, agyagból épített kohók maradványai mellett kovácsműhelyek cölöphelyei is megfigyelhetők, ugyanakkor falusias települési nyomok nem. Feltehetően Karoling-kori fegyvergyártó műhelyek voltak ezek,

a Savaria központú grófság körzetében. Megjegyzendő, hogy a Mosaburg (Zalavár) központú grófság templomainak építéséhez a salzburgi érsekségből küldtek kovácsokat és vasanyagot. Zala megye területéről eddig csak kovácsműhelyödröket ismerünk ebből az időszakból és az Árpád-korból.

„Utóbb pedig Priwina kérésére Liupram érsek Salzburgból mesterembereket küldött neki, kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat, akik Priwina városában egy tiszteletre méltó templomot építettek...”

A bajorok és karantánok megtérése, 870 körül

A 10. század nagy központosított vasipari műhelyei Somogy megyében és részben Sopron közelében dokumentálhatók. Ebben a korban Liudprand cremonai püspök említette egyik írásában, hogy a tavaszi hadjáratok előtti telet a magyarok fegyverek készítésével töltötték. A 10. századi Magyar Nagyfejedelemség a sóbányászat és a vastermelés hasznát a központi hatalom számára foglalta le. A „vastermő” föld birtoklása tehát a 10. századi magyar fejedelmeknek is olyan fontos lehetett, mint – Zemarchosz bizánci követ 569. évi jelentése szerint – korábban a türköknek.

CSEPREG, TÖMÖRDI-ERDŐ, 9. (10.?) SZÁZADI KOHÓ TÍPIKUS AGYAG MELLFALAZATA A BEÉPÍTETT FÚVÓKÁVAL. AZ ELSALAKOSODOTT MELLFALAT A VASOLVASZTÁS UTOLSÓ FÁZISÁBAN A KAMPÓS VAS KOHÁSZSZERSZÁMMAL FÉLREEMELTÉK, HOGY AZ IZZÓ SZIVACOS VASBUCÁT A MELLNYÍLÁSON KIHÚZHASSÁK. FOTÓ: GÓMÖRI JÁNOS

„Miután Zemarchoszek soknapi utat megtettek, a szogdiaták vidékére [azaz Szogdiába] érkeztek. Mikor leszálltak lovaikról, a türkök közül egyesek, akiket nyilván e célból küldtek ki, vasat kínáltak nekik megvételre, úgy gondolom, azért, hogy bizonyosságot tegyenek arról, hogy vannak vasbányáik. Azt beszélik ugyanis, hogy náluk a vas nem egykönnyen megszerezhető portéka. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezzel a fitogtatással arra céloztak, hogy van nekik vastermő földjük.”

Zemarchosz követségének tapasztalatai Menandrosz bizánci történetíró művében, 6. század második fele

A Kárpát-medence kohászatrégészetének keleti kapcsolatai bizonytalanok. A magyar törzsek térben hosszú, időben – az újabb kutatások szerint – a 9. század néhány évtizedére tehető vonulása jelentős vasvidékeket is érintett. Kérdés, hogy milyen ismereteket hozhattak onnan magukkal a magyar vasasok? Az bizonyosnak látszik, hogy a 10. századi Kárpát-medencében nem építettek a Harkov környéki, 9. században használt jutano típusú (bemélyített, felülről két oldalról fújtatott) kohókhoz hasonlókat. Viszont a Kárpátok keleti előterének tágabb térségében (például a Podóliai-hátságban), Etelköz közelében ismertek a 8–11. századi dunántúli (avar és magyar) kohók két típusának párhuzamai. A Kárpátokon kívülről érkező folyamatos betelepüléssel már az avar korban érkezhettek kohászcsoportok is.

Milyen kohászközösségeket találhattak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében? A változatos dunántúli kohótípusok között megtaláljuk a kelta korig visszavezethető – Európa-szerte elterjedt – kohóformákat, továbbá a műhelygödör oldalába beépí-

tett vasolvasztó kemencéket, amelyek már az avar korban feltűntek Tolna megyében (Bátaszék-Nagyorros-völgy). A 10. században Somogy megyében is szinte azonos elrendezésű kohótelepeket létesítettek (Somogyfajsz-Ívató-tó, Bodrog-Alsóbü-Temető-dűlő, utóbbi műhely esetében azonban nem zárható ki a késő avar – 9. századi – keltezés lehetősége sem). A kohászatechnológiai kontinuitás egyelőre csak a Dunántúlon Somogy és Győr-Moson-Sopron megyében (Sopron-Potzmann-dűlő) feltételezhető.

A 10. századi magyar szállásterületen nem ismert a morvák 9. századi, Želechovicei típusú, hátulról fújtatható kohóinak párhuzama. Ugyanakkor a Morva-karszt kohói között a somogyfajszai típushoz közel álló, helyenként részleteiben is megegyező kohókat találunk.

SOPRON, BÁNFALVI ÚT.
ÉPEN KIEMELT KOHÓ
A 10. (11.?) SZÁZADBÓL
(SOPRONI MÚZEUM)

A keleti párhuzamok mellett (a több lépcsőben érkező hatások ellenére) tehát túlsúlyban volt a helyi, elsősorban avar kori technológiai tradíciók továbbvitele. Sőt, már a 9–10. században kimutathatók nyugati hatások, például a felszíni vasércbányászat (Pingenfelder) módszereinek alkalmazásában. Utóbbi hatás az Alpok keleti térségében, például a Felsőpulyai-medence (Oberpollendorf) „neogén” vasércbázisainak hasznosításában jelentkezik (például Kópházán, Sopron mellett). A somogyi – szinte felszínről gyűjthető – gyepvasércnek hasznosítása mellett tehát a 10. századi magyar vasasok változatosabb technikákkal termelték ki a vasércet.

Kérdés, hogy a kohászati technológia kontinuitása jelentheti-e a népesség egyes csoportjainak tovább élését a Dunántúlon, és miért nincsenek egyelőre ennek jelei a keleti országrészben? A kutatás számlájára írható-e, hogy a Bükk hegységben és a Börzsönyben a legkorábbi kohótelepek csak a 11–12. századból ismertek? A mellfalazattal is ellátott „somogyfajszai típusú” kohókkal szemben az országos elterjedésű („imolai típusú”) kohóknál nem ismerünk fűvókat

magába foglaló mellfalazatot. A másik különbség az, hogy a fajszi típussal szemben a műhelyek nem egy nagy gödörben összpontosulnak, tehát nem központosított „üzem” részei, hanem egymás közelében, külön-külön állnak. Tehát a munkaszervezés, a vasbeszolgáltatás módja is különbözhetett. A vas előállításának technológiája lényegében az avar kortól folyamatos volt, csak a munka szervezése és a vasasok (vasbányászok és kohászok) jogállása változhatott. Ami lényeges egyezés a 10. és a 11–13. századi kohók között: településektől távoli erdőségekben működtek, és a kovácsműhelyek a falvakban voltak.

Csak Vas megyében ismertek a 11–13. századi, nyugati eredetű, munkagödörbe épített, oldalról fűtatható, dupla kohós „vasvári típusú” műhelyek (Vasvár, Kőszegfalva, Ólmod).

Érdekes kérdés, hogy miért honfoglaláskor előtti kohók kerülnek elő törzsi helynévvel jelölt települések határában (Tarjánpuszta, Nemeskér stb.). Talán a magyar törzsi katonaság vette birtokba a korábbi vasműves központokat? A korábbi elméletek közül a „Kendek kovácsnépe” (1950) és a „szakrális Tárkány-kovácsok” feltételezett rendszere (1972) mára már a bizonyíthatatlan hipotézisek tudománytörténeti táráat gyarapítja. A Tárkány helynevek – egy újabb elmélet (2016) szerint – feltehetően a késő avar (továbbá türk, bolgár és kazár) mintájú, 10. századi magyar területi és hadszervezeti rendszer emlékei lehetnek, legalábbis annak halvány településnévi lenyomatai.

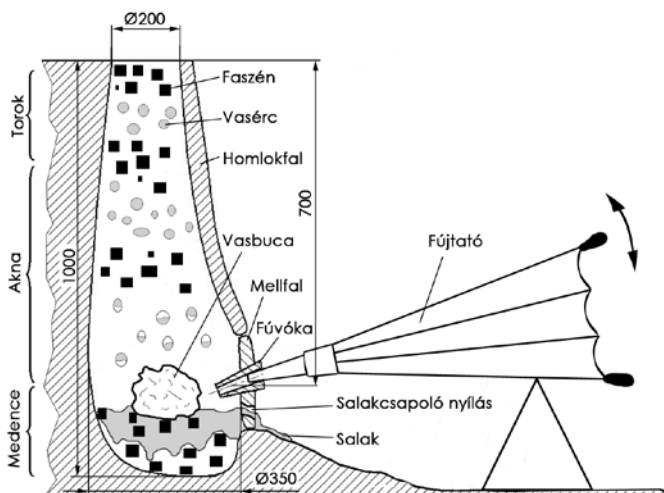
A gyevasércről a vascucáig

A vas előállításához vasércre volt szükség, amelyhez azonban nemcsak bányászattal lehetett hozzájutni, hanem egyes helyeken a felszínen is be lehetett gyűjteni. (A honfoglalóknak nem voltak mélyművelésű bányáik.) Az ártéri mocsarakban és lápokban a magas oldott vastartalmú felszíni és felszín alatti vizekből kiválik és megkötődik a vas, és gyevasérctelepek jönnek létre. Ilyen telepeket például Belső-Somogyban, folyóvízi-ártéri környezetben találunk – és találtak már elődeink is: mind a magyar, mind korábban az avar vaskohászok előszeretettel használták az itteni telepeket.

A kibányászott gyevasércet első lépésben ércpörkölő gödrökben pörkölték. Ennek során eltávozott az érc víztartalma, és

előredukálódtak, így a kohósítás során nagyobb vaskihozatal volt elérhető, illetve a pörkölt vasércet sokkal könnyebb volt a kohósításhoz alkalmas kukoricaszem méretűre előtörni. A vaskohászathoz szükséges faszenet faszénégető boksákban állították elő. A kohósítás bucakemencékben történt, amelyeket egy műhelygödör oldalfalában alakítottak ki: egy beásott üreget nedves, homokkal soványított agyaggal tapasztottak ki, majd előlről homlokfalal látták el. A bucakemence kiszárítása után a mellnyílást mellfállal zárták el, amelybe fúvókát tapasztottak. A bucakemence tüzét feltételezhetően harmonikaszerű fújtatóval szítták.

Az olvasztás előtt a kiszárított bucakemencét elő kell melegíteni, először fa, majd faszén – fújtatás mellett történő – elégetésével. A megfelelő hőmérséklet elérésekor az izzó faszénnel teli kemencébe felülről beadható az első pörkölt vasércadag, majd az elegy süllyedésének megfelelően a faszén és a pörkölt gyepvasércadagok felváltva követik egymást. A vasércet vasoxidjaiból redukálódó vasszemcsék szilárd halmazállapotban a fúvóka előtt-alatt egy vasszivaccsá hegednek össze. Ezt hívjuk vasbucának. A kohósítás során a vasbucá nem olvad meg, hanem egyre nagyobbra növekedve az el nem égett faszéndarabokon ül, míg az olvadt salak a szilárd faszéndarabok között leszivárogvá a medence alján gyűlik össze, s idővel eléri a fúvóka szintjét, ilyenkor

A PRÓBAKOHÓSÍTÁSOKHOZ HASZNÁLT FAJSZI TÍPUSÚ BUCAKEMENCE GEOMETRIAI MÉRTEI, FELÉPÍTÉSE ÉS A KÍSÉRLETEK ELRENDEZÉSI VÁZLATA

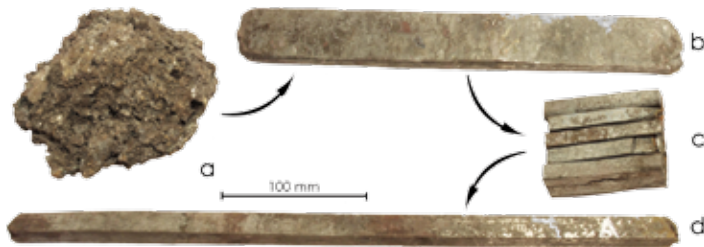
ki kell csapolni a fúvóka alatt ütött salakcsapoló nyíláson keresztül. A vasbucát a kohósítás végén, a mellfalazat kibontásával lehet kihúzni a kohóból. Az utolsó lépés a még izzó, szivacsos, nagy mennyiségű olvadt salakot tartalmazó vasbuca tömörítése fakalapáccsal. Az elmúlt években végzett próbakohósítások során 10–20 kg pörkölt gyevasérc beadagolásával, 4–8 óra alatt 1–3 kg-os vasbucák voltak előállíthatók.

A belső-somogyi foszfordús gyeppvasércekből készült vasbucák kovácsoláskor gyakran törékenynek bizonyultak, de még a jól kovácsolhatók is rendkívül ridegek voltak szobahőmérsékleten. Ennek oka a magas foszfortartalom. A kohósítás közben keletkező vasbuca foszfortartalma mésztartalmú anyagok (például mészkő, fahamu stb.) beadagolásával hatékonyan csökkenthető.

A vasbucakohászat során három különböző vasanyag volt előállítható. Lágvas, amely a vason kívül kis mennyiségben tartalmazott szenet, így nem volt edzhető. Acél, amely nagyobb széntartalmánál fogva már edzhető volt, továbbá foszforvas, amely szenet nem, csak foszfort tartalmazott a vason kívül. Ez utóbbit a damaszkolt kés- és kardpengékben használták fel díszítési célból.

A tömörített vasbuca még nagy mennyiségben tartalmazott salakot, amely jelentősen rontotta a minőségét, és törékennyé tette. Emiatt a bucavasak mechanikai tulajdonságai, szívósságuk és alakíthatóságuk a mai, szinte salakmentes acélokéhoz képest sokkal rosszabb volt. Ezen a helyzeten úgy igyekeztek segíteni, hogy a vasbucát átkovácsolták, így csökkentve a salakzárványok mennyiségét és méretét. A legegyszerűbb módszer az volt, hogy a tömböt laposra kovácsolták, majd feldarabolták vagy összehajtogatták, s így egy többretegű tömböt hoztak létre. Ezt azután újra lenyújtották: az így nyert vasrúdból már kikovácsolhatók voltak különböző vaseszközök.

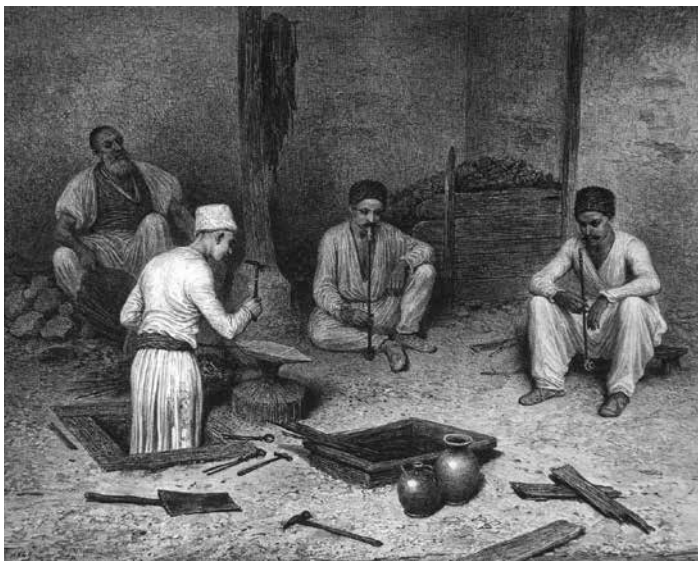
- A VASBUCA
ÁTKOVÁCSOLÁSA.
A) TÖMÖRÍTETT VASBUCA.
B) LAPOSVASSÁ
KOVÁCSOLT VASBUCA.
C) RÉTEGEZETT TÖMB.
D) ÁTKOVÁCSOLT,
HOMOGENIZÁLT VASRÚD.

Kovácsolás egy nomád műhelyben

Egyes régiókban, többnyire ott, ahol vasérclelőhelyek voltak, nagyobb fémelőállító és -feldolgozó központok alakultak ki, minde mellett szükség volt az állandó helyváltoztatással járó életmódhoz illeszkedő, egyszerű kis kovácsműhelyekre is. Ezek főként kisebb munkadarabok készítésére és javítására voltak alkalmasak. Egy-egy ilyen műhely néhány egyszerű alapeszközzel működtethető, illetve gyorsan felépíthető és lebontható volt. (Efféle műhelyek felszerelését már a kora középkorból is ismerjük, de szegény vidékeken a közelmúltban is hasonló eszközkészlettel dolgoztak a vándorkovácsok.) Az alapfelszereltséghez tartoztak a kalapácsok, a vágó- és lyukasztóeszközök, a kovácsfogó, az üllő, a fújtató, a faszén és a vizes dézsza, illetve természetesen a kovácsolható alapanyagok.

A műhely alapja a kovácstűz, ennek helye lehetett például egy egyszerű, földbe vájt, megfelelő űrtartalmú, félgömb alakú gödör, agyagos tűzfallal a fújtató felőli oldalon, oldalsó-alsó befúvással. Hosszabb munkadarabok – például egy kard – elkészítéséhez viszont két tűzfallal körbevett felszíni tűzre volt szükség.

KOVÁCSMŰHELY
A KRÍM FÉLSZIGETI
BAHCSISZERÁJBAN.
AUGUSTE RAFFET
LITOGRÁFIÁJA, 1837

A tűz hőfokát a vas olvadáspontjáig kellett emelni, ezt fújtatással érték el már a honfoglalás idején is: a légáramlat adja a faszénparázs-nak azt a plusz oxigént, amely révén a hőmérséklet emelkedésére sor kerül. Fújtatás nélkül tehát nincs kovácsoláshoz alkalmas tűz. A korabeli fújtatók mind egykörösök voltak, ami azt jelenti, hogy nem tudtak folyamatos légáramot biztosítani: a levegőt beszívták, majd kifújták. A mesterek ezen a helyzeten csak úgy tudtak javítani, hogy kétkezes fújtatókat készítettek egyesített fúvókával: míg az egyik fújtató beszívta a levegőt, a másik éppen kifújta. Mindkét esetben viszonylag kis méretű, könnyen szállítható fújtatót kell elképzelnünk, amelyet a kovács segédje üzemeltetett.

A kovácsműhely legértékesebb darabja az üllő. A korabeli üllők messze elmaradtak a maiak méretétől, mivel előállításuk rendkívül munkaigényes és drága volt. Általában csak a munkafelületük volt edzhető acélból, amelyet tűzi hegesztéssel erősítettek a bucavasül-lőre. Kis méretük miatti csekély tömegüket fába vagy kőbe való be-ágyazással pótolták, és mindig a tűz közelében helyezték el őket. Formailag a csonka gúla alakú tömb vagy szarvasüllő volt jellemző.

KOVÁCSMŰHELY
A 21. SZÁZADI INDIÁBAN.
FOTÓ: MUKESH SRIVASTAVA

Magyar fegyverkovács, 9–10. század

A kora középkori kovácsok a kor embere számára szinte „varázslatos” tudománnyal bírtak: tűz segítségével szerszámokat és fegyvereket formáltak a vasból. A nomádoknál a tüzet és a vasat is nagy tisztelet övezte, a kovácsok pedig közösségeik megbecsült és nélkülözhetetlen mesterei voltak, munkájukat valószínűleg a törzsfők, nemzetségfők szervezhették és felügyelték. Településneveink tanúsága szerint külön kovácsfalvak, sőt fegyverkovácsfalvak is léteztek, és a nomádok a csatlakozott és meghódított népek kovácsait is tovább dolgoztatták. A specializálódott fegyverkovácsok főleg az előkelők szállásai körül, a fegyveres kíséret számára dolgozhattak, még az „apróságnak” tűnő nyílhegyek tömeges készítése is sok munkát adott számukra. A nomád kovácsok szerszámkészlete egyszerű, akár egyetlen lóra felmálházható volt. A képen a mester egy szablapengét kovácsol, ülve dolgozik, mint a keleti kovácsok, segédje a tűzhely fűjtatóit kezeli. Magyar kovácssír eddig nem került elő, a felszerelés korabeli párhuzamok és nomád néprajzi tárgyak alapján készült.

B. Z.

A megformálni kívánt vasat kovácsfogóval tartották, és a megfelelő hőfokra hevítve – amit a kovács a fém színéből lát – különböző méretű kalapácsokkal alakították. Vágó- és lyukasztóeszközöket is használtak, főként a melegalakítás során, de reszelőket és különböző hidegvágókat is tartalmaznak az elsősorban Skandináviában előkerült leletanyagok. Ezen szerszámok többségét mindig a kovács maga állította-állítja elő, magára és a munkáira méretezve azokat.

Az így létrehozott műhelyben a vasbucából – azaz a többszöri átkovácsolással salaktalanított vasdarabból – vagy újrahasznosított anyagokból a szegtől a lószerszámon át a fokosfejig és kardig bármi előállítható vagy javítható volt a kovács tudásától függően.

Ötvösség

A honfoglalók ékszerei

Az Etelközben élő magyarok az írott forrásokban nomád népként jelennek meg, és sírjaik is erre az életmódra vallanak. A nomádokat egyes antropológusok hordozható és törhetetlen javak birtokosaiként jellemzik, akik számára a legfőbb kincset a ruhákra vagy az asszonyok fejére aggatott csecsebecsék jelentették.

„Ezek a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek. Ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak.”

Gardízi perzsa történet- és földrajzi író, 1050 körül

Mivel a magyar föld a szerves anyagokat csak egészen kivételes esetben őrzi meg, a honfoglalók régészeti emlékei közt kiemelkedő szerepük van a különféle ékszereknek és ruhadíszeknek. A nőket és leánygyermekeket természetesen gyakrabban ékszereztek fel, mint a férfiakat. A leggazdagabb férfiak sírjaiban mégis meglepően sok ékszerrel találkozhatunk. Mindkét nem használt fülbevalót,

LEMEZES ÉS ÁTTÖRT DÍSZÍTÉSŰ HAJFONATKORONGOK AZ ALDEBRŐ-MOCSÁROSI TEMETŐ 20. ÉS 13. SÍRJÁBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

nyak- és karpereceket, gyűrűt. A nők ezenkívül gyöngyökből és kauri csigából álló vagy ezüstlemezes csüngőjű nyakláncokkal, hajfonatba fűzött gyöngyfűzésekkel és fémkorongokkal ékesítették magukat. A hajfonatba textil- vagy bőrszíjakkal befont korongok – akár öntött, akár lemezes változatban – a legszebb honfoglalás kori tárgyak közé tartoznak. A rajtuk látható növényi vagy állatornamentika a korszak elsőrendű művészeti emlékeivé avatja őket. Ritkán pártaszerű fejdíszek maradványait is sikerült megfigyelni.

A férfiak sírjaiban gyakori egy hajkarikának mondott ékszer, amely azonban valószínűleg fülbevaló volt, akár a perzsáknál. Az előkelőké aranyból készült, a szegényeknek leginkább csak bronz jutott. Gyakran aranyból készült a rangosak gyűrűje is, amelynek pántján négydudoros fej ült, benne többnyire színes üvegbetéttel. Az arany használata azonban korántsem olyan gyakori, mint gondolnánk. Csak kivételesen fordulnak elő – ráadásul férfisírban – vékony aranydrótból készült egyszerű kar- és lábperecek (Zemplén), vagy aranylemezzel beborított bronz karperec (Heves). Az ékszerek zöme az előkelőknél ezüst, sőt néha az ezüst karperec párja már csak bronzból készült (Vereb).

10. SZÁZADI GYŰRŰ
MÓR-DOBOSPUZTÁRÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A vagyonosok legkorábbi sírjaiban ezüstpánt vagy legtöbbször bronz, esetleg ezüst huzalkarperecek fordulnak elő. A 10. század folyamán az ezüst karperecek egyre ritkábbá válnak, ugyanakkor a köznépnel bronzpántok tűnnek fel, amelyeken pontkörös vagy többszörösen beírt körökből álló díszítés jelenik meg. A 11. század második felére ezek az ékszerek is eltűnnek a viseletből. Nagyon ritkán Bizáncból vagy Bizánc balkáni tartományaiból díszes pántkarperecek is eljutnak a tiszántúli lakossághoz (Bashalom, Szarvas, Ártánd).

PÁNTKARPERECEK
A HEVES-KAPITÁNYHEGYI
TEMETŐBŐL ÉS EGYEKRŐL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A HONFOGLALÓK FÜLBEVALÓJA.
GYÖNGYCSÜNGŐS ÉS KERESKEDELMİ ÁRUKÉNT
ÉRKEZETT FÉLHOLD ALAKÚ FÜLBEVALÓ
(SÁNDORFALVA, KECÉL-VÁDÉI-DÜLŐ). FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A keletről magukkal hozott fülbevalók jellegzetes fajtája a gömbsorcsüngős típus, amelynek hosszú drótsüngőjére gyöngyöt vagy préselt fémgömböcskéket húztak fel, az egyes tagokat vékony fémhuzaltekercsel választva el. E fülbevalók olcsóbb, öntött változatban is készültek.

A keletről származó ékszerek mellett – főleg a köznép – az itt talált helyi lakosság ékszereit is átvette. Ezek többnyire egyszerű, bronz karikaékszerek, talán fülbevalók. A legnagyobb karriert az S végű hajkarikák futották be, amelyeket már a késő avar temetőkből is ismerünk (Pilismarót-Basaharc). Ez az ékszer magyar viseletben egy felvidéki, csekeji (Čakajovce) sírleletben a 920-as években tűnik fel, és ettől kezdve kétszáz

éven át a leggyakoribb ékszerré vált. Előbb bronzból készült, majd a 11. században zömmel ezüsből, ritkán pedig aranyból is. Eközben a mérete is változott némileg, nagyobb és vastagabb huzalú változatok jöttek létre, az elkalapált vég kiszélesedett, és bordázás jelent meg rajta. Elektronból és aranyból készítve a gazdagok számára is tetszetősebbé vált a szegények ékszere.

A különböző ékszerek zsákmányként, adó formájában vagy ritkábban kereskedelmi áruként is bekerülhettek az országba. Így Bizáncból pompás félhold alakú arany fülbevalók (Kecel, Páty), remek fejes gyűrűk (Szabolcs megye, Gátér, Bodrogvécs), Kijev felől gyöngykoszorúkkal díszített ezüst, ritkábban elektron fülbevalók (Szob, Tokaj vidéke, Vác), nyugatról gombos végű karikák és karperecek (Győr, Nádudvar), varázserejű „rovásírásos” gyűrűk (Ártánd, Majs). Néha egészen különleges ékszerek is előfordulnak a honfoglalók sírjaiban, mint például a Galgócon talált, északi eredetű nyakperec. A Morva folyón túlról díszgombokat hoztak magukkal eleink, de az ottani páros viselettel szemben a magyar nők csak egy-egy darabot hordtak (Oroszvár, Heves).

Az ékszerekészlet a divattal változott. A 10. század folyamán a honfoglalók ékszerei nagyrészt eltűntek a sírokból. Kisebb részben átalakulva (akár lószerszám díseit is nyakláncba fűzve: Püspökladány) és elszegényedve – bronzra vagy rézre váltva a nemesfémeket – megmaradtak. Ugyanakkor teljesen új ékszertípusok jelentek meg, mint például az állatfejes karperecek, a különböző nyakperecek és a gyűrűk számtalan változata, amelyek eredetét és történetét homály fedi. Ezt az új típusú ékszerekészletet ötven-hatvan éve még nem is tartották magyarnak, sőt Bijelo Brdó-i kultúra néven sokan ma is a szlávok gyatékának vélik.

A társadalom észerhasználati igénye nemcsak időszakonként változott, hanem különböző néprészek szokásai szerint is. Régóta tudjuk, hogy az előkelőknek két alapvető csoportja volt. A Felső-Tisza vidékén élők valószínűleg a fejedelem katonai kíséretéhez tartoztak.

A LEGGYAKORIBB ÉKSZEREK:
HAJKARIKA ÉS S VÉGŰ KARIKA
(TÖRÖKSZENTMIKLÓS-SZENTTAMÁSPUSZTA)

Itt a férfiak megjelenése volt a díszesebb, a nők pedig az egészen szolid ékszerezettség jellemző gazdag rozettás lószerszámaikkal összehasonlítva. (Hozzá kell tennünk, hogy ezt a sírleletek mutatják így.) Ezzel szemben a Dél-Alföldön megtelepedő néprészek előkelőinek női viselete eltérő, és ékszerezettsége is gazdagabb volt. Az eltérés annyira szembeszökő, hogy ennek a különbségnek a való életben is meg kellett lennie.

Egy másik különös szokás a köznép temetkezéseiben tűnik fel. A temetők leggazdagabb sírjai között nemcsak az idős vagy felnőtt nők temetkezéseit találjuk meg, hanem legalább ilyen gyakran a 6–10 éves korban elhunyt lányokét is. Sőt némely temetőben (Győr-Pós-domb, Ártánd, Újlőrincfalva-Magyarad) éppen a kislányok sírjai voltak a leggazdagabbak. Ők kaptak a temetésnél nyakperecet, karpereceket, néha öt-hat gyűrűt, ráadásul nem is kis kezükre felhúzva, hanem a nyakperecre felfűzve. Kérdés, hogy e temetkezési szokás mögött mindennapi gyakorlat állt-e. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az elhunyt kislányok kiemelkedő felékszerezése már a neolitikumban is megfigyelhető.

KÖZNÉPI JELLEGŰ
KARPERECOK A HAJDÚ-
BŐSZÖRMÉNY-BODA-
SZŐLŐI TEMETŐBŐL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Az ékszereknek a hitvilághoz kapcsolódó jelentésük is volt. A nyakláncokba kisebb állatcsontokat, állatfogakat foglaltak be, akár kis kereszttel együtt (Szob-Kiserdő). A zoológusok meghatározása szerint ezek vadliba, farkas és nyúl lábtőcsontja, kutya szemfoga, vadkanagyar és más csontok voltak, amelyeknek óvó-védő szerepet tulajdoníthattak, azaz amulettek lehettek. Hasonló szerepük volt a nyakláncokba fűzött, félhold alakú csüngőknek, a lunuláknak és a kereszteknek is (Püspökladány, Sárrétudvari). A férfi- vagy fiúsírokban talált egyetlen szem gyöngynek az *Ezeregy éjszaka* meséiben is említett oltalmazóerőt tulajdoníthattak.

Különleges szokás nyomait őrzi a nyakperek elhelyezése a sírban. A kislány fejére tett nyakperccel (Püspökladány) sajátos módon egy bizánci hagyományt követtek, amire ebből az időből Bulgáriában is van példa.

A honfoglaló magyarok ékszerei az egyes tárgyak különböző származása és elterjedése ellenére együtt mégis jól jelzik a magyarság honfoglalás kori, majd 10. század végi, és államalapítás kori jelenlétét, a magyar fejedelemség, majd a királyság népeinek kulturális egységét. Jól mutatja ezt, hogy ahol Csehországban a Bijelo Brdó-i kultúra ékszerei előfordulnak, ott szerencsés esetben írott vagy nyelvi források (helynevek) is utalnak magyar jelenlétre. Morvaországban számos magyar temetőt találtak (Prušanky, Velké Hostěradky). Nehezebb a helyzet megítélése délen, ahol Bled (Szlovénia) vagy Gomjenica (Bosznia) temetői szinte semmiben sem különböznek Baranya megye hasonló korú temetőitől, de ott nincs nyoma magyar megtelepülésnek.

10. SZÁZADI
NYAKPEREC ÓBEBÁRÓL

Rozettás lószerszámveretek

ROZETTÁS
LÓSZERSZÁM-
VERETEK
BALOTA-
SZÁLLÁSRÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A honfoglaló magyarok körében kizárólag a gazdag nők egy csoportja használt három- vagy négyszirmú virágmintával díszített, bronzból vagy ezüsből öntött és aranyozott rozettás lószerszámvereteket, amelyek előképei bőr vagy nemez rátétdíszek lehettek. A Kárpátoktól keletre eddig csak néhány darab került elő, főként a Dél- és Középső-Ural területén. Nem tisztázott, hogy e darabok helyben készültek-e, vagy már a honfoglalás után kerültek oda a Kárpát-medencéből, a keleten maradt néprészekkel kapcsolatot tartó eleink révén.

A díszes lószerszámzattal bíró nők kevés ékszert viseltek, ruházatukat pedig csak elvétve ékesítették nemesfém veretekkel. Velük szemben a díszes ruhájú nők csoportjának lószerszámai egyszerűek, nélkülöznek minden ezüst- vagy bronzveretet. Noha a tendencia határozottan kirajzolódik, e jelenség pontos magyarázatával még adós a kutatás. Napjainkig több mint 80, rozettás lószerszámot tartalmazó sír került elő a 10. századi magyar szállásterületről. E sírok eloszlása azonban nem egyenletes. Míg a Kisalföld déli részén, a Kelet-Dunántúlon,

valamint az Alföldön 20–50 kilométerenként követik egymást a lelőhelyek, időnként egy-egy gócban több is, teljesen hiányoznak Erdélyből, a Bácskából, a Délnyugat-Dunántúlról, valamint a Kisalföld északi részéről. A rozettás lószerszámot használó nők sírjait többnyire gazdag mellékletű, kis sírszámú temetőkből találjuk, időnként azonban magányosan, rokonaiktól és családtagjaiktól távol nyugodtak. Az elmúlt évtizedek új kutatási eredménye az a felfedezés, hogy a nők a rozetták mellett másfajta lószerszámdíszeket is használtak, amelyek formai szempontból a férfiak övvereteihez hasonlítanak: egy Békéscsaba-Erzsébethelyen talált sírban a két díszítménytípus együtt került elő. Mindeddig egyedi lelet az egyik karosi női sírban talált aranyozott ezüst lóhomlokdísz. A rozettás lószerszámveretek a 10. század végére eltűntek a magyarok hagyatékából, s már nem kerültek a sírokba, legfeljebb egy-egy kopott, megrongálódott veretet használtak fel másodlagosan, nyakláncra felfűzve.

LÓ HOMLOKDIŠZE ÉS ROZETTÁS VERETEI KAROSRÓL.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

R. L.

Üvegtárgyak a 10–11. századi Kárpát-medencében

Az üveg készítését már az őskor óta ismerték és használták, korai emlékek találhatók a Kárpát-medencében is. A 10. században a magyarok is kedvelték az üveget: a viselet részeként gyakran feltűnnek a sírok anyagában a különböző formájú és díszítésű üvegyöngyök. Számos esetben a rekeszbetétes gyűrűk foglalatába sem ékkövet, hanem színes üvegbetétet tettek, s egyes veretek áttört részeibe is kék üvegeket helyeztek. Ritkán üvegből készített karperecek és gyűrűk is kerülnek elő a magyar emléktanyagból. Ez azért érdekes, mert a 10. századi magyar veretekkel sok szempontból hasonló, egykorú bolgár veretek mellett gyakoriak az üveg karperecek, amelyek ott bizánci hatásra váltak népszerűvé. A bizánci üveg karpereceket számos színben, esetenként a színeket variálva, rátétdíszek alkalmazásával vagy arannyal festve sokféle változatban használták, s divatjuk széles körben elterjedt, a besenyőkön keresztül a sztyeppén egészen a volgai Bulgáriáig tartott. Utóbbi területen olyan népszerűek voltak, hogy a bizánci mestereket utánozva helyi műhelyekben másolták őket, s csak az anyagösszetétel árulja el, hogy nem a Mediterráneumban készültek. Üveg karperec mindössze egyetlen 10–11. századi temetőből került elő a Kárpát-medencében (Ladánybena). Több darabot ismerünk az üvegyűrűkből, melyek Fülöpegyházáról, Püspökladányról, Soltról, Zalavárról vagy az erdélyi Dobokáról kerültek elő. Ezek az emlékek azonban már inkább az Árpád-korra, a 11–12. századra keltezhetők. Az üvegyűrűk összetétele alapján egyelőre nem állapítható meg, hogy azok balkáni közvetítéssel délről származtak-e, vagy pedig északról kerültek ide, ahol a 10–11. században szintén gyakoriak és kedveltek voltak.

Ezeknek a máshol oly népszerű tárgyaknak a Kárpát-medencei hiánya a 10. századi emléktanyagban jól mutatja, hogy a honfoglaló magyarság nem vett át mindent a szomszédos kultúrákból, hanem megszűrte őket: bizonyos elemeket befogadott saját anyagi műveltségébe, míg másokat elutasított. Mindez nemcsak a szomszédos területekkel való kapcsolatok jellegére vet fényt, hanem a befogadó népcsoport saját, számos tekintetben markáns ízlésbe-

li véleményét is jól jelzi. A korai magyarság kultúrájának leírása tehát nemcsak a magyarokra jellemző egyedi emlékcsoportok vizsgálatával és a más kultúrákból átvett elemek bemutatásával lehetséges, hanem érdemes azokat a dolgokat is számba venni, amelyek átvételére minden bizonnyal lehetősége nyílt elődeinknek, ám valamilyen okból nem feleltek meg számukra, és így nem is váltak népszerűvé.

ÜVEGYŰRŰK A SOLT-TÉTELHEGYI
ÉS A PÜSPÖKLADÁNY-EPERJESVÖLGYI
KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐKBŐL

L. P.

Magyar ötvösök, 9–10. század

A kora középkori kézművesek között az ötvösök igen előkelő helyen álltak. A munkájukhoz szükséges értékes nyersanyag – legtöbbször ezüst, ritkábban arany és néha bronz – miatt főleg az előkelők részére készítették az övvereteket, tarsolylemezeket, ruhadíszeket és ékszereket, de gyakran díszítették utólag a kovácsok termékeit is. Honfoglaló magyar ötvös sírja ugyan eddig nem került elő, de több avar ötvös temetkezéséből ismerjük a mai szemmel egyszerűnek tűnő eszközkészletet, amely azonban a kor szintjén a legfinomabb „precíziós műszernek” számított. A képen az egyik ötvös egy hajfonatkorongot a hátoldal felől munkál meg, a készülő korong alatt alátétként a téglében ötvösszurok van. Társa éppen leméri, beolvasztásra és újraöntésre

készíti elő a műhelyükbe egy nyeregtáskában leadott nyugat-európai ezüstdíszeket: érméket, szíjvégeket, vereteket és ékszereket, amelyeket fizetségként, sarcként vagy hadizsákmányként szerzett gazdája. A honfoglaló ötvösök csaknem minden idegen ezüstöt beolvasztottak, és anyagukból magyar ízlés szerinti tárgyakat készítettek. Mivel a korban gyakran forgott kézen tört ezüst is, és a nyersanyag adagolása is fontos volt, az ötvösök nem nélkülözhatték a finom (bizánci eredetű) mérlegeket és a precíz súlyokat sem. A honfoglaló magyarok által művelt kéregöntési eljárás egyébként rendkívül anyagtakarékos megoldás volt. A kép háttérében olvasztótégelyek, öntőkanál és tűzhely látható.

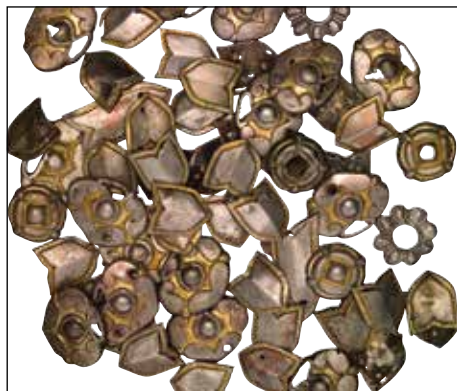
B. Z.

A honfoglalók ötvössége

A Kárpát-medence népvándorlás kori fém leletanyagában a 9. század végén és a 10. század elején, a magyarok bejövetelével egyértelmű változás figyelhető meg mind a motívumvilágot, mind a tárgytipusokat, mind a készítési technológiákat tekintve: jelentős mennyiségű lesz az ezüstlelet, és megnő az egyedileg, poncolással készült tárgyak száma. Ezek természetesen hasonló módon készülnek, mint az avarok vagy a kortárs vikingek fémtárgyai, ám rendelkeznek olyan egyedi – időnként bravúros – megoldásokkal, amelyek mégis jellegzetessé és megkülönböztethetővé teszik őket.

Sajnos eddig 9–10. századi magyar ötvössírt még nem találtak, és szerszámleletekben sem bővelkedünk. Ha arról szeretnénk képet kapni, hogy hogyan nézhetett ki egy honfoglalás kori magyar ötvösműhely, akkor a régészeti leleteket kell megvizsgálnunk, amelyek az avatott szem számára rengeteg információval szolgálnak a rajtuk végrehajtott munkafolyamatokról. Éppen ezért a kutatók – restaurátorok, régészek, ötvösök – elsősorban azokat a tárgyakat keresik, amelyeken a régi mesterek hibákat követtek el (ilyenek például az öntési hibák vagy a szerszámnyomok), mert éppen ezek által nyerhető mélyebb betekintés abba, hogy milyen eszközöket és eljárásokat használhattak az ötvösök a gyártás folyamán.

Másképp a korábban itt élt népek – avarok, germánok – sírjaiban fellelt tárgyakat és eszközöket, valamint a honfoglalók

VERETEK A NAGYKÖRÚI HONFOGLALÓ-TEMETŐBŐL.
MADARAS LÁSZLÓ ÁSATÁSA. FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A LADOGAI VIKING KERESKEDŐKÖZPONTBAN
VÉGZETT ÁSATÁSOK SORÁN FELLELT SZERSZÁMOK

kortársainak szerszámainak, technikáit kell összevetnünk a honfoglaló magyar ötvösök késztermékeivel. Ilyenek például a Kárpát-medencét korábban uraló avarok fémműveseinek a hagyatéka, a viking műhely- és szerszámleletek, vagy esetleg a Bizánci Birodalom antik időkből táplálkozó ötvösművészete. A következőkben azokat a készítés technológiákat vesszük röviden sorra, amelyeket minden bizonnyal ismertek a honfoglalók ötvösei, ugyanis a feltárt leleteken megmutatkoznak a nyomaik.

A fémművesek számára nélkülözhetetlen a tűz használatának ismerete, ugyanis ha alapanyagot (lemez, huzalt) akartak előállítani, vagy öntéssel kívántak megalkotni – esetleg sokszorosítani – egy tárgyat, ahhoz először a fémeket kellett megolvasztaniuk. Szükségük volt a magas hőmérsékletre akkor is, amikor a munkálatok során felkeményedett anyagot ki akarták lágyítani, továbbá akkor is, amikor két fémeket kellett összeforrasztaniuk. Mindehhez megfelelő tűzhely kellett, amelyben akár 1000–1100 °C hőmérsékletet is el lehetett érni. A hevítés történhetett zárt olvasztókemencében, de egyszerű nyitott kovácstűzhelyen is, amelyet egy vándorló ötvös is könnyen és gyorsan el tudott készíteni: elég volt egy megfelelő méretű gödröt ásni a földbe, és kitapasztani agyaggal. Meleg időben ez hamar kiszáradt annyira, hogy tüzet lehessen benne rakni. Erre került a faszén, amelyet fűtatóval hevítettek, ezáltal rövid időn belül el lehetett érni a felhasználni kívánt fémek olvadási hőmérsékletét.

A KÉSZÍTÉSTECHNOLÓGIA FŐBB LÉPÉSEI NEM SOKAT VÁLTOZTAK A HONFOGLALÁS KORA ÓTA, VISZONT A FELHASZNÁLT ANYAGOK IGEN. A KÉPEN EGY VULKANIZÁLT GUMIBÓL KÉSZÜLT NEGATÍV ÉS A BENNE LÉVŐ VIASZPOZITÍV LÁTHATÓ

A fémeket csak ritkán használják tiszta állapotban, mivel így sokszor nem felelnek meg a készítendő tárggyal szemben támasztott követelményeknek. Az idők során a mesteremberek rájöttek, hogy a különböző fémek megolvadva oldódnak egymásba, megszilárdulva pedig megtartják fémes tulajdonságaikat, viszont az alapanyagoktól eltérő jellemzőket mutatnak. Ezáltal felfedezték, hogy igény szerint befolyásolhatók a fémek tulajdonságai (például olvadáspont, szín, kopásállóság). A honfoglalók ötvöseinek is rendelkezniük kellett a különböző

ötvözetek ismeretével, ugyanis a régészeti leleteken végzett anyagvizsgálatok azt mutatják, hogy az egyedileg készített, poncolt termékek jól megmunkálható, magas finomságú ötvözetből készültek, ezzel szemben az öntéssel előállított vereteket olyan ötvözetekből gyártották, amelyek könnyen folynak, ugyanakkor ellenállnak a napi használat során keletkező behatásoknak.

A honfoglalók gyakran díszítették poncolt lemezekkel fegyvereiket, tarsolyaikat, viseletüket. Ezekhez először a lemezt kellett előállítaniuk, amelyhez elsőként a munkának megfelelő ötvözetből öntöttek egy lapos öntecset. Ezt felváltva kalapálták-lágyították, míg el nem érték a megfelelő vékonyságú lemezt. Tehát a kalapálás is az alapvető szakmai tudás része kellett hogy legyen, és ebből kifolyólag a kézművesnek üllővel és kalapáccsal is rendelkeznie kellett. Minderre bőven találhatunk korábbi vagy kortárs párhuzamokat.

FATUSKÓN TARSOLYT
PONCOLÓ MAGYAR ÖTVÖS.
RAJZ: BARTA BALÁZS

Ezután következhetett a művészi vésés vagy a poncolás a lemezeken. Sajnos nincs túl sok információnk arról, hogy e folyamatokat hogyan végezték, így csak párhuzamokhoz nyúlhatunk. A két említett technológia között az a legfőbb különbség, hogy az egyik anyagvesztéssel jár, a másik pedig nem. A vésésnél egy kielezett szerszámmal anyagot vésnek ki a díszítendő felületből, így érve el a vonalas díszítést. A poncolásnál a mintának megfelelő profillal ellátott poncolót ütögetnek kalapáccsal, amely így nyomot hagyva a lemezen kirajzolta a mintát. Az utóbbi technológiánál gyakran a hátteret is leütötték mélyebbre egy sima vagy kör profilú szerszámmal, így adva plastikusságot a motívumnak.

Kérdéses, hogy poncoláskor mivel támaszthatták alá a megmunkálás során a tárgyakat. A síklemez munkákat akár egy fatuskón is elkészíthették, erősebb plastikai hatásnál pedig vastagabb bőrdarabon is elképzelhető a domborítás. Bonyolultabb formáknál – mint amilyen például egy ivócsésze – azonban mindenképpen fontos volt kitölteni a tárgy belsejét valamilyen anyaggal, amely alacsony hőfokon olvad, de megszilárdulva kellő alátámasztást nyújt a munkálatokhoz. Ezt például szurok, gyanta és egyéb anyagok különböző keverékeiből állíthatták elő.

Az egyedileg készült munkák után a préselést is meg kell említenünk, mint gyakran alkalmazott eljárást. Ezzel a technikával sorozatban tudtak egyforma darabokat gyártani, kevés anyag felhasználásával. Préseléshez való szerszám van a honfoglalás kori leletanyagban, egy bronzból öntött verőtő Zimonyból. Ennek segítségével rekonstruálni lehet a készítési technológiát. A megmaradt verőtő egy pozitív darab, azaz a minta éppen úgy szerepel rajta, mint ahogyan majd a kész tárgyon is látható lesz. (Az avaroknál is jellemzően ilyeneket találunk.) Erre tették rá a préselni kívánt fémlamezt, amelyre egy vastagabb bőrt vagy egy vékony ólomlapot helyeztek, és ezt kalapálták, míg a fémlemez fel nem vette a kívánt formát. Ha a verőtő mintája nagyon aprólékos volt, és a mester igényes munkát akart kiadni a kezei közül, akkor a préselt lemezt a verőtővön még a poncolók segítségével megmunkálhatta.

A honfoglalók fémtárgyainak jelentős része öntéssel készült. Az övekre, lószerszámokra, készenléti íjtegezekre és egyéb viseleti

A KÖMPÖCI ÖV
REKONSTRUKCIÓJA.
BARTA BALÁZS MUNKÁJA

elemekre felszerelt veretek vékonysága gyakran gondolkodóba ejti a régészeket, hogy öntött vagy inkább préselt, esetleg poncolt alkotásról van-e szó. Sokszor ugyanis a veretek háta olyan egyenletes vastagságban követi az elülső oldalon lévő mintát, hogy valóban nehéz felismerni a készítés módját. Alapos szemrevételezés után azonban felfedezhetők az öntés nyomai, még akkor is, ha ezeket igyekeztek eltüntetni. Arra a kérdésre, hogy pontosan milyen technológiával öntötték ezeket a tárgyakat, nehéz válaszolni. Szerszámelemek hiányában – átfogó és tudatos anyagvizsgálatra támaszkodó – kísérleti régészeti módszerekre van szükség, s így, tapasztalati úton megszerzett tudás által kerülhetünk közelebb az eredeti technológiához. Szerencsére manapság ilyen vizsgálatok és kísérletek már hazánkban is folynak, s ezek alapján valószínű, hogy a honfoglalók nem csak egyfajta eljárást használtak.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a népvándorlás kori Európában többnyire a viaszveszejtési módszert alkalmazták. A készítendő tárgyat először viaszból formálták meg, akár egyedileg faragva, akár valamilyen sokszorozási eljárás révén. Ezt körbeverték – állati szőrrel és ló vagy tehén ürülékével összedolgozott – soványított agyaggal, majd a száradást követően kiégették, így az említett adalékanyagok eltávoztak az öntőformából, biztosítva ezzel, hogy a forma ne repedjen meg az öntéskor felszabaduló gázoktól. A hőtől megolvadt viasz is kicsorgott a formából, hátrahagyva egy negatív mintájú üreget, amelybe később beleönthették a megolvasztott

A VIASZMINTA ALAKÍTÁSA

FÉLKÉSZ AVAR ÖVCSAT, MELYET ÖNTÉS UTÁN NEM FEJEZTEK BE. A FONTOS LELET ÁLTAL SOK MINDENT MEGTUDHATUNK A KÉSZÍTÉS TECHNOLÓGIÁJÁRÓL. A VERET SZÉLÉN KÖRBEFUTÓ TÚLFOLYÁS PÉLDÁUL AZT ÁRULJA EL, HOGY AZ ÖNTŐFORMA KÉTRÉSZES VOLT. FOTÓ: KISS BÉLA

fémet. Öntés után, amikor a fém megdermedt, az öntőformát szét törve jutottak a nyers öntvényhez, amelyet később csiszoltak, véstek, esetleg poncoltak is, végül pedig políroztak. Az ezüstötvözetből készült tárgyakon lévő minták hátterét gyakran tűzi aranyozták.

A honfoglalók övein sorakozó veretek többnyire azonos mintát követnek, de eltérő formájúak attól függően, hogy az öv melyik szakaszára kerültek. Egy övkészlethez általában három típusra, ezekből azonban értelemszerűen több azonos darabra volt szükség, amelyeket valamilyen sokszorosítási eljárással készítettek el. Sajnos hazánkban még nem találtak az említett technológiára utaló mellékterméket, ezért csak a külföldi leletanyagokra tudunk támaszkodni. A Balti-térségben és Kelet-Európában fellelhetők kőből és kiégetett agyagból készült kétrészes öntőformák, ezek lehetnek a fém öntésére szolgáló negatívok, de lehetnek a viaszminták sokszorosításához való szétvehető formák is. A kőből készült negatívba a mintát belevésték, míg a kiégetett agyagnál még a kiégetés előtt nyomták bele a képlékeny anyagba a pozitív formát. Ez készülhetett fából, viaszból, de akár öntött vagy poncolt fémből is.

Elképzelhető, hogy egy másik öntési eljárást is ismerhettek, méghozzá a kétrészes, homokból döngölt öntőforma használatán alapuló technológiát. Erre azonban a korabeli Európában sincs egyértelmű bizonyíték, mivel a homokból készült formát újra felhasználhatták, és így nem maradhatott

kétségtelen nyoma. Ez esetben is fontos kihangsúlyozni a kísérleti régészet jelentőségét, amely által nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy hogyan készülhettek a tárgyak, hanem azt is, hogy a régészeti feltárások során milyen apró jelek megfigyelése és dokumentálása nyújthat információt az egyes technológiák ismeretéről az adott korszakban vagy népnél.

Felfedezhetők a régészeti leletek között másfajta eljárások is, mint például a nielló, a tausírozás (féمبراكás) és többek között a granuláció használata is, de nem olyan nagy mennyiségben, és nem olyan motívumvilággal, hogy ezeket a honfoglalók ötvösségének általánosságban tárgyalt technológiája közé lehessen sorolni. Nem kizárható, hogy azok a mesterek, akik a vezető rétegnek dolgoztak, rendelkeztek hasonló ismeretekkel a magyar ötvösök között is, de könnyen elképzelhető, hogy ezek a tárgyak import termékek voltak a Baltikumból vagy akár Bizáncból.

Kismesterségek

Csontművesség

A honfoglaló magyarság hagyatékának jellegzetes, ha nem is nagytömegű részét alkotják a csontból készített tárgyak. Az eddig ismert darabok túlnyomó többségükben sírokból származnak. A telepekről előkerült példányok száma jóval kisebb. Mégis ezek a rontott vagy félkész tárgyak vetették fel a kérdést, hogy beszélhetünk-e a 10. században a későbbi értelemben vett csontfeldolgozó műhelyekről.

A csontmegmunkálás alapvető eszközei – a vonókés, a fűrész és a fúró – eddig még nem kerültek elő. De nem látott napvilágot feldolgozásra utaló műhelyhulladék sem. Mindössze egyetlen, csontvészőnek meghatározott eszközről van tudomásunk. Ennek ellenére a tárgyak vizsgálata azt mutatja, hogy a legtöbb esetben jóval többről van szó, mint ügyes kezű emberek saját maguknak készített, többé-kevésbé művészi kivitelű alkotásairól. Valószínű tehát, hogy a korszakban számolhatunk önálló csontművességgel.

FÉLKÉSZ ZABLA-
OLDALPÁLCA A BORSODI
10. SZÁZADI TELEPRŐL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A TISZAESZLÁR-BASHALMI TARSOLYZÁRÓ. FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

PALMETTAMOTÍVUMMAL
DÍSZÍTETT, RONTOTT
ZABLAOLDALPÁLCÁ
SÁLY-LATORBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A nyergek, szablyamarkolatok díseit, az íjlemezeket, a tegezszáj- és -fedéllemezeket, a késnyeleket, tarsolyzárókat, tégelyeket, bogozókat, botvégeket, zabloldalalpácákat agancsból készítették, amelyhez vadászat vagy gyűjtögetés révén jutottak hozzá.

A feldolgozás első lépéseként az agancs külső részét vonókéssel lehántották, majd a nagyobb példányokat fűrészszel vagy baltával darabolták, hasították. Ezt követően az agancsot forró vízben meglágyították, mert így könnyebb volt a tárgynak a végleges formáját megadni, a belső szivacsos állományt kikaparni, a rögzítéshez szükséges helyeken átfúrni és díszíteni. A csonttárgyakat leggyakrabban pontkörrel díszítették, amelyhez kétágú fúrót használtak. A növényi motívumokat és a bonyolultabb geometrikus mintákat azonban késsel vagy a fentebb említetthez hasonló vésővel készíthették. Végül a tárgy felületét hamuval, kőporral, esetleg bőrdarabbal simára csiszolták. A vésett mintáknál valószínű, hogy a polírozást jórészt a vésés előtt végezték, utána már csak kíméletesen fényesítették a darabot. A csonttárgyak díszítése jórészt megegyezik a fémtárgyak mintakincsével.

A zabloldalalpácákhoz enyhén ívelő agancsdarabot választottak, amelyet nem, vagy csak kis mértékben kellett hajlítani. Közöttük vannak olyanok, melyek megőrizték az agancs eredeti, hengeres formáját, másokat viszont téglalap átmetszetűre alakítottak.

Valóban csontból, többnyire madarak csőves csontjaiból készítették a tűtartókat. Némelyiket esztergával, másokat kézi faragással díszítették. Ló vagy marha lábszárcsontjából faragták a csontkorcsolyákat. Az emberi láb méretéhez leginkább igazodó csontok egyik végét hegyesre alakították. Oldalukat és aljukat megfaragták, az alj közepét pedig hosszában téglalap alakúra csiszolták. A korcsolyák orrát rendszerint átfúrták, ennek segítségével rögzítették a lábbelihez. Előkerültek azonban átfúratlan példányok is, ezekre a használatkor csak ráálltak, és egy bot segítségével hajtották magukat a jégen vadászat vagy játék alkalmával.

Felhasználták a juhok csontjait is, közülük leggyakrabban a sarokcsontból készített dobókockákra bukkanunk rá.

Csontüllők, hálónehezékek

A tetemek feldarabolásának látszólagos ötletszerűségét tükrözi egy egyszerű csonteszköz. A római kortól a közelmúltig használtak csontüllőket fogazott sarlók karbantartására. A célnak leginkább szarvasmarhák vagy lovak vastos, szögletes keresztmetszetű lábközépcsontjai felelnek meg. Ezeken jól láthatók a kikalapált vaspengé által hagyott finom, cikcakk alakú sérülések sorai. Ilyen tárgyak az Árpád-korból a legnagyobb számban Cegléd-Fertály-földek II. lelőhelyéről ismertek, ahol harminc darabot találtak belőlük. Az Árpád-kori csontüllők különlegessége, hogy többségük nem szarvasmarha-, hanem lócsontból készült. Ráadásul gyakrabban esett a választás a húsos vázrészek közé tartozó orsó-, csípő- és sípcsontra, sőt az állkapocsra, mint a „hagyományos” típust jellemző vastos lábközépcsontokra: ez arra utal, hogy az Árpád-korban alkalmasszerűen, az ételhulladékból rendszertelenül kiemelt csontokon élezték a korabeli földművelés fejlettségét bizonyító fogazott sarlókat.

Ránézésre a csontkorcsolyákhoz hasonlóak az ugyancsak teljes lólábközépcsontokból készített, hálónehezékként használt kececsonatok. Két végükön furat van, azonban a korcsolyákra jellemző kopásnyomok hiányoznak róluk. A néprajzi párhuzamok szerint hét–kilenc ilyen csontot a végüknél összefűzve készítettek hajlékony vonókeretet a kecehálók számára. Ez az eszköztípus azért is jelentős, mert az egykori halászat ritka régészeti nyomai közé tartozik.

B. L.

A dömsödi agancseszköz

Egy újonnan felfedezett és kutatott, Dél-Pest megyei 10–11. századi temetőben a korszak leletanyagában egyedinek számító, agancsból faragott eszköz bukkant elő egy fiatal lány sírjából. A titokzatos tárgyon kívül – nagy szerencsénkre – egy jól datálható edénymelléklet is volt ugyanitt, így biztosak lehetünk benne, hogy valóban korabeli leletről van szó.

A mintegy 12 cm hosszú, kétágú, villás tárgyon mind a megmunkálás, mind a használatból eredő kopás nyomai jól láthatók – utóbbiak alapján biztosra vehető, hogy használati eszköz, és nem amulett lehetett. Az egyik végén kerek átvezető nyílást alakítottak ki, felületét pontkörös furatmintával díszítették. A kopásnyomok elsősorban kétágú, villás végén, valamint az átfúrás körül látszanak.

A DÖMSÖDI AGANCSESZKÖZ,
MINDEN BIZONNYAL FONÓVILLA.
FOTÓ: FÜREDI ÁGNES

Bár közvetlen párhuzamot, idekapcsolható leletet nem ismerünk a Kárpát-medencéből, de még a keleti, magyar kapcsolatrendszerű lelőhelyekről sem, a tágabb európai kitekintés során felmerült egy lehetséges megoldás: elsősorban skandináv, illetve szórványosan a vikingekhez köthető nagy-britanniai lelőhelyeken (például York, Sigtuna) bukkannak fel hasonló formájú csont-, agancs- vagy fémeszközök, amelyeket egy, a későbbi középkorban szélesebb körben elterjedt, egyszerű, fonott zsineg készítésére alkalmas eszköz mintájára fonóvillaként (*lucet*) szoktak meghatározni.

Egyértelmű választ, biztos azonosítást természetesen nem nyújthatunk a dömsödi lelettel kapcsolatban, azonban egy egyszerű gyakorlati próba segítségével kiderült, hogy a tárgy tökéletesen alkalmas ilyen típusú hurkolt-fonott zsineg gyors, hatékony készítésére.

F. Á.

A FONÓVILLA MA IS HASZNÁLHATÓ...

FOTÓ: FÜREDI ÁGNES

Faművesség

A honfoglalók egészen biztosan jól értettek a faművességhez is, hiszen a jurta vázától az íjakon át a nyergekig számos használati tárgyat fából készítették, és a régészeti megfigyelések szerint viszonylag komoly szerkezetű faházak megépítésére is képesek voltak. Késztermékek azonban nem maradtak ránk, mivel a Kárpát-medence talajtani viszonyai nem kedveznek a fa hosszú távú – jelen esetben ezeréves – megmaradásának. Az egykori faművességre mégis biztos jelek mutatnak: a ránk maradt vasból készült szerszámok. Ezeknek több fajtája is ismert.

A korszak sírjaiból viszonylag nagy számban kerülnek elő balták, fokosok, ritkábban bárdok, amelyek nagyobb része azonban – kialakításából, méretéből és súlyából adódóan – fegyver, és nem munkaeszköz lehetett. A edelény-borsodi földvárban és a darufalvi földvár sáncában azonban olyan nagyobb méretű, nehéz, hosszú éllel rendelkező bárdokat találtak, amelyeket egyértelműen a fakitermeléshez és -feldolgozáshoz használhattak. Nem ismerünk azonban olyan, aszimmetrikus metszetű – jobb- vagy balkezes – szerszámokat, mint a későbbi ácsszekercék vagy faragóbárdok.

Famegmunkáláshoz kötődő eszköz a – szintén sírokból ismert – szalu, más néven kapacs is: a kapára emlékeztető, de gyakran íves pengéjű, kisebb méretű eszköz rendkívül sokoldalúan használható a fa mindenféle, akár egészen finom formálására, de akár vájására is alkalmas.

Érdekes, figyelemre méltó faragószerszám került elő 1989-ben a Győr-Moson-Sopron megyei Röjtökmuzsaj határában. Az Ikva partak fölé emelkedő Zsebe-domb római villájának kutatásakor egy 10–11. századi temető 15 sírját tárták fel. Az 5. számú sírban eltemetett férfi feltehetően határőr volt. A jobb oldali felkarcsontnál feküdt egy tűzcsiholó vas, kovakövek, egy 12,5 cm hosszú vaskés és

FAVÁGÓ BÁRD A BORSODI 10. SZÁZADI TELEPRŐL

SZALU SZÖGLETES PENGÉJE
BAKONYSZENTLÁSZLÓRÓL.

FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

egy favájó szerszám. Lejjebb a barna szervesanyag-maradvány talán az övre akasztott fa ivócsanak nyoma lehetett.

A favájó szerszám ívesen behajlított vaspengéje szimmetrikus, hosszúkás, levél alakú, kétélű, egyik éle kopottabb. Szögletes átmetszetű, erős nyéltüskéjének vége merőlegesen visszahajlított. A 12,5 cm hosszú, eredetileg fanyelű szerszám kovácsoltvas pengéje 0,3–1,8 cm széles. A szerszám pontos mását Kazária nyugati határvidékén, a Don jobb partján egy 9–10. századi településen találták meg.

Hogyan hívhatták? A faművesség szavai

A famegmunkálás legfontosabb szava a *faragni* ige (1357), ez ősi magyar szó, a finnugor rokon nyelvekben is megvan, s eredetileg talán 'szerszámmal vájni' jelentéssel bírt. *Váj* szavunk (1270) eredete vitatott, lehet, hogy a vásik, elvásik szóval függ össze, de érkezhettek valamelyik török nyelvből is. Biztosan török eredetű viszont az *ács* (1222), amely eredendően 'famegmunkálót' jelentett. A szerszámok közül a *fejsze* (1395) régi magyar szó finnugor párhuzamokkal, a *balta* (1429) török, a *bárd* (1214) német, a *szekerce* (1469) pedig szláv eredetű. Speciális mesterségneveink, mint például a 'kerékgyártó' jelentésű *bognár* vagy a hordógyártót jelölő *kádár* még nem léteztek a honfoglalás korában, idegen eredetű szavak. Ugyanígy nem használták még a magyar nyelvben kialakult *asztalos* kifejezést sem, viszont elődeink a Kárpát-medencében találkoztak a nyelvünkben meg nem gyökerezett szláv *taszár* ('ács') szóval, amelyre ma már csak településnevek emlékeztetnek. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

10. SZÁZADI FAVÁJÓ SZERSZÁM A RÖJTÖKMUZSAJI TEMETŐBŐL. SOPRONI MÚZEUM, GABRIELI GABRIELLA ÁSATÁSA.
FOTÓ: BOLODÁR ZOLTÁN

KÖTETÜNK SZERZŐI

BÁRÁNY ANNAMÁRIA

Magyar Nemzeti Múzeum, szakmuzeológus,
archeozoológus

BARTA BALÁZS

Magyar Képzőművészeti Egyetem, Iparművész restaurátor szak
(fém-ötvös specializáció), egyetemi hallgató,
ötvös-aranyműves

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ

Stockholmi Egyetem, tanszékvezető egyetemi tanár
archeozoológus

BOLDOG ZOLTÁN

régész

BUZÁS GERGELY

Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma,
múzeumigazgató
régész-művészettörténész

CsÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

kulturális antropológus, néprajzkutató

DAUBNER GYÖRGY

közgazdász

FÜREDI ÁGNES

Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft.,
Régészeti Szolgáltatási Főosztály, régész
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola
PhD-hallgató

FÜSPÖK ZOLTÁN

restaurátor művész

GÖMÖRI JÁNOS

Soproni Múzeum

Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottság
Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottság, senior kutató
régész

GYULAI FERENC

Szent István Egyetem Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék,
tanszékvezető egyetemi tanár
archeobotanikus

KISS ATTILA

Zengő Nyíl Hagyományőrző Lovas- és Íjászegyesület
író, lovardatulajdonos

KOVÁCS LÁSZLÓ

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Régészeti Intézet, senior kutató régész

LANGÓ PÉTER

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Régészeti Intézet,
tudományos segédmunkatárs
régész

MORDOVIN MAXIM

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Régészettudományi Intézet, egyetemi adjunktus
Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet
Kutatócsoport (LP2015-4/2015)
régész

MESTERHÁZY KÁROLY

Magyar Nemzeti Múzeum, nyugalmazott osztályvezető-helyettes
régész

PETKES ZSOLT

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos segédmunkatárs
régész

PRISKIN KATALIN

Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Biológiai Kutatóközpont,
Genetikai Intézet, tudományos munkatárs
molekuláris biológus

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék,
tanszékvezető, egyetemi docens
Magyar Nemzeti Múzeum, szakmuzeológus
régész

SOMFAI KARA DÁVID

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet,
tudományos munkatárs
turkológus, mongolista, néprajzkutató

SUDÁR BALÁZS

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport,
tudományos főmunkatárs
történész, turkológus

SZIGETI JUDIT

régész

SZILÁGYI MAGDOLNA

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
Középkori témacsoport, tudományos munkatárs
régész

SZÓLLÓSY GÁBOR

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár,
főmuzeológus, tanácsos
agrármérnök

THIELE ÁDÁM

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
egyetemi adjunktus
okleveles gépészmérnök

VÉNINGER PÉTER

Fóti Népművészeti Szakgimnázium és Gimnázium
Dr. Kresz Mária Alapítvány
keramikus

VÖRÖS ISTVÁN

Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, senior kutató
archeozoológus

WOLF MÁRIA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Régészeti Tanszék, egyetemi docens
régész

A képaláírásokban fel nem tüntetett szerzőjű képek forrásai:

Civertan Stúdió

Complexul Muzeal Arad

Damjanich János Múzeum, Szolnok

Déri Múzeum, Debrecen

Dobó István Vármúzeum, Eger

Ferenczy Múzeum, Szentendre

Film Company Kft.

Herman Ottó Múzeum, Miskolc

<http://commons.wikimedia.org>

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

Katona János Múzeum, Kecskemét

Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Palóc Múzeum, Balassagyarmat

Pazirik Informatikai Kft.

Szabolcs online, www.szon.hu

Xantus János Múzeum, Győr

Felelős kiadó Szász Zsolt
A Helikon Kiadó az LS Kiadói Csoport tagja
Felelős szerkesztő Nagy Zsejke
Olvasószerkesztő Török Mária
Borítóterv Oláh Gábor
Műszaki szerkesztő Kállai Dávid
Nyomdai előkészítés Kecskés Ildikó
Készült 2017-ben a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető Fazekas Péter vezérigazgató
ISBN 978-963-227-994-7